De Afscheiding van 1834 in Groningerland. Deel 1. De classis Middelstum

Jan Wesseling

bron
Jan Wesseling, *De Afscheiding van 1834 in Groningerland. Deel 1. De classis Middelstum*. Uitgeverij De Vuurbaak, Groningen z.j. [1973]

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/wess046afsc01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

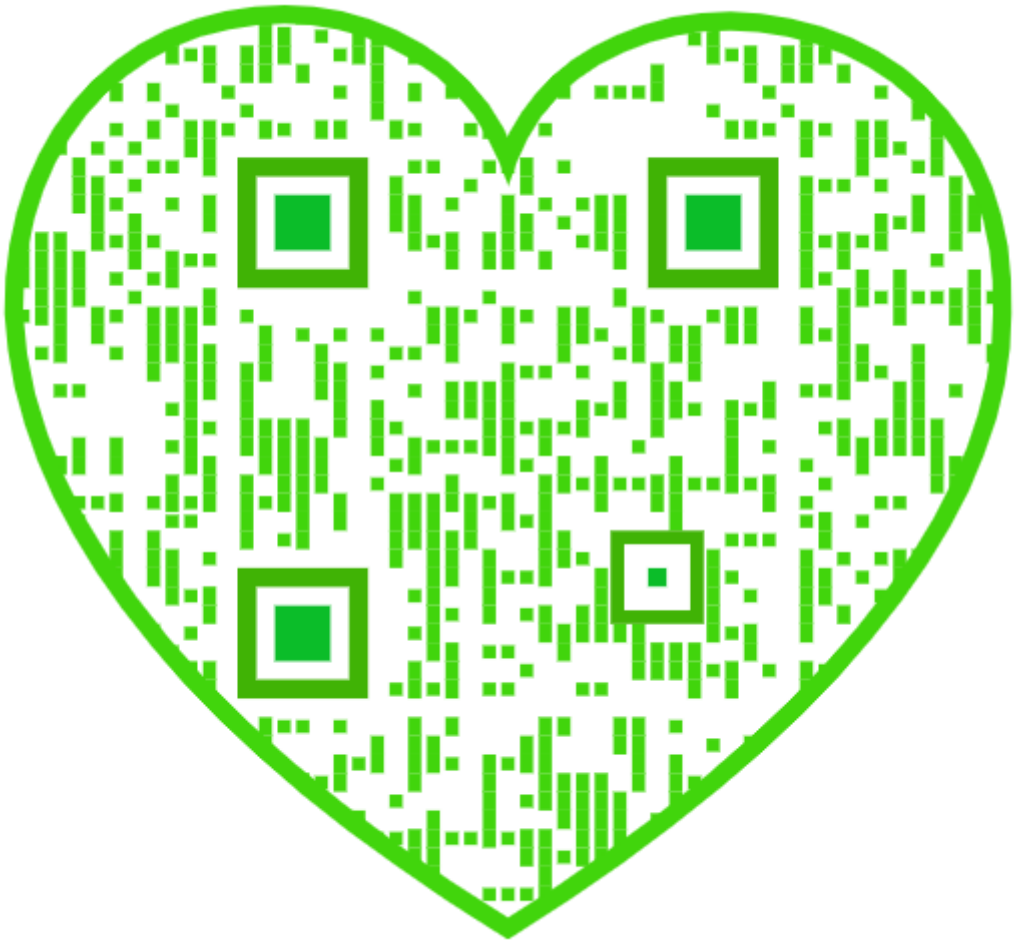

[Kaart]

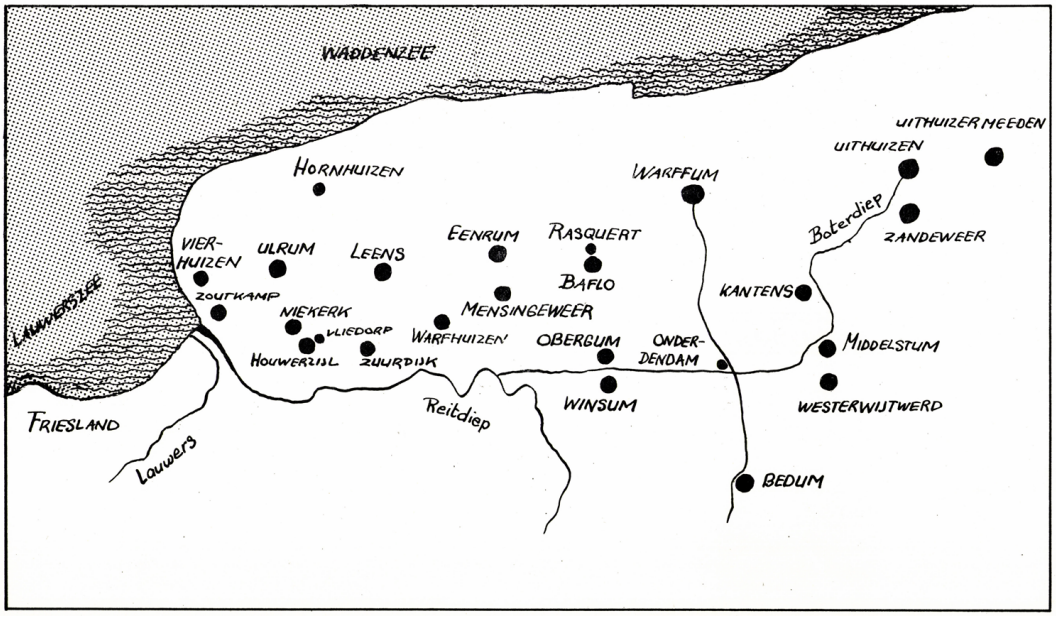
WADDENZEE
HORNHUIZEN
WARFFUM
UITHUIZERMEEDEN
UITHUIZEN
Boterdiep
ZANDEWEER
VIER-
HUIZEN
ULRUM
LEENS
EENRUM
RASQUERT
BAFLO
KANTENS
ZOUTKAMP
NIEKERK
MENSINGEWEER
LAUWERSZEE
VLIEDORP
WARFHUIZEN
OBERGUM
ONDER-
DENDAM
MIDDELSTUM
HOUWERTJL
ZUURDIJK
WINSUM
WESTERWIJTWERD
FRIESLAND
Reitdiep
Lauwers
BEDUM

Opgedragen aan ds D. van Dijk, emeritus-predikant te Groningen

Afkortingen van titels van werken, waarnaar vaak wordt verwezen

Bos - F.L. Bos, Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834, deel I-IV, Kampen 1939-1946.
Hel. de Cock - Helenius de Cock, Hendrik de Cock, eerste afgescheiden predikant in Nederland, beschouwd in leven en werkzaamheid, tweede herziene druk. Delfzijl 1886.
Keizer - G. Keizer, De Afscheiding van 1834, Kampen 1934.
van Weerden - J.S. van Weerden, Spanningen en Konflikten, Verkenningen rondom de Afscheiding van 1834. Groningen 1967.

Woord vooraf

In de beginfase werd bij het onderzoek voor en het schrijven van deze studie dankbaar gebruik gemaakt van de gegevens, destijds verzameld door wijlen K. ter Laan te Wassenaar en H.J. Jansonius te Overschild, en ondergebracht in een door beiden samengesteld manuscript dat aan ons ten dienste van ons eigen onderzoek ter beschikking werd gesteld.

Het belangrijkste deel van dit manuscript met algemene gegevens over de Afscheiding in de provincie Groningen zal in druk verschijnen onder de titel: *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van de Afscheiding in de provincie Groningen* door K. ter Laan en H.J. Jansonius, welke uitgave een afzonderlijk geheel vormt.

Naast de algemene gegevens over de Afscheiding was door K. ter Laan en H.J. Jansonius ook reeds materiaal verzameld over de Afscheiding in de verschillende gemeenten van onze provincie, welke arbeid grotendeels met bijzondere ijver door H.J. Jansonius werd verricht. Bij bestudering van deze gegevens bleek ons echter, dat nader onderzoek, bredere uitwerking en ordening strikt noodzakelijk waren. Na het overlijden van K. ter Laan werd derhalve met H.J. Jansonius overeengekomen, dat wij dit in wezen zelfstandige gedeelte naar eigen zienswijze tot een eigen publicatie zouden verwerken.

Dit door ons terzake nader ingestelde onderzoek bracht echter nog een zodanige schat van nieuwe gegevens aan het licht, dat een splitsing van het werk in 3 delen onvermijdelijk werd. Als eerste daarvan verschijnt thans de onderhavige studie. Te zijner tijd hopen we een tweede en derde deel het licht te doen zien, handelend respectievelijk over ‘De Afscheiding in de classes Appingedam en Winschoten’ en ‘De Afscheiding in de classis Groningen’.

Dat eerst de classis Middelstum - voor de Afgescheidenen was het in grote lijnen de classis Warffum, naar het dorp waar men gewoonlijk vergaderde - aan de beurt komt, ligt voor de hand. Want hiertoe behoort de ‘moeder-gemeente’ Ulrum, de eerste Afgescheiden kerk in Nederland. Hier bereikte het leven van ds Hendrik de Cock een hoogtepunt, al zullen velen van een dieptepunt spreken. We willen echter niet verhelen, dat we ons - stammend uit een Afgescheiden geslacht - graag geestelijke nazaten noemen van de ‘vader’ der Afscheiding, ds Hendrik de Cock uit Ulrum.

Over die Afscheiding is reeds onnoemelijk veel geschreven. Toch was er nog wel ruimte voor een studie als die nu volgt. Ze wil de Afscheiding beschrijven in de provincie, waar ze het snelst en diepst wortel schoot.

Voor elk dorp waar een Afgescheiden kerk ontstond, hebben we de ontstaansgeschiedenis en de eerste jaren na de Afscheiding van de betreffende gemeente nader belicht. Uiteraard waren we hierbij afhankelijk van de aard en de hoeveelheid van het beschikbare archiefmateriaal. In de ene plaats vloeien de bronnen rijkelijker dan in de andere.

De moeizame archiefstudie is echter voor ons - gezien het onderwerp - geen last maar een lust geweest. Wie de veelal nog weinig gebruikte notulen en stukken van de plaatselijke Hervormde en Afgescheiden kerkeraden en van de meerdere vergaderingen aandachtig leest, ziet een grotendeels in het verleden weggezonken wereld weer zichtbaar worden.

Ook de archivalia die de rechtbanken bieden, werpen soms een verhelderend licht op toestanden en verhoudingen, waarvan de historicus tot nog toe eigenlijk maar onvoldoende kennis heeft genomen.

Niet minder is dit het geval met het bestuderen van de archieven der burgerlijke autoriteiten; we denken hier o.a. aan het Gouverneursarchief, aan de archieven van verschillende regeringsdepartementen van toen, berustend in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage en aan de ingekomen stukken en uitgaande missives der burgemeesters met hun assessoren. En dan zijn daar nog de varia als levens- en bekeringsgeschiedenissen en de particuliere correspondentie om niet meer te noemen.

Voor de dorpen in het Marnegebied is het contact met de persoon en het werk van de belangrijke streekhistoricus, wijlen J.S. van Weerden te Leens, voor ons van grote betekenis geweest. De vele bezoeken aan zijn gastvrij huis in Leens zullen we nooit vergeten. We gedenken hem dankbaar.

Ook dr C. Smits te Haren, zich eveneens bewegend op het terrein van de geschiedschrijving der Afscheiding, verdient onze dank. We hebben voor ons werk mogen profiteren van zijn nasporingen in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage en verschillende moeilijke punten met hem besproken.

We kunnen niet alle namen noemen van personen die ons op enigerlei wijze van dienst zijn geweest. Een uitzondering maken we voor ds I. Hamming, laatstelijk predikant te Roodeschool en voor B. Doornbos, boekhandelaar te Groningen, die zo vriendelijk waren ons hun aantekeningen over de Afscheiding af te staan.

Tenslotte vermelden we nog - hoe kan het anders - het Rijksarchief te Groningen, waar we vele uren hebben gesleten en waar de rijksarchivaris met zijn ambtenaren ons altijd deskundig hebben voortgeholpen.

Groningen, september 1972
De schrijver

Inleiding

Op *19 december 1833* werd ds Hendrik de Cock van Ulrum door het classikaal Bestuur van Middelstum, voor onbepaalde tijd en met behoud van tractement, geschorst wegens het uitgeven van zijn boekje *'Verdediging van de ware Gereformeerde leer....* of: *De Schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven....'* en wegens het zonder toestemming dopen van enkele kinderen uit andere gemeenten. Die twee 'wolven' waren dan zijn collega's L. Meyer Brouwer uit Uithuizen en dr G. Benthem Reddingius uit Assen.[1]

In hetzelfde jaar 1833 deed hij ook een heruitgave van de *Dordtse Leerregels* met een voorrede het licht zien.

J.D. Janssen, secretaris en adviseur van het departement van Eredienst, was over die nieuwe uitgave slecht te spreken. Ze zou alleen maar leiden tot herleving van de heilloze kerktwisten der 17e eeuw, meende hij, en de neiging tot schools geharrewar versterken.

De Cock is een jong mens - schrijft Janssen - die door een dwepende predikwijze zeer veel toeloop onder de dorpsbewoners heeft verkregen. Hij schijnt veel verbeelding te hebben gekregen, de kring wordt hem te klein en hij acht zich bevoegd als hoofd der kerkelijke oppositie of *'bewegingspartij'* op te treden.

Hij schijnt het voorbeeld van de onlangs overleden Baron *van Zuylen van Nijevelt* te volgen; maar ofschoon er overeenstemming in gevoelens bestaat, blijft hij in stijl beneden zijn voorbeeld, door gebrek aan beschaving en toon.[2]

Ds J.J. Damsté van Uithuizermeeden noemt de Cocks brochure *'De Schaapskooi van Christus aangetast....'* een 'schandschrift'. Ook het classikaal Bestuur van Middelstum is hoogst verontwaardigd over de onbeschaamde stoutheid van de 'paleoloog' (bewonderaar van het oude) en ergert zich zeer aan de honende en lasterende uitvallen tegen twee zulke kundige en rechtschapen mannen.

Daarom vraagt ds Damsté de heer Janssen advies, hoe te handelen. Als toch de Cock niet gestuit wordt in zijn stoute vaart, drieste trotsheid en onchristelijke veroordeling van zijn ambtsbroeders, dan zal de zaak zeker nog erger worden en een schadelijke mystiekerij hand over hand toenemen. Men zegt, dat hij door anderen gebruikt wordt als een middel om nog meer oproer en verwarring in de Hervormde kerk te stichten en een reeds lang verlangde scheuring te bewerkstelligen. Hij moet met anderen in correspondentie staan, wat schrijver graag aanneemt, omdat men de Cock

niet voor knap genoeg houdt om zo'n oproerige rol alleen te spelen.

Het dilemma is: straft men hem, dan zal hij er zich op beroemen als martelaar voor de oude rechtzinnige leer. Als hij echter zo voortgaat, dan wordt hij als scheurmaker zeer gevaarlijk.[3]

Op 4 december 1833 schrijft Janssen aan ds Donker Curtius, de president van de Algemene Synode, over de aanbieding door de Cock van een adres aan de koning, met een verzoek om bescherming voor de handhavers van de Formulieren van enigheid: ‘Het schijnt, dat de man wil uittarten en naar een soort van martelaarsvermaardheid dingt’.

Op 10 december '33 geeft Janssen vertrouwelijk advies aan het classikaal Bestuur van Middelstum: Als het bestuur dit geschrift (d.i. ‘De Schaapskooi van Christus met de twee ‘wolven’) als schandelijk beschouwt en tevens ook als rustverstorend, dan moet men de Cock aanpakken, wat op afzetting kan uitlopen. Dit zal aanvankelijk wel onrust en geschreeuw veroorzaken. Maar als men hem laat begaan, zal men weldra zijn voorbeeld door anderen gevolgd zien, zelfs onder onze aankomende studenten en kandidaten, die daarin voedsel voor hun ijdelheid en hoop op invloed en bevordering kunnen vinden.

Heeft de Cock moed genoeg brand te stichten in de kerk, dan moet men ook moed genoeg hebben hem als brandstichter te behandelen, tot een waarschuwend voorbeeld.

Men moet hem vrijlaten in zijn leeropvatting, maar hem aanpakken als lasteraar en onruststoker.

Nu, de classis volgde het advies op en *1 april '34* bekrachtigde het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen de schorsing en bepaalde de duur daarvan op twee jaar, met verlies van tractement en betaling van de proces-kosten.

Als grond voor dit vonnis gold nu niet meer het dopen van kinderen uit andere gemeenten - de Reglementen verboden dit niet - maar alleen de uitgave van het boekje, tegen de beide ‘wolven’ gericht.

Op 21 april '34 is er een schrijven van het Provinciaal Kerkbestuur; er blijkt weer een aanklacht tegen de Cock te zijn, nu vanwege zijn voorrede in Jacobus Kloks boekje tegen de gezangen. Hij wordt opgeroepen maandag 5 mei 1834, 's morgens om 11 uur, ten huize van kastelein H. van der Laan aan de Grote Markt te Groningen voor een Commissie te verschijnen. Die datum kan hij echter niet aanwezig zijn, omdat hij een reis naar de koning maakt. Op 14 mei ontvangt deze hem in audiëntie en hij wordt nu op 21 mei door de commissie gehoord. Het resultaat is, dat hij 29 mei door het Provinciaal Kerkbestuur wordt *afgezet*, omdat hij Kloks boekje tegen de Evangelische gezangen van een aanprijzende voorrede voorzien en uitgegeven had.

Op 16 juli '34 zet de Algemene Synode de afzetting om in een *schorsing* van een half jaar. En dan komt 13 oktober '34 de volledige breuk: de kerkeraad van Ulrum tekent de acte van Afscheiding of Wederkeer. Deze bedoelde wederkeer tot de vroeger op wettige wijze in de Hervormde kerk vastgestelde leer.[4]

In de kringen van het *Reveil* was het oordeel over het optreden van de Cock en de zijnen heel wat minder hard dan dat der regering en der kerkelijke autoriteiten, al bleef het afwijzend. *Groen van Prinsterer* en enkele van zijn vrienden hadden zelfs begrip voor de *oorzaken* der Afscheiding. Groen schrijft 26 januari '34 aan *Willem de Clercq*, doelend op de Cocks geschriftjes *Besluiten* van de *Nat. Dordtsche Synode*.... en *Verdediging van de ware Gereformeerde leer*....:

'De boekjes van Ds de Kock te Ulrum moeten, naar mij door zeer welgezinde menschen is verhaald, meer van ijver dan van bekwaamheid getuigen. God zal zeker ook dergelijke dingen ten beste besturen; doch wij mogen het kwade niet doen, opdat het goede er uit voortkome; en zulke menschen, hoe achtingswaardig in andere opzigten, doen zeker door prulschrijverijen wezenlijk kwaad'.[5] We merken hierbij op, dat hij de werkjes dus zelf (nog) niet had gelezen.

In dezelfde brief heeft Groen het nog over 'het onmisbare van Formulieren als basis der Kerkgemeenschap'.

Reeds in maart '34 oppert *de Clercq* de mogelijkheid, dat 'die zaak van Groningen' misschien met veel vreemd vuur vermengd is, maar toch het begin kan zijn van de grootste opwekking 'die wij hier nog gezien hebben, ten minste dat is het gevoel van velen'. Wanneer de Cock 29 mei '34 door het Provinciaal Kerkbestuur is afgezet, schrijft op 5 juni '34 Groen aan *H.J. Koenen*, dat er bij de Cocks vijanden veel persoonlijke eigenliefde en wraakzucht is en de neiging om door het stellen van een voorbeeld zich tegen de 'Evangelische oppositie' veilig te stellen. De Cocks afzetting zou volgens Groen wel eens gewichtige gevolgen kunnen hebben.

Koenen verwacht, in een brief van 2 dagen later, dat het gevolg van deze afzetting een 'haast provinciale separatie' zal zijn en hoopt, dat het daarbij blijft.

In een brief van 3 juni '34 aan Groen ziet de Rotterdamse Reveil-man *W. Messchert* het afzetten van de Cock 'als een allergewichtigste stap op de weg ter sloping van de hervormde kerk'. De Cock is wel een *ijverig* man, maar had in sommige opzichten toch *onbedacht en onvoorzichtig* gehandeld. Scholte zal ook wel afgezet moeten worden.

Messchert vindt het bijna onmogelijk worden om bij het gros der tegenwoordige predikanten nog in de kerk te komen. Hij zoekt de afscheiding niet, probeert deze te vermijden, maar vreest die niet. 'Zij kan het middel zijn, waardoor de Heere Zijn kerk in ons vaderland herstelt en opnieuw opricht'. Hij wil niet *uitgaan*, maar *uitgeworpen worden*.

In maart '34 herleest Groen, op wens van zijn vader, de brochures van ds *R. Engels* (1807-'55 predikant te Nieuwolda (Old.) en van *J.J. Le Roy* (1813-'50 dominee in Oude Tonge). De eerste had geschreven: *'Ontboezeming over de godsdienstige denkwijze, vroomheid en rechtzinnigheid in de Hervormde Kerk, bijzonder met betrekking tot de leeraars'* (Gron. 1834; nog in 't zelfde jaar een 2e druk). Ds Le Roy publiceerde in 1833: *Een woord ter behartiging bij de tegenwoordige twisten en verdeeldheden in de Hervormde Kerk van Nederland*'.[6]

Groen schrijft 31 maart '34 aan zijn vader, dat hij het met de inhoud der brochures bijna in alles eens is, maar toch ook kritiek heeft. Ds Engels keerde zich z.i. veel te scherp tegen de zg. 'sectarissen'. Hij meent, dat vele dominees geesteloos zijn en ver van het doel der prediking afwijken. Maar dan mag Engels niet zeggen, dat zij, die zich hiertegen verzetten, zonder uitzondering eigenwijze, dweepzieke mensen zijn, geestdrijvers en neuswijze sectarissen, hoogmoedig, liefdeloos, lasteraars. Hij noemt de Cock zelfs 'een schuimbekkende, dolle, bijtende hond, een razend dier'. Groen is het wel met Engels eens, dat we onze hoop niet moeten vestigen op eigen 'bevindingen'; de ware bevindingen ontvangen wij pas in de gemeenschap met Jezus.

Volgens Le Roy waren er in de Hervormde kerk zeer grote dwalingen te vinden:

1. de leer der rechtvaardigmaking uit genade, een fundamenteel dogma van de Hervormde kerk, was geheel verduisterd en in een loutere verklaring van Gods gunst veranderd.
2. de godheid van Christus werd betwijfeld.
3. de voortdurende werking van de Heilige Geest werd als 'mystiekerij' verdacht gemaakt.

Le Roy bestreed o.a. *P. Bosveld - Proeve ener eenvoudige* en *duidelijke verklaring der voornaamste waarheden van den Christelijken Godsdienst* (Dordrecht 1825).[7]

Groen meende, dat tot de hoofdwaarheden van het Christendom gerekend moesten worden:

de Godheid van Christus,
de verzoening door Zijn bloed,
de invloeden van de H. Geest,
Christus zonde voor ons gemaakt,
de wedergeboorte,
aard en noodzakelijkheid der heiligmaking.

Verwaarloosde men die of liet men ze vallen, dan was de openbaring uit de Openbaring weggenomen.

Op 22 oktober '34 schrijft Koenen aan Groen, dat Scholte 21 oktober bij Da Costa is geweest en hem daar de Afscheiding van Ulrum heeft meegedeeld.

Vier dagen later antwoordt Groen, dat het nieuws uit Ulrum hem zeer heeft geschokt; hij vindt de Afscheiding een hoogst *onberaden* stap, die zeer vele nadelige gevolgen kan hebben.

Koenen is het met Groen eens. Maar Scholte en de Cock zijn niet op één lijn te stellen: de Cock heeft *onvoorzichtig*, Scholte *overmoedig* gehandeld; de Cock is van vijandige en hatelijke mensen omringd, Scholte is haat en vijandschap gaan opzoeken; de Cock heeft onbescheiden gehandeld en onverstandig geijverd, maar Scholte heeft zich oproerig gedragen en scheidt zich nu af om de futielste reden.

De Clercq spreekt 21 november zelfs over een 'zeer kinderachtige afschei-

ding'. Als broeder geven we Scholte de hand 'doch kunnen ons niet met deze zaak verenigen'.

Twee weken eerder had hij aan Groen en mevrouw Groen geschreven, dat God ook nog zegen kan brengen door *onberaden* en *voorbarige* stappen. Hij vindt, dat men moet *wachten*. 'Ik blijf waar ik ben, tot ik meerder licht heb'.

In augustus van het volgend jaar (1835) schrijft hij aan Groen: 'wat de *scheiding* betreft, de zaak verandert enigszins van gedaante. Het wordt meer dan de separatistische plannen van een paar mensen, *het wordt een volksopwekking*..... In het midden van vele verkeerdheden zie ik toch een zaad Gods in deze zaak, een leiding van Hem, die ook het kwaad ten goede doet medewerken'.

Al vond Groen de Afscheiding als daad *onberaden* en al was hij van mening, dat de Cock en Scholte onvoorzichtig en onbehoorlijk hadden gehandeld, hij schreef ook, op 8 november '34 aan de Clercq, dat de Cock en Scholte slechts de *aanleiding*, niet de *oorzaak* van het kwaad waren. Die oorzaak zag hij 'in de onvergeeflijke manier, waarop men alle wind van leer en ook antichristelijke leer in de hervormde kerk heeft toegelaten'. Volgens hem hadden de welgezinde predikanten zich reeds lang met nadruk daartegen moeten verzetten.

Groen zag het goed, een veel te ver doorgevoerde tolerantie had de innerlijke kracht van de kerk doen wegebben. 'De toestand was verre van rooskleurig. Langzamerhand waren verlichte ideeën doorgedrongen in de rijen der predikanten en binnen de wereld van heren en boeren. Het gevolg was een verdraagzaamheid, die met de oude calvinistische leer moeilijk te rijmen viel, en bij velen een geest van onverschilligheid wakker riep, die weliswaar niet tot een breuk met de kerk, maar wel tot een verzwakking van het godsdienstig - kerkelijk leven leidde. Daarentegen bleven velen onder het gewone volk sterk gehecht aan de onverkorte gereformeerde belijdenis, en waar zij geen vrede konden hebben met de verlichte prediking van menige voorganger, zochten zij onderling stichting in *oefeningen* en *conventikels*.'[8]

De liefde tot de oude gereformeerde belijdenis bleef ook in de provincie Groningen voortleven bij enkele predikanten, vele oefenaars en in brede groepen van het eenvoudige volk, 'de turfschippers en keuterboertjes' of beter nog gezegd: de kleine luyden. Ze laafden zich aan de lectuur van oude theologische schrijvers. Vooral de invloed van *Wilhelmus à Brakel* is onvoorstelbaar groot geweest. Een enkel voorbeeld: de Afgescheiden Synode te Groningen van 1846 verklaarde officieel het eens te zijn met W. à Brakels uitleg van art. 28 Ned. Gel. Bel. ('zie hoofdstuk over de Kerk, § 10').

Omstreeks 1834 valt een herleving van de belangstelling voor de gereformeerde theologie op te merken. Willem de Clercq schrijft in april '34 aan Groen van Prinsterer: 'De belangstelling onder de burgerclasse in de leer der waarheid neemt gedurig toe. Ten bewijze daarvan strekken de buitengewoon hoge prijzen, die voor de oude Christelijke schrijvers betaald wor-

den. *Brakel* is zeker een paar capitalen gerezen en men heeft voor een *Smijtegeld* deze week reeds f 5,- betaald. Den Ouden (een boekverkoper) gaat nu oude preken uitgeven'.[9]

Reeds lang bestond er vooral bij het eenvoudige kerkvolk behoefte aan een orthodoxe prediking, waaraan de predikant in het dorp of in de stad niet wilde of kon voldoen. En als hij het waagde in de geest van de Dordtse Synode te schrijven of spreken dan werden hoon en smaad zijn deel. Dit ondervond b.v. ds *Nicolaas Schotsman* te Leiden, toen hij in 1819 twee preken uitgaf over Hand. 20:30, 31a en Openb. 16:15, getiteld: *Erezuil ter gedachtenis van de voor twee honderd jaren te Dordrecht gehouden Nationale Synode*'. Al nam Bilderdijk het dan voor hem op in een voorrede bij de tweede uitgave.

Hetzelfde lot onderging ds *D. Molenaar* uit Den Haag, die in 1827 naamloos uitgaf *'Adres aan alle mijne Hervormde geloofsgenooten'*, waarin hij een felle aanval deed op de Synodale organisatie van 1816, vooral op de nieuwe proponentsformule. De koning was woedend. Op hoog niveau ging men zich met de uitgave bemoeien; ds Molenaar liet zich nu overhalen een brief aan de koning te schrijven, waarin hij zijn spijt betuigde over de onrust door zijn geschrift verwekt, tevens belovend de wetten en reglementen te gehoorzamen. Hieraan had hij het behoud van zijn ambt te danken.

De Cock was uit harder hout gesneden, zoals we zullen zien.

Op hèm was niet van toepassing, wat de Reveil-man C.M. van der Kemp jaren later schreef aan H.J. Koenen:

'Wat is de partij van Molenaar anders dan die van schildwachten, op post staande, heen en weer wandelende met het geweer in de arm, jammerende over het binnenstromen des vijands, maar toch de vijand, als hij te na komt, de hand gevende en de geweren in de lucht afschietend, veel wind makende en niets krachtdadigs uitvoerend?'[10]

Er waren nog wel enkelen die protesteerden tegen de gang van zaken, als *I. da Costa, Capadose, J.W. Vijgeboom,* en vooral *C. baron van Zuylen van Nyevelt*. Maar over het algemeen hadden de bestrijders van de gereformeerde leer vrij spel.

Dat de spanningen opliepen, was dus mee een gevolg van bepaalde besluiten van de Synode van 1816, die in de handhaving der leer had gefaald door:

1. wijziging van het ondertekeningsformulier voor aanstaande predikanten;
2. door het geven van vrijheid om de liturgische formulieren te veranderen;
3. door toelating van leden van andere kerkgenootschappen tot het H. Avondmaal.[11]

Dat nieuwe ondertekeningsformulier zette veel kwaad bloed door de daarin opzettelijk aangebrachte dubbelzinnigheid: men kon ook lezen, dat de ondertekening der drie formulieren van enigheid gold *in zover* deze over-

eenkwamen met Gods Woord. En niet *omdat* ze in alles op Gods Woord waren gegrond, zoals vroeger de bedoeling ervan was geweest.

De leervrijheid kon nu rustig de kerk binnendringen en deed het dan ook prompt. Het mocht nu!

Een tweede factor, de verminking of verloochening van de kerkleer. wekte niet minder verontrusting. Een stroom van afzonderlijke en collectieve bezwaarschriften bereikte in die jaren de Hervormde synode, de koning of de regering van het land.

Om ons tot Groningen te beperken:

Op de synode van 1834 was ter tafel een adres van de gereformeerden in Groningen en Drente. Verder kwamen er uit verschillende Groninger gemeenten nl. Uithuizen, Adorp, Middelstum, Grootegast, Stadskanaal, Veendam, Wildervank verzoeken om het oude ondertekeningsformulier met een ondubbelzinnige uitleg weer rechtskracht te geven.

Een jaar later was er een adres van 3 predikanten uit de classis Middelstum en van 20 predikanten uit de provincie Groningen onder wie ds Engels uit Nieuwolda (Oldambt) om de dubbelzinnigheid in het nieuwe formulier op te heffen en de predikanten te verzoeken de kenmerkende leerstukken der kerk te leren en voor te staan.

Het optreden van en de acties tegen de Cock hadden als een katalysator gewerkt.

De Cocks ogen waren in zijn Ulrumse tijd geopend voor de treurige toestand in de kerk en de afwijking van de gereformeerde leer. Zijn zoon Helenius verhaalt, hoe vader eens met een Tijdschrift bij moeder kwam en tot haar zei: ‘Wel vrouw, hoor eens hoe treurig het gesteld is met onze gereformeerde leer, zij tasten openlijk de godheid van Christus aan’.[12]

De Cock had het geluk een godvrezende vrouw te hebben (die volgens haar eigen zeggen in 1833, toen ze in het kraambed van haar dochter Eelbrin lag, tot volle vrijmoedigheid des geloofs was gekomen) Helenius de Cock hoorde zijn moeder eens tegen zijn vader zeggen: ‘de leer der ellende, die der verlossing en die der dankbaarheid moeten toch altoos in elke preek duidelijk worden voorgesteld. Gij kunt dat niet te eenvoudig doen, want anders begrijpen de mensen u niet. Altoos wekte ik uw vader op om eenvoudig te zijn en op de noodzakelijkheid van de wedergeboorte aan te dringen’.

‘Mede aan haar invloed moet het worden toegekend dat vader, ook vóór hij voor zichzelf tot het inzicht der waarheid kwam, niet alleen een ernstig prediker was, maar ook een ijverig catecheet en getrouw bezoeker der huisgezinnen en der kranken’.[13]

De Cock is in Ulrum ook sterk beïnvloed door gesprekken met ‘bevindelijke’ naturen in zijn gemeente, o.a. met bakker *Jan J. Beukema*, één van zijn ouderlingen, die hem sterk aanspoorde met zijn veranderde wijze van preken door te gaan.

Verder door het lezen van de ‘kleine’ *Institutie* van *Calvijn* (een Nederlands uittreksel), die hij in 1831 bij zijn collega Wormnest in het naburige Warfhuizen had ‘ontdekt’; en niet te vergeten door de lectuur van de

Dordtse Leerregels, die hij in 1832 bij een lid der gemeente voor het eerst in handen kreeg (let wel, een officieel belijdenisgeschrift der kerk!)

Misschien hebben de geschriften van *C. baron van Zuylen van Nyevelt* (1777-1833), een vriend van ds N. Schotsman, en later van ds D. Molenaar nog wel het meest invloed op hem uitgeoefend. Hij is wel 'de geestelijke 'vader' van de Cock en 'de schakel tussen Reveil en Afscheiding' genoemd.[14]

Een indruk van zijn vroomheid geven de volgende 'grondregels', waaraan hij zich elke dag wilde houden. Het stuk berust in de collectie C. baron van Zuylen van Nijevelt en is gedateerd 1 augustus 1817.[15]

Dagelijkse grondregels

De volgende grondregels zullen mij dagelijks voor ogen zijn, om ze iedere dag te lezen en te overwegen.

1. Ik wil iedere dag bij mijn ontwaken aan God denken en geen dag beginnen, zonder Hem dank te zeggen en Hem te bidden.
2. Voor ik aan mijn bezigheden ga, wil ik Gods zegen en de bijstand van Zijn Heilige Geest afsmeken.
3. Ik wil in al mijn doen en voornemen steeds mij voorstellen, dat Jezus Christus zichtbaar voor mij staat; mij met Gods hulp gewennen, alles zonder uitzondering met het oog op Hem en, als Hem toebehorende, te doen; gedurig tot God om de H. Geest zuchten, en in een gestadige bereidheid tot het gebed wezen.
4. Dagelijks wil ik één of meer hoofdstukken uit de bijbel lezen en mij een tekst voorschrijven, tot mijner overdenking van die dag.
5. Elke dag wil ik onderscheiden door de een of andere milddadigheid en door de een of andere daad waarin ik de liefde tot mijn Heer Jezus Christus beoog.
6. Ik wil mij nooit zonder gebed ter ruste begeven.
7. Ik wil mij dagelijks in het uitvoeren van kleine vriendelijkheden en inschikkelijkheden oefenen, en mij ten minste twee maal daags zeggen: leer van Mij dat ik zachtmoedig ben en nederig van harte.
8. Alle avonden wil ik mij naar deze grondregels beproeven en mij afvragen, wat ik gelezen, wat verricht, waar ik gefeild, en wat ik geleerd heb.
9. Ik wil alles ter ere Gods doen.

Van zijn geschriften noemen we hier alleen:

a. *De eenige redding*, Amsterdam, 1831.
   Hierin klaagt de schrijver, dat de ondertekening van de 5 Artikelen tegen de Remonstranten *(de Dordtse Leerregels)* niet meer vereist is. 'Terug naar de *vrije genade!*' is zijn leus. Dan zullen voorspoed en geluk weer in ons land gaan heersen.
b. *De Hervormde leer*, Amsterdam, 1832.
   Een menigte grove afdwalingen van de gereformeerde leer kon ieder-

een opmerken. Ze waren trouwens jarenlang rusteloos van de kansel gepredikt.

- Jezus is echter niet gekomen om een reine zedeleer te verkondigen, maar om Gods rechtvaardigheid te betonen. Bekering is dus niet met alle inspanning de zondige aard verbeteren en veredelen; het onvermogen van de mens hiertoe heeft de bijzondere werking van Gods Geest nodig. Ook het geloof is een gave Gods. Het beginsel van de hervormde leer is 'God op het hoogst te verheerlijken en te verhogen en de mens op het diepst te vernederen'.

De Cock sprak het duidelijk uit, dat hij geheel 'verenigd' was met de opvattingen in beide bovengenoemde brochures uitgesproken. Hij ging zich nu op hartstochtelijke wijze met pen en mond weren en wijzen op de verziekte situatie in de kerk, waarin hij dominee was; en op de weg, die alleen naar herstel voerde.

Al in 1832 had hij zijn *'Ernstige en hartelijke toespraak aan mijne Landgenoten'* geschreven, maar het werkje pas in '34 gepubliceerd. (Veendam, 1834).

Hierin giet hij de fiolen van zijn toorn uit over de met bewijzen gestaafde loochening van de *erfzonde* en van de *eeuwige verkiezing*, over het eren 'van de afgod der *vrije wil*' en over het verzet tegen de *'vrije-genadeleer'*. Klachten der getrouwen worden gesmoord met de machtswoorden *'verlichting, filosofie, verdraagzaamheid'*. Nagenoeg nergens hoort men nog gewagen van de 'Artikelen' behandeld op de Dordtse Synode.

'Onze handen drogen uit onder de steeds voortdurende staat van *oorlog*, die God ons in 't midden van de vrede op het onverwachtst heeft toegezonden. De *cholera* dreigde reeds als een andere roede'.

'Och, dat zijn (= v. Zuylen v. Nijevelts) woord gehoord, zijn raad gevolgd werd als de enige redding!'

In september 1833 liet de Cock het licht zien 'de *Besluiten van de Nationale Dordsche Synode*' met een voorrede die a.h.w. een pogram was. Het doel van zijn publicatie was vele onkundigen de ogen te openen, vele zorgelozen opmerkzaam te maken en vele Godvrezenden te versterken en te vertroosten. De tijd was 'opmerkelijk' door de 'algemeene *bezoeking* van het menschdom van Godswege', maar ook 'door de *herleving* van de Godsdienst'. In ons land, in *Duitsland*, in *Genéve* waren mannen opgestaan, die voor Gods naam en zaak uitkwamen en streden.

De Cock voelde zich ook 'sedert eenige tijd' gedrongen om in 's Heren kracht pogingen aan te wenden en *middel* te zijn 'tot wederkering tot de Hervormde Godsdienst of de waarachtige dienst van God in Geest en waarheid, die verre de meesten verlaten hebben, zich gekeerd hebbende tot de drekgoden der verdorven en verduisterde rede'.

Het vorig jaar had nog de stem van de 'moedige en Godvrezende *Baron van Zuylen van Nijevelt*' geklonken. De godzaligen hadden zich verheugd en verblijd over 'de vrijmoedige taal van die geloofsheld'.

Ieder moest het werk der reformatie aanvatten. Daarbij nam de Cock als

uitgangspunt de belijdenis der kerk, door hem als kerkelijke band herontdekt. En zo werden de verstrooide gelovigen a.h.w. boven hun conventikels uitgetild. Waar het maar even kon, 'herstichtte' de Cock na de Afscheiding de kerk in elk dorp, door het bevestigen van ambtsdragers, die in hun ambtelijke dienst leiding gaven aan het leven der gelovigen.

We gaan niet verder in op de andere brochures van de Cock of op de geschriften van personen, die hij een voorrede meegaf.[16]

Het is zonneklaar, de Hervormde kerk was a.h.w. 'door dwalingen overstroomd'. In een verzoekschrift aan de koning komt de eerste Afgescheiden Synode van Amsterdam (1836) nog eens met enkele bewijzen: Brouwer van Maassluis bestreed openlijk de leer der Drieëenheid, Magnet van Raamsdonk de leer der verzoening, Benthem Reddingius de volmaakt heilige mensheid van Jezus Christus, Laurman van Oosterlittens (Fr.) maakte de godzaligen van vroeger en later tijd in een boek uit voor 'dwepers'. Van der Linden uit Kantens beweerde, dat de besluiten van de Dordtse synode niet meer golden, Posthumus van Waaxens en Brantgum schreef o.m.: 'de Formulieren zijn een kostelijke toverband van vereniging; houten strijkijzers zijn ze'.

Prof. Hofstede de Groot van Groningen betoogde, dat sinds 1816 de Formulieren van Enigheid geen enkele verbindende kracht meer hadden. En al deze mensen bleven ongemoeid!

Rekesten ingezonden, vóórdat de Afscheiding een feit werd, laten gelijksoortige klachten en aanklachten horen. Hofstede de Groot en ds van der Linden (van Kantens) waren duidelijk vervreemd van de gereformeerde leer. 'Daarom hebben we ons onderling in onze gemeente verenigd' (d.w.z. in conventikels) heet het in een verzoekschrift uit Grootegast. En die *gezelschappen* en *conventikels* waren de hele provincie door te vinden.

In *Sauwerd* constateerde de burgemeester in 1820 'een buitengewoon groote ijver in de beoefening der hervormde religie volgens de grondstellingen der Nationale Synode van Dordrecht' en dat er meer dan gewoonlijk in gezelschappen werd vergaderd. Die opleving was ongetwijfeld te danken aan het feit, dat het 1818/19 driehonderd jaar geleden was, dat de Dordtse synode haar besluiten had genomen, al was er van een grootse herdenking in den lande geen sprake geweest.

In hetzelfde dorp (Sauwerd) kwam het in 1828 tot slaande ruzie tussen ds P. Damsté en ouderling Kornelis W. Brands, met als punt in geding de leer van de *vrije wil*.

Brakel had geschreven: altijd in de kerk blijven; alléén wanneer daarin 'overstromende fundamentele dwalingen' gaan heersen, dàn is afscheiding plicht. Zo dacht ook de oefenaar *Harm Gelms* uit O. Pekela er over. 'Ik beschouw de kerk als een dood geraamte zonder geest', schreef hij.

In *Delfzijl* bezochten Jacobus Klok en zijn vrouw al lang niet meer de officiële godsdienstoefening: hun dominee verwierp de leer der *eeuwige verkiezing en verwerping*. En dan die *gezangen*. Weg met die sirenische

minneliederen die alleen maar dienden ‘om de Gereformeerden al zingende van hun zaligmakende leer af te helpen’.

In *Schildwolde* was het al niet anders. Daar preekte ds Bekenkamp niet de vrije, maar de ‘helpende’ genade volgens zijn opposanten. In *Uithuizen* en *Thesinge* heette de evangelieprediking ‘onzuiver’ en in *'t Zandt* sprak men ook al over een ‘door dwalingen overstroomd kerkgenootschap’ (men hoort hier weer de terminologie van Brakel!).

In *Baflo, Houwerzijl, Middelstum, Westerwijtwerd, Wildervank* en waar niet al, leidden bezwaren tegen de prediking eveneens tot spanningen en conflicten. In de hierna volgende schetsen zal men daarvan genoeg bespeuren.

Afgescheidenen en ‘oude schrijvers’

Bij H. de Cock zijn duidelijk invloeden van de ‘oude schrijvers’ aan te wijzen, bij de eerste Afgescheidenen niet minder. Hoe kon het ook anders bij een volk, dat voor een groot deel voortkwam uit het reeds lang bestaande ‘conventikel - en gezelschapswezen’, waarin stichtelijke werken van o.a. *Brakel, Hellenbroek, Smytegelt, Schortinghuis, Comrie, Appelius, Sicco Tjaden* en niet te vergeten de vertaalde werken van Schotse en Engelse schrijvers, in hoog aanzien stonden.

Nog in 1858 en '62 bezorgde Helenius de Cock, toen al docent in Kampen, van ‘*Alleenspraken betreffende het verborgen leven voor den Heere*’ van Sicco Tjaden een 5e en 6e druk.[17]

In het dagboekje, dat Hendrik de Cock tijdens zijn gevangenschap in Groningen bijhield, noteerde hij ook zijn lectuur. Naast de bijbel en boeken over algemene en kerkgeschiedenis las hij graag *Wilhelmus à Brakel, Herman Witsius, Jacobus Koelman, William Guthry* en *John Brown*.

In zijn polemische geschriften spreekt hij met instemming over de beide *Brakels* (vader en zoon); hij heeft ook veel op met *A. v.d. Velde* en *Love* en vooral met de werkjes van baron *C. v. Zuylen van Nijevelt*.

Het staat dus vast, dat onder de Afgescheidenen, althans onder een deel van hen, de gedachten van die ‘oude schrijvers’ heel sterk leefden. Ze lazen hun werken en namen daaruit graag het ijveren voor de ‘vroomheid des levens’ over. Dit uitte zich in het beoefenen van de praktijk der godzaligheid - de praxis pietatis - het de nadruk leggen op het persoonlijk beleven van de gemeenschappelijke belijdenis, het zich verzetten tegen een negeren of tegen een verkalkt ‘beleven’ van de leer der kerk.

Maar daarnaast zagen ze niet altijd, dat hun geliefde schrijvers soms op onschriftuurlijke wijze spraken over de ‘bevinding’, waardoor men zo maar kon wegglijden in de donkere, raadselachtige diepten van het gemoedsleven of waardoor men altijd maar met zichzelf bezig was in plaats van met Gods Verbondsbeloften, en de hoop vestigde op eigen bevindingen waardoor de mystiek haar kans kreeg.

We geven enkele illustraties:

Daar was b.v. in *Onstwedde* de oefenaar *Wolter Berends Volders*, die de aan Schortinghuis' ‘Het Innige Christendom’ ontleende opvatting voor-

stond: geen geloofsoefening zonder tranen. De Cock werd er zelfs bijgeroepen om hem terecht te wijzen.

Daar was in *Leens* Trijntje Stoutmeijer, die aan ouderling Brongers vroeg ‘of hij ook leven aan zijn ziel en toenadering tot God had ondervonden’ en deze op diens ontkennend antwoord verweet dan toch in gebed te zijn voorgegaan.

Ook waren er de excessen en verschijnselen van geestdrijverij, die zich in 1834 en '35 in *Uithuizermeeden* en in de naburige dorpen *Bierum, Spijk* en *'t Zandt* voordeden.

Niemand zal echter kwaad zeggen van het volgende:

De Afgescheiden synode van Amsterdam (1836), waarop ds Scholte presideerde en ds de Cock het scribaat waarnam, wekte de kerkeraden op zoveel mogelijk elke week te vergaderen. Mochten er geen zaken te behandelen vallen, dan adviseerde de synode elkaar onderling naar het Woord Gods te stichten en op te bouwen in de kennis der waarheid en met elkaar te spreken over de praktijk der godzaligheid, opdat men meer en meer bekwaam mocht worden voor het besturen en regeren der gemeente.

De notulen wijzen uit, dat het op menige kerkeraadsvergadering zo gebeurde, dat onderlinge spreken over ‘de bevindelijke waarheden des Christendoms’, zoals het in Stadskanaal heette.

We mogen stellen, dat zeker in Groningerland de vele conventikels de voedingsbodem hebben gevormd, waaruit de Afscheiding in 1834 en eerstvolgende jaren zo snel zou opschieten. Laten we echter wel in het oog houden, dat als daad de Afscheiding niet uit het piëtisme kan worden verklaard, al heeft dit haar uitbreiding wel bevorderd.

Zelfs iemand als de hervormde professor J. Lindeboom was ook van mening, dat het niet aangaat de Afscheiding als een lijnrechte voortzetting van het 18-eeuwse piëtisme te zien. Daarvoor was ze te ‘*kerkelijk* georiënteerd’. Zo is het. Tot in de kleinste kerkdorpen toe ‘herstichtte’ de Cock zo mogelijk de kerk, door het bevestigen van ambtsdragers.

Het is weinig bekend, dat de Groninger dorpen *Godlinze, Krewert, Zandeweer, Mensingeweer, Westerwijtwerd, Uitwierde, Hellum, Wirdum* en *Woltersum* een officiëel geïnstitueerde Afgescheiden kerk hebben gekend, die echter na korte tijd weer te niet is gegaan. Maar het feit van de herinstituering blijft.

Het tweede bewijs dat de Afscheiding niet uit een ‘daadloos’ piëtisme dat niet kwam tot reformatie van de kerk, kan worden verklaard, is het feit, dat ze dogmatischer van uitgangspunt was en het gezag van de 3 formulieren van Enigheid, van de kerkelijke belijdenisgeschriften weer in eer herstelde.

Tenslotte stelde de Afgescheiden kerk, ondanks het zwakke begin, ook meer prijs op orde en regel, op studie en organisatie.[18]

Een punt dat we hier nog ter sprake willen brengen, is het geringe aantal belijdende leden, dat elke hervormde gemeente telde, een toestand, waarvan de nawerking nog lang in de Afgescheiden kerken te bespeuren valt.

Men schrikt als men de cijfers leest. Laten we het zielen- en lidmatental in de hervormde kerken der classis Middelstum, opgegeven per ring en geldend voor 1836 eens naast elkaar mogen zetten. Het percentage belijdende leden hebben we er zelf bijgevoegd. Kennelijk stonden ook zij, die zich hadden afgescheiden, nog steeds als lid te boek.

Het nu volgend tabellarisch overzicht, te vinden in het archief van het vroegere departement van Eredienst in Den Haag, vermeldt alle hervormde kerken in de classis Middelstum, in totaal 42, ingedeeld in 4 ringen. De Afgescheiden classis in ongeveer hetzelfde gebied telde in 1836 slechts een kwart van dat aantal gemeenten.

CLASSIS MIDDELSTUM, ring Leens (1836)

	Zielen	**Bel. leden**	**Percentage Bel. leden**
Hornhuizen c.a.	967	40	4,2
Leens	700	94	13,4
Niekerk en Vliedorp	490	28	5,7
Pieterburen c.a.	600	66	11,0
Saaxumhuizen c.a.	175	18	10,3
Ulrum	654	74	11,1
Vierhuizen	640	66	10,3
Warfhuizen	536	40	7,4
Wehe c.a.	400	50	12,5
Westernieland c.a.	325	22	6,6
Zuurdijk c.a.	250	26	10,4

CLASSIS MIDDELSTUM, ring Middelstum

	Zielen	**Bel. leden**	**Percentage Bel. leden**
Bedum c.a.	1296	190	14,6
Huizinge	150	55	36,7
Kantens	453	68	15,0
Menkeweer c.a.	200	25	12,5
Middelstum c.a.	750	150	20,0
Noordwolde	255	49	19,6
Onderdendam c.a.	613	77	12,6
Stitswerd	185	21	11,3
Westerdijkshorn	96	10	10,4

Westerwijtwert	300	44	14,7
Zuidwolde	500	111	22,2

CLASSIS MIDDELSTUM, ring Meden (Uithuizermeeden)

	Zielen	**Bel. leden**	**Percentage Bel. leden**
Breede	93	17	18,3
Eppenhuizen c.a.	165	37	22,4
Oldenzijl c.a.	204	31	15,2

Oosternieland	207	20	9,7
Rottum	280	45	16,1
Uithuizen	1600	197	12,4
Uithuister Meden	1700	270	15,9
Uskwert	1075	77	7,1
Warffum	1300	120	9,2
Zandeweer	480	66	13,8

CLASSIS MIDDELSTUM, ring Winsum

	Zielen	**Bel. leden**	**Percentage Bel. leden**
Adorp c.a.	408	78	19,1
Den Andel	496	48	9,7
Baflo c.a.	856	74	8,6
Eenrum	825	94	11,4
Mensingeweer c.a.	500	30	6,0
Obergum c.a.	752	133	17,7
Sauwert c.a.	318	37	11,6
Tinallinge	176	24	13,8
Wetsinge c.a.	164	26	15,9
Winsum c.a.	739	98	13,2

We menen, dat het geringe percentage belijdende leden vooral aan twee oorzaken is te wijten:

1. Aan invloed van de *Aufklärung*, de *Verlichting*, die in de 18e eeuw ook in de hervormde kerk steeds sterker was geworden en via allerlei vertakkingen het geestelijk leven binnendrong. De gedachte werd b.v. gepropageerd, dat ieder vrij moest kiezen, welke godsdienst en kerk de beste was en dit kon natuurlijk nog niet op jeugdige leeftijd gebeuren. De praktijk werd dan, dat men zelden tot een bezielde keuze kwam.

Zelfs een man als ds L.M. Meijer Brouwer uit Uithuizen - door de Cock een wolf in de schaapskooi van Christus genoemd - moest erkennen, dat tengevolge van ‘verlichte’ en ‘liberale’ opvattingen velen zich ‘om geen Christendom, geen Godsverering, geen Kerkgang meer bekommeren’; inderdaad vielen overal onverschilligheid en afval waar te nemen.

Het verval in de hervormde kerk leren we ook kennen uit vele verzoekschriften, nog vóór dat de Afscheiding van 1834 een feit werd, uit het hele land aan de koning gericht. In een rekest van april 1834 uit Uithuizen lezen we b.v. dat het de koning niet onbekend kan zijn ‘hoe de Liberalen in het godsdienstige onze oude

Gereformeerde leer verminken en de Formulieren van eenheid verwerpen'. En in Groningerland waren verreweg de meeste predikanten 'naar het nieuwe'.

Het spreekt haast vanzelf, dat nu bij vele doopleden een gedragspatroon ontstond, waarin het doen van openbare geloofsbelijdenis niet meer paste. In de tweede plaats is een *mystieke geloofshouding* ook een oorzaak van het geringe aantal belijdende leden, dat elke hervormde gemeente in Gro-

ningen en wellicht ook elders, in de dagen der Afscheiding en daarvóór telde.

Men moest immers het verhaal van zijn bekering kunnen vertellen en voor dit mogelijk was, moest er iets of veel in het binnenste zijn gebeurd. En de eigenschappen en kenmerken van het zaligmakend geloof werden breed uitgewerkt! Door heel die uitgesponnen 'kenmerken-leer' kwam menig kind van God in verlegenheid, waardoor het de weg naar het belijdenis doen en naar het Avondmaal voor zichzelf geblokkeerd zag. 'Maar wie onwaardig eet en drinkt....!' klonk het steeds dreigend op de achtergrond.

Twisten en scheuringen

Het is bekend genoeg, dat de Afgescheiden kerken in hun begin zwak waren, vol innerlijke verdeeldheden en twisten, en derhalve niet aantrekkelijk voor buitenstaanders.

In 1837 schreef de Reveil-man H.J. Koenen aan Willem de Clercq: 'Van de Afgescheidenen hier verneem ik hier niet veel, dan alleen, dat die te Rotterdam weinig leven vertonen en dat er nog al eenige wargeesten en laatdunkigen onder zijn.

Ook de Afgescheiden gemeente te Leiden is niet van de bloeiendste.

In Holland zijn de Afgescheidenen tegenwoordig naar het schijnt tamelijk verlegen met de Cock en zijn aanhang in Groningerland. Ik vind onder al dat woelen al heel weinig sporen van het uitsluitend Koningschap van Christus hetwelk is liefde, blijdschap en vrede.

Zij vleien zich nu, dat het hun recht goed zal gaan, als zij vrijheid krijgen en al de verrestaanden zich bij hen voegen. Doch, wanneer het leven er zoo eerst in moet komen, waar zal het dan heen?'

En 3 jaar later - in 1840 - lezen we van dezelfde scribent aan Willem de Clercq:

'....men zou zeggen, dat zij (de Afgescheidenen) het als hun taak beschouwden om een levende commentarie te leveren van Gen. XI (den torenbouw van Babel). Dit brengt mij tot Scholte, wiens toon ook aanmerkelijk gedaald is, sedert hij vóór 6 jaren de geheele Nederlandsche kerk, buiten de gemeente van Ulrum, in den ban deed'.[19]

De twisten waren inderdaad op vele plaatsen bar en boos. Om een voorbeeld te noemen: S. van Velzen stelde zich op tegenover Scholte, mede als gevolg van de troebelen in 1840 in de kerk van Amsterdam, waar de kerkeraad onder leiding van ds van Velzen 4 ambtsdragers had geschorst. Scholte had die geschorste kerkeraadsleden weer bevestigd en met hen Avondmaal gehouden.

Hij beschuldigde van Velzen ervan, dat deze slechts een geraamte van leerstellige waarheden verkondigde, zonder de levende Christus, zonder de levende Geest, zonder het levende werkzame geloof.

Volgens Scholte ontkende van Velzen niet het bestaan van de levende Christus, maar Christus werd niet verkondigd, zoals Hij leeft en werkt in de Zijnen; de H. Geest werd niet voorgesteld zoals deze 'dadelijk' werk-

zaam is in de uitverkorenen; het geloof werd niet voorgesteld in zijn aard en natuur, zoals het openbaar werd in de uitverkorenen.

Laten we deze kritiek, die van Velzen op zijn prediking te verwerken kreeg, mogen aanvullen met enkele gegevens uit de 'notulen van de vergadering van de opzieners der Gemeenten Jesu Christi in Noord-Holland', van 21 februari 1840; praeses ds Scholte.

De afgevaardigde diaken D. Lijzen rapporteert, dat hij met ds van Velzen een gesprek had gehad over diens prediking. Hij had er aanmerkingen op gemaakt, dat van Velzen 'tot de mensen sprak als tot *machines* en *uurwerken*, die opgewonden moesten worden, en dat hij van hem de duidelijke verkondiging des Evangeliums niet hoorde; waarop ds van Velzen hem toedichtte, dat hij een *algemene verzoeningsleer* wilde; hij (Lijzen) heeft daarop geantwoord: neen, maar toch een verzoeningsleer, waarop ds van Velzen hem vroeg, of hij dan wilde dat hij even als ds Brummelkamp prediken zou'.

Scholte is van oordeel, dat van Velzen 'het Woord niet recht snijdt, de bedoeling van het Woord verkeert en inplaats van de zondaren tot Christus te roepen en te lokken, hen onder een opeenstapeling van op zichzelf rechtzinnige leerstukken begraaft, en daarmee laat heengaan', (dat n.a.v. een preek van van Velzen over Joh. 14:6).

Inmiddels waren in de kring der Afgescheidenen al *Kruisgemeenten* ontstaan, duidelijk het meest 'bevindelijk' aangelegde deel der Afgescheidenen. Ze noemden zichzelf de *'Gereformeerde Kerk onder het kruis'*. In de regel wordt als oorzaak van hun ontstaan opgegeven, dat ze gekant waren tegen het publiek prijsgeven van de naam 'Gereformeerd' door bij de overheid erkenning aan te vragen. Dit is slechts ten dele juist, zoals straks zal blijken.

Inkwartiering, een eindeloze stroom van boetes, talrijke gevangenisstraffen, het niet rustig kunnen vergaderen en velerlei andere kwellingen drukten in de eerste tijd als een loden last op vele Afgescheiden gemeenten. Men leze er 'De Reformatie' van die jaren maar eens op na: een schier niet aflatende reeks van tyrannie en volksgeweld, waaronder de Afgescheidenen gebukt gingen.

Ze konden aan deze druk slechts ontkomen, als voldaan werd aan de door het K.B. van 5 juli 1836 gestelde voorwaarden d.w.z. ze moesten afstand doen van alle historische rechten en de overheid verzoeken als een Afgescheiden gemeente door haar te worden erkend. Dat hield in, dat men toegaf niet meer de aloude Gereformeerde kerk te vormen, maar een nieuwe gemeenschap.

Aanvankelijk wilde niemand dit. De Cock had het in een 'Ootmoedig Smeekschrift' aan de koning namens de gemeenten van Groningen en Drente eens als volgt geformuleerd:

'Wij kunnen niet verzaken, wat Uwe Majesteit in de eerste plaats van ons eist, dat wij Gereformeerden zijn, evenmin als de eerste Christenen, dat zij Christenen waren'.

Utrecht - waar ds Scholte stond - was de eerste gemeente, die overstag

ging: in december 1838 vroeg die kerk autorisatie aan en reeds bij K.B. van 14 februari 1839 werd het bestaan van een *Christelijke Afgescheiden gemeente* binnen de stad Utrecht erkend.

We merken op, dat de kerken zichzelf die naam nooit hebben gegeven, maar zichzelf noemden de *'Christelijke Afgescheiden Gereformeerde kerk'*. Ook andere benamingen komen wel voor. Bij de regering stonden echter de plaatselijke gemeenten, voor zover zij de vrijheid gevraagd en gekregen hadden, bekend als *'Christelijke Afgescheiden gemeenten'*.

Vele gemeenten in den lande waren geschokt wegens de door Utrecht onverwachts gedane aanvraag. Men had zich - redeneerden ze - immers juist van het Hervormd kerkgenootschap afgescheiden om tot de ware Gereformeerde kerk terug te keren en daarvoor veel ellende en hoon getrotseerd. En nu de vergunning was aangevraagd op de door de regering gestelde voorwaarden, had men daarmee stilzwijgend erkend, dat de veroordelingen door de wereldlijke overheid het gevolg van eigen schuld en ongehoorzaamheid waren geweest.

De Cock, Brummelkamp en v. Velzen, hadden - na aanvankelijk verzet - in het onvermijdelijke berust. Ze stelden nu, dat het beginsel, waarvoor gestreden werd, de gereformeerde *leer* was en niet de *naam* 'gereformeerd'. De ene gemeente na de andere volgde het voorbeeld van Utrecht. In het Noorden van het land werd hierbij bijna altijd het reglement van Groningen gebruikt.

Het was vooral de uit Zwolle afkomstige *W.W. Smitt*, die, tot zijn dood in 1846, leidinggevend aan de Kruisgezinden, de Afgescheidenen bestreed. Hij deed dit o.m. in een brochure getiteld: *'Waar openbaart zich de Gereformeerde Kerk in Nederland?'* (Zwolle 1845), waarin hij het kerkelijk standpunt der Gereformeerde Kerk onder het kruis talentvol uiteenzette in de vorm van een samenspraak tussen *Vroomhart* (kruisgezind), *Ten Val* (hervormd) en *Berghuis* (Chr. Afgescheiden).[20]

Hieruit blijkt, dat de oorzaken van de scheuring tussen Chr. Afgescheidenen en Kruisgezinden dieper lagen dan alleen in verschil van mening over het al of niet geoorloofd zijn van het vragen om erkenning bij de regering, door welke aanvraag van vrijheid van godsdienst bij de aardse koning, Jezus Christus als enig Hoofd der kerk heette verloochend te zijn. Want er blijken ook duidelijk verschillen over de *leer* der kerk mee te spelen.

Verschillende Afgescheiden predikanten zouden - volgens Smitt - slechts de *uitwendige* roeping prediken en de *inwendige* verwaarlozen, waaruit volgde, dat ze hun hoorders het geloof a.h.w. *opdrongen* en te weinig beklemtoonden, dat het *Gods gave* was.

Wat het *genadeverbond* betreft, wilden ze alle 'onderhandelingen', die er plaats vinden tussen God en de uitverkoren zondaar, waarvan Vroomhart (Smitt) een heel rijtje geeft, 'wegredeneren' en dus 'het bevindelijk Christendom de bodem inslaan'.

Ja, sommige Chr. Afgescheidenen zouden zo 'stout' zijn, dat zij de *bevindelijke openbaring* van Christus in het hart van Gods volk *dweperij* durfden noemen. Vroomhart wilde wel met ds Ledeboer c.s. verenigen!

Het is dus duidelijk, dat de Kruisgezinden sterk ‘bevindelijk’ waren ingesteld. Toen in 1869 de hereniging met de Chr. Afgescheidenen een feit werd, deed een (klein) deel der Kruisgezinden daaraan niet mee.

In Groningerland hebben ze weinig voet aan de grond gekregen. Alleen in *Bierum-Spijk* en waarschijnlijk in Uithuizermeeden is een officiële gemeente ontstaan, terwijl hier en daar sympathisanten met de ‘Zwolschen’ te vinden waren.

Waren de jaren '40 in de Afgescheiden kerken - ook in Groningen - bewogen en onrustig, het volgende decennium vallen in die kerken toenemende vrede en groei te constateren.

Laten we dit voor de classis Warffum mogen bewijzen met een rapport over de algemene toestand der classiskerken, waarover in de vergadering van 6 mei 1857 was gehandeld:

‘Het bleek de vergadering, dat de gemeenten over het algemeen bloeiden. Inwendig heerste er vrede, liefde en enigheid, terwijl er zich op de ene plaats meer en op de andere wat minder, maar toch over het geheel een gewenste uitbreiding openbaarde.

Op onderscheiden plaatsen worden de inwoners steeds meer en meer overtuigd van de leer der waarheid, ten gevolge waarvan ook de godsdiensttempelen steeds gevuld zijn met mensen, zodat vergroting van sommige kerken niet overbodig zou zijn, terwijl daarentegen vele zogenaamde Hervormde kerken bijna ledig zijn, doordat die aan dwaling overgegeven heren hun verloocheningen van de leerstukken der zaligheid uitventen.

Ook bevindt - ofschoon onder ons ook 1 Cor. 1:26 waarheid is - zich de financiële toestand der gemeenten in verblijdende staat. Als de Heere ook ons vroeg: “Heeft u ook iets ontbroken?” zou het antwoord moeten zijn: “Neen Heere, niets!”

Zelfs arbeidt men hier en daar om bijzondere scholen der 1ste klasse op te richten, zoals te *Uithuizen en te Middelstum*, en te *Uithuizermeeden* heeft men reeds een bloeiende school met meer dan 200 kinderen.

Verblijdend en aanmoedigend is derhalve de toestand der gemeenten’.

Eindnoten:

1 Hd. de Cock - Verdediging van de ware gereformeerde leer en de ware gereformeerden, bestreden en tentoongesteld door twee zogenaamde gereformeerde leraars of de schaapskooi van Christus aangetast door twee wolven en verdedigd door Hd. de Cock (Groningen, 1833).
2 F.L. Bos - Archiefstukken betreffende de Afscheiding van 1834, deel I, 234. (Kampen, 1939-1946, 4 dln).
3 Bos I, 237
4 Bos I, 240
5 Groen van Prinsterer, Briefwisseling II 1833-1848 (R.G.P.) ('s Gravenhage 1964)
6 Beide predikanten met Cramer van Baumgarten zijn in 1836 door de Cock bestreden in: *‘De sluwe en listige raadslagen van de drie Architofels onzer dagen.....’*. Deze drie predikanten hadden getracht uitbreiding van de scheuring te voorkomen door in een adres bij de Alg. Synode van '35 een verduidelijking van het ondertekeningsformulier voor a.s. predikanten te vragen.
7 P. Bosveld (1731-1809) was van 1775-1802 predikant in Dordrecht.
8 M. Staverman - Buitenkerkelijkheid in Friesland, Assen, 1954, 78.

9 Groen van Prinsterer, Briefwisseling II, 60.
10 J.P. Moet - Mr C.M. van der Kemp, inzonderheid als Réveil-figuur, Vlaardingen, 1948, 96.
11 W. Volger - De Leer der Nederlandsche Hervormde Kerk I, Franeker, 1946.
12 Hel. de Cock - Bladzijden uit de geschiedenis mijner moeder, 1889, 10.
13 idem 6.
14 Chr. Encyclopedie (1e druk), Kampen, 1925-1931.
15 Collectie C. baron van Zuylen van Nijevelt (Alg. Rijksarchief Den Haag).
16 Ze staan genoemd en kort besproken in J. Bosch - Om Waarheid en Recht. Eenige Strijdschriften, Smeekschriften en Smaadschriften uit de dagen der Afscheiding, Kampen 1933.
17 In 1857 bezorgde *F.C. Wijle*, Afgescheiden onderwijzer te Uithuizermeeden een heruitgave van 86 predicaties van *Joannes Beukelman*. In zijn voorrede noemt hij de 'voortreffelijke' werken van de *Brakels, v.d. Kemp, Smijtegelt, de Erskine's, Hervey, Comrie, Beukelman* en anderen.
18 J. Lindeboom - Secte-wezen in Stad en Lande (Groningse Volksalmanak 1945).
19 Manuscript Reveil-archief Amsterdam.
20 De Afgescheiden dominee *H.A. de Vos* beantwoordt in 1846 in zijn 'Brief of broederlijke teregtwijzing aan de hr. W.W. Smitt (Zwolle, 1846) deze brochure, op welk antwoord Smitt in hetzelfde jaar weer ingaat (in 'antwoord op een brief of zogenaamde broederlijke teregtwijzing van H.A. de Vos' (Zwolle, 1846).

I Ulrum

A - Tot oktober 1834

Het dorp lag in de dagen der Afscheiding als het ware opgesloten in de noordwestelijke uithoek van de provincie, het *Marnegebied* geheten. Aan de west- en noordkant grensde dit aan de Waddenzee, aan de zuidzijde lag de brede monding van het Reitdiep met modderige oevers en zonder bruggen. Alleen vanuit het oosten kon men Ulrum over land bereiken.

Omstreeks 1840 telde het dorp 870 inwoners. De 126 huisjes stonden in hobbelige straatjes om en bij de oude romano-gothische kerk op de wierde. Verder viel er in het kleidorp weinig of geen architectonisch schoon te bewonderen. De Asingaborg was al in 1810 gesloopt en de huisjes in het dorp waren laag en erg eenvoudig, zoals dat toen trouwens overal op het platteland het geval was. Wèl konden de bewoners altijd genieten van het wijde uitzicht over de vruchtbare velden, met de wolkenluchten daarboven. Of ze er oog voor hadden, wie zal het zeggen?

Richten we nu onze aandacht op het kerkelijk leven. Een voorganger van ds H. de Cock in Ulrum was *ds H.E. Hagenau* (of *Hagenouw*), die in 1748 als proponent in Ulrum was gekomen en daar in 1795 overleed. Niet minder dan 47 jaren had hij dus de gemeente gediend! Zijn opvolger werd *Willem Sypkens*. Deze was in 1796 van Lettelbert overgekomen en in 1823 ‘na lange sukkeling’ gestorven. Tijdens zijn ambtsdienst kwam het voor, dat meer dan de helft van de 290 zitplaatsen in de kerk onbezet bleef.[1]

Van 1826-'29 stond in Ulrum de bekende *Petrus Hofstede de Groot*, die in laatstgenoemd jaar hoogleraar in de theologie werd in Groningen. En dan doet in 1829 *Hendrik de Cock* in Ulrum zijn intree.

Wat de typering van de *geestelijke ligging* der hervormde gemeente van Ulrum vóór de komst van de Cock betreft, daarover verstrekken de kerkeraadsnotulen ons slechts zeer spaarzamelijk enkele aanduidingen. De hier volgende putten we alle uit die van het jaar 1817.

De kerkeraad constateerde toen een ‘traagheid van de voornamere ingezetenen om belijdenis te doen’. Dit verschijnsel viel trouwens in het hele noorden en ook wel in andere delen van het land te bespeuren. En heus niet alleen bij de ‘voornameren’. De kerkleden van die tijd tilden heel zwaar aan het belijdenis doen en durfden het haast niet aan.

De bovengenoemde notitie van de Ulrumse kerkeraad (‘traag in het belijdenis doen’) was met het oog op een bepaalde situatie neergepend. Want

er moest een ‘armverzorger’ benoemd worden en die behoorde eigenlijk één der belijdende lidmaten te zijn. Maar omdat deze zo gering in aantal waren, werd het haast ondoenlijk voor die post geschikte personen te vinden. De kerkeraad loste deze moeilijkheid nu als volgt op: hij maakte een nominatie ‘sonder aansien van lidmaatschap of niet’.

Met meerderheid van stemmen viel op 30 maart 1817 de keus op *Klaas Pieters Kuipenga* (geen belijdend lid), de man van wie later de volgende, tegen de Cock geuite woorden, zeer bekend geworden zijn: ‘Als ik ook maar één zucht tot mijn zaligheid moest bijbrengen, dan was het voor eeuwig verloren’.[2]

Op zondag 2 november 1817 werd in Ulrum het 3e eeuwfeest der *Hervorming* ‘op luisterrijke en stichtelijke wijze’ gevierd. In verband hiermee had de kerkeraad besloten de kerk van binnen wat op te knappen (‘de kerk sedert verscheidene jaren verwaarloost en niet geschoont zijnde’).

's Middags zouden voor deze gelegenheid vervaardigde gezangen gezongen worden en wel om beurten, eerst de vrouwen en kinderen alleen, dan de mannen alleen, dan samen en zo tot viermaal toe. De voorzanger moest hiertoe de gemeente vooraf oefenen. Verder zou het ‘zanggenootschap’ die middag om 4 uur een 4-stemmig gezang ten gehore brengen, voorafgegaan en gevolgd door ‘een orgelmuzijk’ (het orgel was in 1806 ‘nieuw vervaardigd’, dus vernieuwd).

Nog een laatste aantekening uit 1817: In de morgendienst van eerste kerstdag herdacht ds Sypkens in de inleiding van zijn preek ‘de hevige *watervloed* die een eeuw geleden in dezen oord en in deze provincie zulke schriklijke tonelen veroorzaakte’. Ongetwijfeld zal hij in deze vreselijke kerstvloed een oordeel des Heren hebben gezien.[3]

Tijdens de periode, waarin Hofstede de Groot als predikant te Ulrum werkzaam was (1826-'29), waren er ook blijken, dat niet allen zich konden vinden in de wijze, waarop te Ulrum werd gepreekt. Enkele ingezetenen bezochten kerkdiensten in de omliggende plaatsen, maar vooral hielden ze vast aan de *oefeningen*, die ook in de voorafgaande eeuw zoveel aantrekkingskracht op de mensen hadden uitgeoefend en waarin ‘lekepredikers’ optraden. Op piëtistische wijze werd daarin onderling over het geloofsleven gesproken en wekte men elkaar op tot bekering en godsvrucht.

Laten we twee voorbeelden ter illustratie mogen geven, één uit *Zoutkamp* (dat burgerlijk tot Ulrum behoorde) en één uit Ulrum zelf.

Op zondag 12 februari 1827 werd in *Zoutkamp* bij schipper *Geert E. Frik* aan huis een oefening gehouden op verzoek van Frik zelf.[4]

De leiding had de rondreizende oefenaar Jetse Bottinga, die al vaker in Zoutkamp was opgetreden, op verzoek van Heine H. Bosveld, en andere schippers.

Nu Ulrum. Op 11 juli 1829, zo meldt weer het Boek der Procesverbalen, oefende ten huize van de verver en glazenmaker *Hendericus Lantink* een zekere *Klatter*, die voorgaf te Amsterdam te wonen, ten aanhoren van een grote menigte. De volgende dag ging hij weer voor in een bijeenkomst, waar opnieuw 40 à 50 toehoorders waren. Hij hield toen eerst een voorlezing

over de praedestinatie en de decreten Gods, waarna hij daarvan een explicatie gaf. Omstreeks 11 uur werd de bijeenkomst met een lange dankzegging besloten. De lezer ziet het: kernpunt was de uitverkiezing.

Deze Klatter is vermoedelijk dezelfde persoon als de onder no. 38 van de ondertekenaars der Acte van Afscheiding voorkomende H.G. Klatter.[5]

We beschikken ook over duidelijker typeringen van de godsdienstige ligging van de Ulrumse gemeente. Prof. Hofstede de Groot schreef in 1841, dat in zijn tijd (1826-'29) in Ulrum twee stromingen aanwijsbaar waren, twee elementen 'die de Nederlandse Hervormde Kerk sedert lang bevatte: het oude, op de Dordtse Synode gegronde, *bekrompen particularisme*, en het nieuwe, uit verlichter bijbelkennis en meerdere beschaving voortgekomen *vrije universalisme*, dat niet altijd de Evangelische grenzen bewaarde'.[6] Hij stelt hier dus tegenover elkaar bekrompen particularisme en vrij universalisme.

We zouden dit kunnen noemen het verschil tussen een 'piëtistische belevingswijze geënt op de stam van de gereformeerde orthodoxie' en een 'supranaturalistische beschouwingswijze'. En wanneer Hofstede de Groot en de zijnen schermden met termen als 'verlichte bijbelkennis', dan was de Cock van oordeel, dat die slechts de terugkeer van oude dwalingen ten gevolge hadden, dwalingen zo oud als de kerk zelf en voortkomend niet uit het licht, maar uit de duisternis.

Dat de werken der piëtistische schrijvers uit vorige eeuwen ook in Ulrum in hoge ere stonden, bewijst de anecdote die de biograaf van Hofstede de Groot vertelt:

Op zekere zondag waren enige gemeenteleden aan de pastorie gekomen met boeken van *Brakel, Smijtegeld, Hellenbroek* en *Schortinghuis* onder de arm. Ze wilden graag dominee eens spreken. Binnengelaten vertelden ze, dat dominee wel goed preekte, maar dat het toch nog stichtelijker zou zijn, als hij zijn preken wilde halen uit de boeken die ze bij zich hadden, en die dominee wel van hen kon krijgen. Hofstede de Groot had hen rustig aangehoord en toen geantwoord, dat hij die boeken wel kende, maar dat hij preekte uit een nog veel ouder, kostelijker boek, waarop hij de Statenbijbel was gaan halen.[7]

Het was in 1829, dat burgemeester van der Leij en zijn assessoren in een officieel schrijven aan de Gouverneur meedeelden, dat in de hervormde gemeente van Ulrum nog 'vele vooroordelen en *mystieke denkbeelden*' heersten.

Vacature hofstede de Groot

In ditzelfde jaar was Ulrum weer vakant geworden door het vertrek van Hofstede de Groot wegens zijn benoeming tot hoogleraar in de theologie te Groningen, waar hij 6 mei 1829 zijn ambt aanvaardde. Dat deze kleine man ('lutje doommie') grote gaven bezat en bovendien zeer tactisch wist op te treden, werd door niemand ontkend. Burgemeester G. v.d. Leij en zijn assessoren A.J. Ritsema en J.K. Loots formuleerden hun oordeel als volgt: 'dat de gemeente van Ulrum zich terecht verheugde in de dienst

van de heer Hofstede de Groot, die zich zowel wegens zijn buitengewone ijver in het dienstwerk als wegens zijn uitgebreide geleerdheid een onbepaalde achting en genegenheid bij de gemeente heeft verworven, en dat het de collatoren ten uiterste moeilijk voorkwam om een predikant te benoemen, die de geschiktheid had om de heer De Groot te kunnen opvolgen'.[8] Nu, de collatoren gingen met het zoeken naar een nieuwe predikant niet overhaast te werk, maar konden zich eindelijk unaniem vinden in de keuze van *Adam Tebbens van der Tuuk*, predikant te *Burum* en *Munnekezijl* (Fr.).

Maar zie, de kerkeraad was het met die keus niet eens en weigerde de benoeming kerkelijk te maken. Burgemeester en assessoren schrijven dan in verband hiermee, dat in de hervormde gemeente van Ulrum nog vele vooroordelen en *mystieke denkbeelden* heersen en dat om die 'te verminderen veel moeite, omzichtigheid en menskunde vereist worden'. Juist de heer van der Tuuk zou naar hun mening wegens zijn innemend voorkomen, zachtmoedig karakter en 'bekende bekwaamheden tot de predikdienst' in Ulrum de juiste man op de juiste plaats zijn.

Toch valt de tegenkanting van de kerkeraad te begrijpen. Eerst echter enkele personalia.

Gijsbertus van der Ley, van 1825-'31 burgemeester van Ulrum, woonde op de boerderij 'de Panser' tussen Zoutkamp en Ulrum en was getrouwd met Anna de Cock, geboren op de Warkemaheerd te Vierhuizen. Hij was een volle neef van ds *Tebbens van der Tuuk* van Burum. Als woordvoerder der collatoren van Ulrum ging hij dus zijn familielid aanbevelen ter voorziening in de predikantsvacature te Ulrum. Vandaar natuurlijk de vriendelijke woorden die hij ter aanbeveling neerschreef. Op zichzelf hoeft dat nog niet verkeerd te zijn.

Maar dat er bij bepaalde groepen, o.a. bij de kerkeraad van Ulrum, enig wantrouwen bestond tegenover ds Tebbens van der Tuuk, is toch wel verklaarbaar. Hij was immers een zoon van de vrijzinnige ds *Golts van der Tuuk* uit Winsum en zal zeer waarschijnlijk de kerkeraad van Ulrum als minder gewenst zijn voorgekomen. Vandaar hun tegenstand tegen deze benoeming.

Komst ds de Cock 29 november 1829

Tebbens van der Tuuk kwam niet naar Ulrum. En dan is het tijd voor ds de Cock.

In de kerkeraadsvergadering van 15 september 1829 was een missive binnengekomen van G. van der Leij en J.M. Teenstra, als bevoegde collatoren, vermeldende de door hen gedane benoeming van ds H. de Cock, predikant te Noordlaren, met het verzoek deze kerkelijk te beroepen. De kerkeraad was niet ongenegen, maar wilde graag genoemde predikant eerst eens horen. Welk uitstel werd verleend. Op 18 september 1829 werd de beroepsbrief getekend. Deze zou op zondag 21 september de Cock overhandigd kunnen worden. Zo gebeurde. De Cock nam het beroep aan, volgens de op maandag 12 oktober in de kerkeraadsvergadering voorgelezen brief.

Op *29 november 1829* werd hij bevestigd door zijn voorganger prof. Hofstede de Groot, die een leerrede hield over Joh. 13:34 en 35: ‘Een nieuw gebod geef Ik u, dat gij elkander liefhebt; gelijk Ik u liefgehad heb, dat ook gij elkander liefhebt. Hieraan zullen zij allen bekennen, dat gij Mijne discipelen zijt, zo gij liefde hebt onder elkander’.

's Middags volgde de intree met een preek over 1 Sam. 3:5b: ‘Zie hier ben ik Heer, want Gij hebt mij geroepen’.[9] Aldus de Cocks eigenhandige weergave van deze tekst, geschreven boven de kerkeraadsnotulen van 14 november 1829, iets afwijkend van de eigenlijke tekst.

Uit de kerkeraadsnotulen van de eerste jaren na de Cocks komst te Ulrum, valt weinig te halen; tot 1833 zijn ze tamelijk nietszeggend. Dan komt er in 1833 plotseling een opleving. Dit is merkbaar aan de vele gevallen van tuchtoefening; in de jaren tot 1833 is in de notulen van toepassing van censuur weinig of geen sprake.

In nog sterkere mate is die opleving merkbaar in de groei der collecten, die het dubbele opbrengen van de voorafgaande jaren. Was in de jaren 1830, '31 en '32 het bedrag van die collecten eerder dalende dan stijgende, met resp. f 310,85, f 257,62 en f 207,09, in 1833 zien we onmiddellijk een sterke stijging optreden, die resulteert in een bedrag van f 493,97.

De onrust in Ulrums kerkgemeenschap weerspiegelt zich dus duidelijk in de opbrengst der collecten. In 1833 kwam er dus plotseling een grote stijging.

Hier volgt de lijst.

Kerkcollecten tijdens de Cock, in blok en orgelbus

1830 -	17 februari	*blok*	f 39,27	bus	f 6,25	
	15 april		f 59,31		f 7,17	
	18 juni		f 44,08			
	24 augustus		f 51,32½			
	28 oktober		f 66,16½			
	22 december		f 37,28			
			———		———	
		totaal	f 297,43	+	f 13,42	= f 310,85
1831 -	24 februari	*blok*	f 39,-	bus		
	14 april		f 39,40			
	2 juni		f 41,17			
	3 juli				f 5,25	
	25 augustus		f 41,75			

1 september				f 4,10	
23 september		f 34,-			
27 december		f 48,40			
30 december				f 4,55	
		_____		_____	
	totaal	f 243,72	+	f 13,90	= f 257,62

1832 -	1 maart	*blok*	f 32,20			
	26 april		f 41,57			
	4 juli		f 36,50			
	7 augustus		f 45,87			
	20 september		f 24,55			
	17 november		f 26,40			
			_____			
		totaal	f 207,09			= f 207,09
1833 -	3 januari	*blok*	f 54,-	bus		
	31 januari		f 37,83½			
	7 maart		f 35,31½			
	1 april		f 34,66½			
	29 april		f 29,07½		f 6,22½	
	29 mei		f 38,20½			
	19 juni		f 27,64			
	17 juli		f 38,32			
	17 augustus		f 37,68			
	10 september				f 11,12½	
	10 oktober		f 43,21½			
	30 oktober		f 40,89½			
	9 december		f 39,64½			
	26 december				f 5,67½	
	31 december		f 14,45			
			_____		_____	
		totaal	f 470,94½		f 23,02½	= f 493,97

De offerbussen werden in dit laatste jaar ook vaker geledigd. De groei van de opbrengsten der collecten staat natuurlijk in verband met de sterke toeneming van het aantal kerkgangers. Als de Cock 19 december '33 is geschorst, constateren we dadelijk een duidelijke terugval in de opbrengst.

De notulen der eerste jaren van de Cocks periode geven zeer weinig bijzonderheden over het kerkelijk leven. Ze vermelden alleen maar de censura morum, waarbij gewoonlijk geen op- of aanmerkingen werden gemaakt, kerkeraadsverkiezingen en enkele kleinere zaken.

De aftredende ouderlingen werden steeds herkozen, de diakenen, die slechts voor één jaar zitting hebben, werden steeds zonder enige stoornis door een nieuwe vervangen. Het was nl. regel, dat diakenen, wegens de omvang van hun werkzaamheden, slechts gedurende één jaar zitting hadden. Ze werden dan door een nieuwe functionaris vervangen.

Men was verplicht zijn verkiezing op te volgen, maar na het vervullen der taak kon men wel voor enige jaren worden vrijgesteld. Ook wanneer men een doktersattest kon vertonen, mocht men bedanken.

Een enkele keer maakte een gekozene wel eens moeilijkheden; zoals in 1829 te *Niekerk*. Daar was uit een door de kerkeraad opgemaakt drietal,

bestaande uit W.K. Bosveld, T.K. Zuidhof en H.M. Reukema, gekozen W.K. Bosveld. Deze bedankte echter om gezondheidsredenen en legde daarbij een attest van de dokter over.

Uit een nieuw drietal werd toen op 4 januari 1829 gekozen T.K. Zuidhof, die echter weigerde de benoeming te aanvaarden, omdat hij geen noodhulp wilde zijn. Als men hem de eerste keer gekozen had, zou hij zich de benoeming hebben laten welgevallen, zei hij; nu echter niet, tenzij hij daartoe verplicht werd. Een eerzuchtig trekje valt hier o.i. niet te miskennen.

De kerkeraad wendde zich in verband met deze weigering tot het College van Toezicht op de kerkelijke administratie. Dit college oordeelde de aangevoerde redenen onvoldoende en verplichtte Zuidhof de post van diaken te aanvaarden, op straffe van een boete van f 50,-. Zuidhof aanvaardde nu het ambt.

Te Ulrum hebben zich tijdens de Cock geen moeilijkheden bij de aanwijzing van een diaken voorgedaan. Steeds kwam er elk jaar een nieuwe diaken, die bereidwillig de toch vrij tijdrovende arbeid op zich nam. Tegen betaling van een bepaald bedrag ten bate der diaconie kon men zich overigens vrijkopen.

Keren we terug naar de notulen van de Cocks kerkeraad.

We schreven al, dat de Cock op 29 november '29 was bevestigd, maar al eerder, op 14 november, was er in het bijzijn van de Cock een kerkeraadsvergadering gehouden, waarin besloten werd vier maal per jaar te vergaderen bij de boekhoudende diaken aan huis, die de daarvoor te maken kosten vergoed zou krijgen. De eerste vergadering in het jaar zou met gebed worden geopend en de laatste met dankzegging worden gesloten. Aan dat besluit is niet de hand gehouden, want al spoedig werd elke kerkeraadsvergadering met gebed geopend en gesloten.

Verder werd bepaald, dat de doop, die tot dusver vier maal in het jaar werd bediend, voortaan om de 6 weken, na voorafgaande afkondiging, zou plaats hebben.

Ook werd op dezelfde vergadering nog een nominatie opgemaakt voor de verkiezing van een ouderling en een diaken door de gemeente. Uit het drietal voor ouderling: *P.J. Winter, P.D. Ritsema* en *K.H. Schut*, werd de eerste herkozen, terwijl voor de aftredende diaken J.A. Danhof uit een drietal *S.T. Luininga, J.L. Dijkstra* en *W. Dijkhuis* de eerste werd gekozen. De notulen van de kerkeraadsvergadering van 28 maart 1830 maken alleen maar melding van de censura morum en van de opening en sluiting met gebed; idem t.a.v. de vergaderingen van 18 juni, 14 september en 22 december '30.

In de laatste vergaderingen werden voor de aftredende kerkeraadsleden drietallen opgemaakt, nl. voor de aftredende J.J. Beukema: *J.J. Beukema, K. Voet* en *K.P. Kuipinga*, en voor de aftredende diaken Aries Kampinga: *K.A. van der Laan, W.B. Neut* en *J.T. Bos*. J.J. Beukema werd herkozen als ouderling en K.A. van der Laan werd diaken.

De vergaderingen van 1831 verliepen op dezelfde manier als die van 1830.

In de vergadering van 13 maart 1832 werd besloten de tweede mannenbank van boven op doopdagen te reserveren voor de vaders van de te dopen kinderen. Verder werd op het koor nog een ‘ley’ aangebracht voor het gemak der aldaar zittenden. Beide besluiten zullen in verband gestaan hebben met een toeneming van het kerkbezoek en van het aantal dopelingen.

De kerkeraadsvergaderingen van 1832 vertonen overigens hetzelfde patroon als die van 1831, nl. opening en sluiting met gebed en het houden van censura morum, zonder dat er bezwaren of bedenkingen werden ingebracht. Pas in de vergadering van 13 maart 1833 komt bij de censura morum een straffere tuchtoefening naar voren. In geen der vorige vergaderingen was daarover sprake geweest. Thans klaagde één der ouderlingen over het gedrag van één der lidmaten. Het bleek bij de bespreking, dat deze reeds verscheidene malen door ds de Cock was vermaand. Blijkbaar zonder succes, zodat nu besloten werd de vermaning te laten plaats vinden door de Cock met de beide ouderlingen.

Verder werd een wijziging in de doopsbediening aangebracht. Er werd ten aanzien van de in onecht geboren kinderen besloten, deze voortaan weer tegelijk met de wettig geborenen te doen dopen. In de tijd van Hofstede de Groot was namelijk een scheiding aangebracht in de doopdagen van de in echt en in onecht geboren kinderen. Op de ene zondag werden de in echt-geboren kinderen gedoopt en op de volgende zondag de in-onecht-geborenen. De Cock en de zijnen maakten deze maatregel dus ongedaan (gelukkig maar), maar wèl besloot de kerkeraad de jeugd openlijk te waarschuwen ‘ter afschrikking van dit steeds voortkruipend kwaad’.

Dat de kerkeraad onder leiding van de Cock de zuivere toepassing der kerkelijke tucht - volgens de geloofsbelijdenis één der kenmerken van de ware kerk - weer ernstig onder het oog zag, leren ons de notulen van *19 juni '33:* ‘Censura morum gehouden, en met weifelende gedachten daaromtrent de kerkelijke discipline nog opgeschort in hope van meerder licht’.

In die dagen hield nog een uiterst belangrijk vraagstuk de kerkeraad bezig. Op een zondag in het laatst van april '33 had de Cock gepreekt over zondag 29 van de H. Catechismus (over het H. Avondmaal) en in zijn inleiding daarbij aangehaald art. 29 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (dat handelt over het onderscheid en de merktekenen der ware en valse kerk).

Een toehoorder van elders was hierdoor zo gegrepen, dat hij vroeg lidmaat van de kerk van Ulrum te mogen worden en zijn zoontje van enige jaren te mogen laten dopen. Hij drong er bij de Cock op aan met diens eigen woorden over zondag 29 en artikel 29 der Geloofsbelijdenis. De Cock beloofde het verzoek aan de kerkeraad voor te leggen. Deze vond de vraag wel billijk, maar een paar leden waren nog huiverig voor de gevolgen. Wat te doen? Het werd goed gevonden, dat de Cock in deze kwestie eerst eens raad vroeg aan ds *Molenaar* in Den Haag en aan *C. baron van Zuylen van Nyevelt*. Beiden hadden met hun geschriften bewezen de dodelijke gevaren van afval en ontrouw in de kerk te zien.

In zijn brief vroeg de Cock tevens advies over het punt: hoe te handelen met lidmaten, die zich in leer en wandel voortdurend misgaan en duidelijk tonen vijanden der waarheid te zijn?

Molenaar antwoordt op 12 mei '33. Hij vindt een scheuring het verderfelijkste ding dat men zich denken kan. De verkeerde leer van een predikant komt voor diens eigen rekening en niet voor die der doopouders; deze kunnen dit eventueel vooraf tegen zo'n dominee zeggen. Molenaar ontraadt dus het dopen van dit kind uit een andere gemeente, zonder toestemming van de predikant aldaar. Hij ziet ook nog wel een uitweg. Laat de Cock het dan dopen als hij in die naburige gemeente een liefdebeurt vervult, maar voor alles voorzichtig wezen.

De Cock antwoordt o.a.: Er bestaat ook een vleselijke voorzichtigheid, die onze natuur en de duivel ons gedurig aanbevelen. Daar moeten we voor op onze hoede zijn. En wat betreft het de predikant van te voren zeggen, dat men zal antwoorden naar de zin en mening der formulieren, dit had de Cock ook lang de beste weg toegeschenen. Maar nu niet meer, omdat het zo niet kan, als een predikant zich duidelijk een vijand van de waarheid betoont en zich dus ‘voor een onderdaan des duivels’ verklaart.[10]

Van de voorzichtige Molenaar ondervond de Cock dus geen steun; diens adviezen gaven hem geen houvast en bleven tenslotte helemaal weg.

Na lange aarzeling ging de kerkeraad er eindelijk toe over om kinderen uit andere gemeenten in Ulrum te laten dopen. De kerkeraadsnotulen van 4 oktober '33 luiden onder meer: ‘censura morum gehouden en besloten in de vreze des Heeren om door broederlijke vermaningen onderscheidene leden te vermanen, en den Heiligen doop te bedienen aan de kinderen der geloovigen op aanvrage en aanzoek, in hope tevens van meerder licht en kragt in den Heere’.

Het eerste dopelingetje ‘van buiten’ was niet het enige jaren oude zoontje van wie hierboven sprake was, maar *Janneke*, dochtertje van de Uithuizense schipper *Arend Jans Schoonoort* en *Elske Hindriks van Dijken*, geboren 7 augustus 1833 en gedoopt *29 september '33*.[11]

De zondag daarvoor - 22 september - had de Cock zijn eigen dochtertje *Eelbrin* gedoopt. Op 13 oktober '33 was er weer een kind van elders, 27 oktober waren het er drie, 3 november vier, 17 november weer vier en 24 november drie. Op deze datum werd ook nog de doop aan een volwassene van elders bediend. In totaal heeft de Cock dus 17 kinderen en één volwassene gedoopt, die niet tot zijn gemeente behoorden.

Het waren:

1. *Janneke* - dochter van *Arend Jans Schoonoort*, schipper, van Uithuizen en *Elske Hindriks van Dijken*, echtel. wonende te *Uithuizen;* geboren 7 aug. 1833 en gedoopt 29 sept. 1833.
   We merken hier terloops op, dat de Cock op de zondag daarvóór, dus 22 sept., zijn eigen dochtertje *Eelbrin* had gedoopt.
2. *Pieter* - zoon van *Ailke Pieters Ritsema* en *Grietje Ekkes Ekkens*, echtel. te *Ulrum*, wonende onder de kerkgemeente van *Leens;* geboren 23 april 1833, gedoopt 13 oktober 1833.

3. *Albertje* - dochter van *Hendrik Sickens* en *Arendje Paas*, echtel. te *Smilde* prov. Drenthe; geboren 7 april 1830 en gedoopt op 27 oktober 1833.
4. *Jantien* - dochter van *Hendrik Sickens* en *Arendje Paas*, echtel. te *Smilde* prov. Drenthe; geboren 23 januari 1833 en gedoopt 27 oktober 1833.
5. *Kristiaan Hein* - zoon van *Hendrik Heins* en *Derkje Eendvogel*, echtel. te *Smilde* prov. Drenthe; geboren 28 november 1831 en gedoopt 27 oktober 1833.
6. *Luikje* - dochter van *Rijpke Mennes Luikens* en *Gerke Abels van Capellen*, echtel. te *Vierhuizen;* geboren 6 november 1832 en gedoopt 3 november 1833.
7. *Egberdina* - dochter van *Jeitje Egberts Zijlma* en *Hindrikje Abels van Capellen*, echtel. te *Vierhuizen;* geboren 10 december 1832 en gedoopt 3 november 1833.
8. *Jan* - zoon van *Hemmes Jacobs Siertsema* en *Martje Jans Bolhuis*, echtel. te *Tuikwerd;* geboren 26 oktober 1829 en gedoopt 3 november 1833.
9. *Tammo* - zoon van *Derk Geerts Dusseljee* en *Geesien Simons Smit*, echtel. te *Farmsum;* geboren 22 april 1832 en gedoopt 3 november 1833.
10. *Albert* - zoon van *Luitsen Dijkstra* en *Grietje Alberts Eendvogel*, echtel. te *Smilde;* geboren 14 juni 1832 en gedoopt 17 november 1833.
11. *Aaltje* - dochter van *Jan Joffers* en *Jantien Middelbos*, echtel. te *Smilde;* geboren 27 oktober 1833 en gedoopt 17 november 1833.
12. *Eike* - dochter van *Jurrien Pieters Winter* en *Kenje Arien van Wanden*, echtel. te *Zoltkamp;* geboren 31 maart 1833 en gedoopt 17 november 1833.
13. *Jan* - zoon van *Albert Jacobs Ronda* en *Rentje Jans Loots*, echtel. te *Zoltkamp;* geboren 6 maart 1833 en gedoopt 17 november 1833.
14. *Elizabeth* - dochter van *Hendrik Jans Kars* en *Louke Jacobs Bos*, echtel. te *Zoltkamp;* geboren 8 mei 1833 en gedoopt 17 november 1833.
15. *Evert* - zoon van *Roelf Abels Kema* en *Wilmina Fokkes Meulman*, echtel. te *Groningen;* geboren 22 oktober 1832 en gedoopt 24 november 1833.
16. *Lea Jacoba* - dochter van *Lammert Ensing* en *Anna de Ruiter*, echtel. te *Groningen;* geboren 4 augustus 1832 en gedoopt 24 november 1833.
17. *Sikke* - zoon van *Lammert Ensing* en *Anna de Ruiter*, echtel. te *Groningen;* geboren 22 september 1833 en gedoopt 24 november 1833.

Dit waren de 17 kinderen, terwijl de volwassene heette:

Grietje - dochter van Jan Harms Kuiper en Mettje Meinders, echtel. te Westeremden; geboren 3 mei 1797 te Westeremden, oud 36 jaren, wonende thans te *Westerwijtwerd*, huisvrouw van Gerrit Klaassens Meijer, gedoopt 24 november 1833.

In de laatste vergadering van *19 december '33* (op die dag werd de Cock geschorst) werd opnieuw besloten verscheidene leden te vermanen en de doop te bedienen aan de kinderen der gelovigen ‘op aanvrage en aanzoek’. Daarna werden, zoals het ook in de laatste maanden der voorafgaande jaren gebeurde, de kerkeraadsleden benoemd. De aftredende ouderling *K.J. Barkema*, met K.P. Kuipenga en K. Voet op een drietal, werd herbenoemd, terwijl in de plaats van de aftredende diaken K.A. van der Laan uit een drietal, bestaande uit J.K. van Zwol, J. Hommes en M. Rozema, werd benoemd *J.K. van Zwol*.

De Cock heeft de notulen der laatste vergadering niet voltooid. Ze eindigen met een afgebroken en onvoltooide zin: De vergadering is voorts met.... Zou op dat moment de bode van het classikaal bestuur, *Geert E. Tillema*, aan de deur hebben gestaan om hem het bericht der schorsing te overhandigen? Toen was het 20 december. Tillema verklaart zelf (Onderdendam, 20 dec. 1833), dat hij het stuk gelaten heeft ‘aan het huis van den Heer H. de Cock, sprekende met hemzelven’.

Wending in de prediking

We zagen dus, dat reeds in 1832, maar vooral in '33 de kerkelijke spanningen tengevolge van de prediking van de Cock steeds meer opgelopen waren.

Onder invloed van de lectuur van de Dordtse Leerregels (de 5 Artikelen tegen de remonstranten gericht en als 3e formulier van enigheid op de synode van Dordrecht 1618/19 opgesteld), van de ‘Institutie’ van Calvijn en van de geschriftjes van baron C. van Zuylen van Nijevelt, gecombineerd met gesprekken met ‘bevindelijke’ gemeenteleden, was de kennis van de gereformeerde leer, hem al in zijn jeugd door de catechiseermeester Nieman in Wildervank bijgebracht, eindelijk vrucht gaan dragen.

In zijn preken was hij steeds meer de nadruk gaan leggen op de totale verdorvenheid van de mens en op Gods vrijmachtige verkiezing en verwerping. Hij verkondigde, dat alleen het geloof in de vrije genade van Jezus Christus de totale redding kon brengen en toonde aan, dat vooral na de Synode van 1816 een diep bederf de kerk had aangetast, leidend naar een steeds verder afwijken van Gods Woord en de daarop gegronde belijdenis.

In steeds wijder kring werd deze Woordverkondiging herkend als het oude gereformeerde geluid. Zo kwam de Cock steeds meer in het nieuws.

Van 1833 af viel er een groeiende toeloop uit de omgeving te bespeuren van mensen, die zich tot de oud-gereformeerde prediking voelden aangetrokken.

Velen kwamen naar Ulrum, uit het Westerkwartier via de overzet van de Rodehaan, met wagens of te voet, vanuit de Friese wouden over Munnekezijl en dan per schip naar Zoutkamp, vanwaar de tocht naar Ulrum te voet werd voortgezet.

Schorsing 19 december 1833

De pogingen van prof. Hofstede de Groot, de predikanten G. Benthem Reddingius van Assen en L. Meyer Brouwer van Uithuizen, om de Cock en de zijnen tot andere gedachten te brengen, waren vergeefs en markeerden de scheidslijn tussen beide partijen des te scherper.

De moeilijkheden werden steeds groter en in december 1833 kwam de eerste explosie. De Cock werd de 19e van die maand voor onbepaalde tijd *geschorst* als predikant te Ulrum, met behoud van tractement. Het was zo gegaan:

Zijn collega A.P.A. du Cloux van het naburige Vierhuizen had bij het classikaal Bestuur een aanklacht ingediend, omdat de Cock de kerkelijke reglementen zou hebben overtreden door het dopen van kinderen uit andere gemeenten. Eigenlijk was dit geen overtreding, want reglementair was het niet verboden. Een regeling op dit punt kwam pas in 1842 tot stand, toen de Synode bepaalde, dat voor de doop van buiten de gemeente wonende kinderen de toestemming van de daar in funktie zijnde predikant werd vereist.

Een uit 3 personen bestaande commissie, waarvan de befaamde Calvijnkenner dr A. Rutgers te Breede (bij Warffum) voorzitter werd, ging de aanklacht onderzoeken. Ze bezocht op 18 november 1833 de Cock in zijn pastorie te Ulrum en bracht daar ter sprake het dopen van kinderen uit andere gemeenten en de felle, door de Cock geschreven brochure ter beantwoording van de geschriften van Meyer Brouwer en Benthem Reddingius, beide over de onrust der laatste tijden in de hervormde kerk. De Cock had daarin beide genoemde predikanten ‘wolven in de schaapskooi van Christus’ genoemd.

Toen de Cock geen spijt over zijn optreden wilde betuigen, werd hij op *19 december 1833* voor het classikaal Bestuur te Onderdendam ter verantwoording geroepen. Nog op de avond van diezelfde donderdag werd hij geschorst.

Merkwaardig dat het classikaal Bestuur niet beseft schijnt te hebben, dat het vonnis eigenlijk onwettig was, want daarvoor moest minstens tweederde der leden aanwezig zijn en van de leden was slechts de helft opgekomen.

De Cock onderwierp zich onder protest en onthield zich van het preken in de kerk en van het bedienen van doop en avondmaal. Protesten bij het Provinciaal Kerkbestuur en de Gedeputeerde Staten van Groningen hadden geen resultaat; het eerste college legde het stuk ter zijde, omdat ds de Cock gedurende zijn schorsing niet als voorzitter van de kerkeraad mocht optreden, en het tweede, omdat het zich niet bevoegd achtte van de bezwaren kennis te nemen.

De Cock was dus donderdag 19 december 1833 geschorst. Het hoeft geen betoog, dat die schorsing bij de kerkleden die achter hem stonden grote verontwaardiging en ergernis had gewekt. Daarom zag het plaatselijk bestuur van Ulrum de dienst in de hervormde kerk op de eerste zondag na

de schorsing (22 december), waarin de consulent ds Smith van Leens zou voorgaan, met zorg tegemoet. Het gerucht ging zelfs, dat men hem zou beletten de preekstoel te beklimmen. Het gemeentebestuur had het daarom noodzakelijk gevonden vier militairen, één grenadier en drie soldaten, ‘met verlof in de gemeente zijnde’ en ‘daartoe welgenegen’ met de geweren der schutterij te wapenen om de orde bij de kerk te handhaven. De bij de kerk samengestroomde ‘misnoegden’, weerhouden door het ontzag voor de gewapende soldaten, lieten ds Smith onder het roepen van ‘valse leraar’ en ‘baalpriester’ ongehinderd passeren. Ook de kerkdienst verliep ongestoord, maar na afloop van de dienst verzocht ds Smith om begeleiding. Vergezeld van het plaatselijk bestuur, kerkvoogden, een veldwachter en een grenadier, werd hij naar het gemeentehuis geleid.

Ook de predikanten van Niekerk en Vierhuizen vroegen om voorzorgsmaatregelen, wanneer zij moesten voorgaan; maar de door hen geleide diensten verliepen zonder enige wanorde, zodat het gemeentebestuur tot de slotsom kwam, dat de gemoederen wel tot bedaren waren gekomen en dat bijzondere maatregelen in het vervolg waarschijnlijk niet meer nodig zouden zijn. In het archief der hervormde classis Middelstum ontdekten we een nog onbekend stuk, waarin ds Smith rapporteert over zijn wedervaren toen hij die zondag, 22 december '33 in Ulrum in de godsdienstoefening moest voorgaan. Hoewel zijn voorstelling van zaken wel wat gekleurd is, willen we onze lezers zijn schrijven aan het classikaal Bestuur van Middelstum toch niet onthouden. Daarvoor is het te interessant en te menselijk.

De 65-jarige predikant schrijft dan:

‘In gezelschap van mijn zoon en twee andere leden van mijn gemeente, reed ik naar Ulrum, en aldaar aankomende, werden wij door een aantal kwade jongens tot aan de pastorie gevolgd.

Nauwelijks van de wagen zijnde, ging mij een man, Jakob Wais (= Weits)[12] geheten, in de kamer vooruit, waar ik H. de Cock en vrouw vond; doch deze pas gegroet hebbende, vroeg mij genoemde Jakob Wais, of ik nu gekomen was, om de wijngaard des Heren uit te roeien, en of ik ook Evangelische gezangen zou laten zingen.

Hoewel ik deze man geen antwoord schuldig was, zei ik, gekomen te zijn om het Evangelie des vredes te prediken, en mij wat het andere betrof, zou schikken naar de kerkelijke wetten.

Mij werd geen stoel, veel minder iets anders tot verkwikking aangeboden. Pijp en tabak vond ik op de tafel en bediende mij van dezelve.

Vervolgens kwamen er van tijd tot tijd meer mannen en zo het mij voorkwam, daartoe verzocht, binnen, die mij alle in het bijzijn van H. de Cock en vrouw, op een brutale en schrikwekkende wijze aanvielen, opdat ik daardoor, waar het mogelijk van mijn voorgenomen werk zou afzien. Men schold mij voor een blind, verdwaald natuurlijk mens uit, en toen ik de Cock verzocht om deze mensen tot bedaren te brengen, vermits men mij geheel ongeschikt maakte, om het werk, waartoe ik geroepen was, ten uitvoer te brengen, kreeg ik van die Evangelische prediker ten antwoord: men mag wel eens een hartelijk en ernstig woord spreken.

Hierop werden de aanvallen al heviger en heviger, en vooral hooggaande, toen de ouderling *Jan Bakker* (= bakker *Jan J. Beukema*) en *Jochem Klasens van Zwol*) binnen traden.[13]

De eerste oordeelde, dat het niet nodig was, dat ik predikte, de tweede erkende mij niet voor consulent, en, voegde hij erbij, dat mijn werk toch maar een werk des duivels was. Maar de man, die daar in de hoek zat, namelijk de Cock, was alleen de man die waarheid predikte.

Ieder ogenblik was ik bevreesd, dat men mij op het lijf zou vallen, maar eindelijk hoorde ik de klok luiden en vroeg dus aan de Cock of er ook het een of ander te verrigten was; waarop hij antwoordde: er moeten Ledematen bevestigd worden, maar die zullen nu wel achterblijven.

Ik was blij, dat ik nog onverminkt dit helse gezelschap ontkwam, maar buiten de pastorie komende, zag ik de straat, die naar de kerk leidde, bezet door een groot aantal mensen, waarvan sommige met dikke stokken gewapend waren en mij de toegang tot de kerk zouden belet hebben, zo niet door de burgemeester maatregelen van voorzorg genomen waren, die deze oproermakers in toom hielden.

Om niet door deze woedende bende te dringen, ging ik door de goot, die bijlangs de straat liep, en nu hoorde ik de ijselijkste scheldwooorden, onder andere van "baälpriester, valse Leraar" etc.

Met een beklemd hart kwam ik eindelijk in de kerk. Hier zag ik niet alleen van de notabelste leden uit Ulrum, maar ook velen van mijn gemeente en van mijn leerlingen, die zich, gelijk ik naderhand vernam, verbonden hadden om mijn persoon, desnoods tegen alle aanvallen te beschermen.

Dit gezicht beurde mij op, en ik beklom de predikstoel. Er was niet een enkel lid van de kerkeraad aanwezig, zodat er niets voor de armen is ingezameld. Nadat ik mijn werk onverhinderd in de kerk volbracht had, ging ik onder het geleide van de veldwachter, een grenadier en twee schutters naar het gemeentehuis, want ik had geen lust om mij aan het huis van de Cock weder aan onaangenaamheden bloot te stellen. Derwaards vergezelde mij een grote troep volks, maar niemand durfde nu schelden of iets anders beginnen, want men zag zich omringd van vele weerbare mannen uit mijn gemeente en van mijn getrouwe leerlingen. In mijn hart dankte ik de goede God, toen ik mij in het gemeentehuis in een kring van mensen bevond, die door een edeler geest dan velen in Ulrum bezield waren.

Hier werd mij alras verhaald, dat de Cock, nadat ik de pastorie had verlaten, in gezelschap van Jan Bakker en een groot aantal van zijn aanhangers, naar het huis van de weduwe Geertje Kuipers was gegaan, waarom ik de burgemeester verzocht zich te laten informeren over wat in dat huis gebeurde, en men vernam al spoedig, dat een man, zo men meende, van Smilde, daar in het bijzijn van de Cock een oefening hield, die een geruime tijd geduurd heeft.

De burgemeester zal onderzoek doen naar de personen, die mij hebben nageroepen van baälpriester enz.

Van mijne aanstelling (als consulent) heb ik de Gemeente kennis gegeven

en er bijgevoegd, dat de dagen nader zouden bepaald worden, wanneer ik met de catechisatiën voornemens was te beginnen. De Cock voert zeker met het geven van onderwijs aan zijn huis voort, en ik zal dus wel vele vergeefse reizen moeten doen; evenwel zal ik doen, wat mijn plicht van mij vordert, hoewel het classikaal Bestuur mij niet zal kwalijk nemen, dat ik niet eerder dan na deze drukke dagen met dit gedeelte van het mij aanbevolen herderlijk werk zal kunnen beginnen, in hope, dat alsdan de gemoederen in die Gemeente enigszins bedaarder zullen zijn'.

Leens
den 24 dec. 1833
N. Smith

Dat bijna alle ingezetenen van Ulrum bij de zaak betrokken waren, blijkt uit de samenstelling der bevolking, waarvan burgemeester Bazuin voor de jaren 1823 en 1833 een overzicht gaf. De beide staatjes zien er als volgt uit:

	1823	*1833*
Gereformeerden	2134	2387
Roomsgezinden	15	22
Luthersen	1	1
Mennonieten	16	19
Israëlieten	21	13
totaal	2197	2442

De rust, waarvan het gemeentebestuur in het begin van 1834 had gesproken, was maar schijn, want de Cock ging door met mond en pen zijn gereformeerde opvattingen te verdedigen en zijn tegenstanders te bestrijden.

Schorsing bekrachtigd 1 april 1834

Intussen bleven deze tegenstanders niet lijdelijk toezien. De schorsing van 19 december '33, gedurende welke hij in het genot bleef van zijn tractement, werd op *1 april 1834* door het Provinciaal Kerkbestuur bekrachtigd en verzwaard door de duur te bepalen op 2 jaar, nu met verlies van tractement en met betaling der proceskosten. Als grond voor dit vonnis gold nu alleen zijn boekje tegen de 'wolven' Meyer Brouwer en Benthem Reddingius. Het dopen van kinderen uit andere dorpen verviel, omdat de reglementen dit niet verboden.

Het valt te begrijpen, dat na de bekrachtiging en verzwaring van deze schorsing de toch al verhitte gemoederen bepaald niet afkoelden. Dit blijkt ook uit de manier, waarop *29 april '34* de kerkvisitatie verliep. Voor het houden daarvan was de consulent ds Smith die dag weer van Leens naar Ulrum gekomen. In zijn nog onbekende rapport[14] aan het classikaal Bestuur van Middelstum over deze zaak was hij van oordeel, dat geen der kerkeraadsleden - allen aanhangers van de Cock - zijn

ambt nog mocht blijven uitoefenen en dat allen vervangen moesten worden. Want elke zondag volgen ze ‘de Cock in een herberg, waar men gelijk genoemde openlijk in zijn uitgegeven brieven zegt, samenkomt om te bidden, waarin

de Cock meestal voorgaat, maar ook door anderen gebeden worden aangeheven, die volgens het getuigenis van geloofwaardige mannen, de Godheid onteren.

Voorts om te zingen, maar geen Evangelische gezangen, want hiervan zijn alle leden des kerkeraads openbare vijanden. Dan worden er de brieven gelezen, die de Cock in de afgelopen week van zijn aanhangers zo in deze als in andere provincies ontvangen heeft'.

En wat de kerkvisitatie zelf betreft, deze zou gehouden worden in het koor van de kerk. Alle leden van de kerkeraad waren daar aanwezig. Maar zij niet alleen, het werd een hele rel. Smith rapporteert hierover: '....toen de lidmaten en ook anderen, die nog geen belijdenis des geloofs gedaan hebben, waarschijnlijk door de kerkeraad daartoe aangespoord, het choor der kerk als met geweld indrongen, verzocht ik hun vriendelijk om vooreerst af te treden, maar allen bleven staan. Ook de ouderlingen en diakenen en men gaf mij ten antwoord: het kon zo wel geschieden, terwijl één der aanwezigen zeide: het is toch maar duivels werk.

Daar men mij als woedende leeuwen omsingeld had, en reeds beledigende woorden begon te gebruiken, was hier niet anders dan verwarring en zeer licht personele belediging te verwachten, weshalve het mij voorkwam, best te zijn, om maar de vragen te laten beantwoorden, en wegens art. 15 de belanghebbende lidmaten afzonderlijk ten huize van de kerkvoogd Sleuver nader te horen'.

In een 'Extract uit het verhandelde, ondertekend door de consulent N. Smith en door A.K. Groothuis en A.J. Sleuver' lezen we nog:

'De leden des kerkenraads waren alle tegenwoordig, en hebben de voorgestelde vragen met *ja* beantwoord. Maar bij het voorstel van art. 15 (of men ook bezwaren tegen de kerkeraad had) drong de heer *A.K. Groothuis*, administrerend kerkvoogd en lidmaat der Gemeente, met moeite door de samengeschoolde menigte en verklaarde, dat de ouderlingen, die voorgangers in de Godsdienst moesten zijn, sedert de schorsing van H. de Cock niet meer in de kerk kwamen.

En van de *drie* diakenen iedere zondag slechts één, wiens beurt het was met het armenzakje rond te gaan, en die dan, zoals men duidelijk merken kon, met een wrevelig gemoed de penningen voor de armen inzamelde. De spreker werd hierop, op een zeer onbescheiden wijze in de reden gevallen door sommigen, die zeiden, dat men niet in de kerk kwam, omdat er de zuivere Leer niet meer gepredikt werd.

Door deze doldriftige mensen werden andere lidmaten verhinderd enige bezwaren tegen de kerkenraad in te brengen, zoals de kerkvoogd *A. Sleuver*, die verklaard heeft met de Heer Groothuis in te stemmen, en zulks door het tekenen van zijn naam wel te willen bevestigen'.

Afgezet 29 mei '34

Ruim 8 weken na het bekrachtigen der schorsing - *29 mei 1834* - wordt de schorsing gevolgd door de *afzetting* door het Provinciaal Kerkbestuur

wegens de uitgave van en de voorrede door de Cock geplaatst in een door de verver en koopman Jacobus Klok te Delfzijl geschreven boekje over de Evangelische gezangen, die getoetst, gewogen en te licht bevonden werden.

16 juli '34: 6 Maanden voor bezinning

Uitgebreide verweerschriften, zowel door de Cock als door de Ulrumse kerkeraad bij de Synode ingediend, werden door een synodale commissie onderzocht, maar het resultaat was weer: schuldig. Alleen werd het door het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen uitgesproken vonnis in zoverre gewijzigd, dat de Cock nog 6 maanden tijd tot bezinning werd gegeven.

De Cock leidt samenkomsten

De Cock bleef zijn standpunt trouw en ging door met het houden van bijeenkomsten, niet alleen op zondag, maar ook in de week. De uitgaande brieven van de burgemeester verschaffen ons hierover een aantal bijzonderheden.

Op zondag *1 juni '34* was er zo'n bijeenkomst in de wagenmakerij en kuiperij van de 49-jarige *weduwe Koster* op de hoek van de Noorderstraat-Schapenweg, waar de enkele dagen geleden afgezette ds H. de Cock de leiding had; ze was bezocht door naar schatting 200 personen. Huis en werkplaats vormden in die tijd het trefpunt van de Cocks volgelingen.

We merken hier op, dat *Geertje Harms Hulshoff*, wed. *Freerk Tjipkes Koster*, in 1833 door de burgemeester wordt genoemd ‘een deugdzame, doch zwakke, mank gaande vrouw’; van haar 11 kinderen waren toen nog 6 in leven, onder wie Hilje Freerks Koster, 18 jaar, ‘dienstmeid’ te Winsum, die een paar jaar later met de 69-jarige ouderling, de weduwnaar Jan J. Beukema zou trouwen[15]. Moeder Geertje overleed in 1836.

Op *3 juni* werd op dezelfde plek opnieuw een vergadering gehouden, nu bij gewoond door ± 50 personen.

Daar burgemeester Bazuin meer dergelijke samenkomsten verwachtte, vroeg hij de Officier van Justitie om instructies. Inderdaad waren er een paar dagen later - *6 juni* - weer ± 50 personen bij wed. Koster bijeen. Het rapport hierover vermeldt o.m. dat de ex-predikant H. de Cock eerst een gedeelte uit de bijbel had voorgelezen, toen had laten zingen ps. 79:4-9 en een gebed van een ½ uur lang had uitgesproken. Daarna was er weer gezongen nl. vers 3 van het Gebed des Heren en vers 7 van de Avondzang. Vervolgens had *D. van der Werp*, gewezen hulponderwijzer te Houwerzijl, nu zonder beroep of vaste woonplaats, maar zich veelal bij de Cock ophoudende, een preek van *Kohlbrugge*[16] voorgelezen, na het eindigen waarvan nog was gezongen ps. 74:18-20. *Klaas Pieters Ritzema*, dagloner te Ulrum had tenslotte een dankgebed van ⅓ uur uitgesproken, waarna men om 11 uur uit elkaar was gegaan.

Uit een missive aan de Officier van Justitie van 14 juni 1834 door burge-

meester Bazuin verstuurd, blijkt, dat die bijeenkomsten bij wed. Koster regel geworden waren, en ook van elders, uit Friesland en Drente bezocht werden.

Wanneer op zondagmorgen de openbare godsdienstoefening in de hervormde kerk begon, dan zag men de Cock zich naar de woning van wed. Koster begeven, waar hij al vele van zijn 'aanklevers' aanwezig vond. Ook waren er midden in de week, op dinsdag- en vrijdagavond bijeenkomsten, waar - volgens de burgemeester - psalmgezang, gebed, voorlezing van brieven en onderlinge gesprekken de gelijkgezinden, wier aantal onmogelijk kon worden vastgesteld, bezig hielden.

Een missive, ruim een maand later, op 21 juli verzonden, maakt melding van een voortgaan der bijeenkomsten, niettegenstaande een geldboete van f 50,- + de kosten, waartoe de wed. Koster was veroordeeld.

De vorige dag, zondag *20 juli*, had de burgemeester de veldwachter gelast nauwkeurig op te letten, of er die morgen bij de wed. Koster weer een vergadering zou worden gehouden. Hijzelf was naar het gemeentehuis gegaan, waar de veldwachter hem al spoedig kwam berichten, dat er bij wed. Koster inderdaad al weer een groot aantal mensen aanwezig was om zich met zingen en bidden bezig te houden. Burgemeester en veldwachter gingen er ± 10 uur nu samen op af en constateerden, dat daar 130 à 140 mensen vergaderd waren, terwijl de Cock staande voor de schoorsteenmantel een stuk voorlas. Kamer en werkplaats waren vol volk.

Hierna woonde de burgemeester nog ongeveer een ½ uur de dienst in de kerk bij, waarin ds Smith van Leens voorging. Vervolgens liep hij opnieuw naar de woning van wed. Koster, waar hij de Cock nog voorlezende aantrof, vermoedelijk een stuk door deze bij de Synode van de Hervormde kerk ingezonden. Nadat nog enige verzen uit ps. 68 gezongen waren, had een te Ulrum onbekend persoon een dankgebed uitgesproken.

Ook 's middags scheen er weer in aanwezigheid van de Cock een vergadering te zijn gehouden. Om eventuele nasporingen zoveel mogelijk te verijdelen, ging men - aldus de burgemeester - de uren waarop de bijeenkomsten gehouden werden, willekeurig veranderen.

Hij beschouwde de leerstellingen van de Cock c.s. als zeer nadelig voor de rust en de vrede in de huisgezinnen en tussen de dorpsgenoten onderling, daar ze aanleiding gaven tot ongenoegen en zelfs tot bittere vijandschap tussen man en vrouw, tussen ouders en kinderen, of tussen buren. De haat keerde zich vooral tegen andersdenkenden onder de hervormden en werd - volgens de burgemeester - gevoed door de Cock, die, zoals hem verzekerd was, 'bad, dat de valse leraars mogen worden uitgeroeid, dat de aarde moge openscheuren om dezelve in te zwelgen'.

Daar de burgemeester het zijn dure plicht achtte de orde en rust in zijn gemeente te handhaven, wilde hij deze vergaderingen zoveel mogelijk tegengaan, hoewel z.i. geldboeten weinig of niets hielpen, daar het bedrag door de aanhangers van de Cock gezamenlijk werd bijeengebracht. Tot zover de missive.

In de zomer en herfst van 1834 namen de spanningen en onrust voortdu-

rend toe, niet alleen in de provincie Groningen, maar ook elders in het land, zelfs buiten onze grenzen, in het naburige Oost-Friesland.

Op 2 oktober 1834 verscheen de Cock opnieuw voor het Provinciaal Kerkbestuur. Dit legde hem een verklaring ter ondertekening voor, waarin hij zijn leedwezen en berouw betoonde over de uitgave van J. Kloks boekje tegen de Evangelische gezangen, daar deze leidde tot verstoring der orde en eendracht in de Hervormde kerk. Verder beloofde hij zich stichtelijk te gedragen naar al de bestaande reglementen en verordeningen.

De Cock verklaarde zich bereid de reglementen te gehoorzamen voor zover ze 'niet rechtstreeks inliepen' tegen Gods Woord.

Het Kerkbestuur eiste echter bij monde van de president ds D. Hendriksz, die ook lid van de Synode was, een onvoorwaardelijke ondertekening, maar dit werd door de Cock geweigerd.

We merken hier nog op, dat op de vergadering van het Provinciaal Kerkbestuur van donderdag 2 oktober zich ook 2 kerkeraadsleden van Ulrum hadden laten aandienen, nl. de broodbakker *Jan Jacobs Beukema* en de verver en glazenmaker *K. v.d. Laan*, resp. ouderling en diaken. Ze mochten 'binnenstaan'. De president vroeg hun, wat ze hadden te zeggen. Hierop zeiden ze '....dat hun begeerte was, dat hun predikant de Cock mocht ontslagen worden van de *conscientie-dwang*, die men hem wilde opleggen, gepaard met vele verwarde, bijsterzinnige uitdrukkingen, die geen aandacht verdienden'.

De president antwoordde, dat deze vergadering niet anders kon doen dan gehoor geven aan de Synodale uitspraak van 16 juli. Aldus de notulen.

Na afloop van de termijn van respijt (6 maanden) zou dus onvermijdelijk de definitieve afzetting volgen.

B - De laatste maanden van 1834

De roerige oktobermaand 1834

Geruchten over de toenemende spanningen in Ulrum waren ook doorgedrongen tot een paar Noordbrabantse gemeenten, Doeveren, Genderen en Gansoyen, die met hun predikant ds H.P. Scholte sterke geestverwantschap voelden met ds de Cock en de zijnen te Ulrum. In de maand mei had deze laatste zelfs bij ds Scholte te Doeveren gelogeerd. Bij het vernemen van de geruchten over het dreigende conflict te Ulrum besloot Scholte - mee op aandrang van zijn gemeente - zich ter plaatse daarvan op de hoogte te stellen.[17]

Komst ds Scholte

Hij arriveerde op donderdag *9 oktober*, zoals was afgesproken, te Ulrum. Een kleine deputatie, bestaande uit ouderling *Jan Jacobs Beukema*, bakker te Ulrum, *Hendericus Pott*, bakker te Houwerzijl en *Kornelis M. Reukema*, schoenmaker te Houwerzijl, hadden hem met de wagen van Groningen opgehaald.

Die donderdag vervoegden ouderling *J.J. Beukema* en diaken *K.A. v.d. Laan* zich bij de consulent ds N.A. Smith te Leens om aan deze toestemming te vragen zijn ochtendbeurt van 12 oktober in Ulrum, aan ds Scholte af te staan. Na een weigerend antwoord te hebben ontvangen, verzochten ze om een beurt voor Scholte op zondagmiddag 12 oktober; ook dit keer was het antwooord negatief.

Donderdag 9 oktober '34

Onverrichter zake vertrokken de beide heren weer naar Ulrum, na de bedreiging geuit te hebben, dat Scholte toch te Ulrum zou preken. Nog dezelfde avond (donderdag) kwam een grote menigte geestverwanten bijeen in de kuiperij van wed. Koster om te luisteren naar een toespraak van ds Scholte. In die toespraak maakte hij tevens bekend, dat hij de volgende avond (vrijdag) in de kerk te Ulrum een preek zou houden en ook een aantal kinderen dopen.

Vrijdag 10 oktober '34

De gebeurtenissen begonnen zich toe te spitsen. Ds Scholte had zich die vrijdag met ouderling Beukema naar Leens begeven om ds Smith persoonlijk nog eens toestemming tot het houden van een predikbeurt te vragen, maar weer werd deze geweigerd. Een zeer onaangenaam onderhoud was het gevolg. De dienst ging echter toch door.

Voor de Cock en zijn vrouw was deze vrijdag wel een bijzonder droevige dag, want in de vroege middag hadden ze hun dochtertje Jantje, pas 3½ jaar oud, dat na een ziekte van drie weken was overleden, moeten begraven.

Om ongeveer 4 uur liet de Cock de ‘kerkbediende’ Klaas Eisses Sluiter bij zich komen om deze te verzoeken om 6 uur de klok te luiden. Toen dit op die tijd niet gebeurde, ging de Cock zelf naar Sluiter om te vragen, waarom hij het niet gedaan had. Sluiter gaf een ontwijkend antwoord, eigenlijk had hij het niet durven doen. Kort na het bezoek van de Cock kwamen Klaas Pieters Ritsema en daarna Jakob Germts Sikkens bij Sluiter om de kerksleutels, maar deze wilde ze weer niet afgeven. Tenslotte nam de meerderjarige zoon Simon Sluiter, onder de betuiging alles voor zijn rekening te zullen nemen de sleutelbos, een pak kaarsen en een brandende lantaarn en stapte daarmee naar de kerk. Eerst maakte hij de torendeur open en vervolgens de kerkdeur, die vanaf de toren toegang gaf tot de kerkruimte. Overal in de wijde omtrek waren boden rondgezonden om mee te delen, dat Scholte die vrijdagavond in de kerk zou preken, zodat tegen het aanvangsuur een grote menigte zich voor de kerk verzameld had. Ze kwamen zelfs uit het Westerkwartier en van Schiermonnikoog en de straat werd bijna versperd door de rijtuigen van de van ver gekomen nieuwsgierigen. Na het opsteken der kaarsen werd de klok geluid, de mensenmassa stroomde naar binnen en in korte tijd was de kerk tot in de uiterste hoeken gevuld. Het was al flink na 7 uur, toen ds de Cock en ds Scholte, vergezeld

van de kerkeraad, die in zijn geheel de zijde van de Cock gekozen had, de kerk binnen traden. Ze werden gevolgd door 7 jonge vrouwen met hun kinderen om die te laten dopen. Met moeite wisten ze door de dicht opeengedrongen menigte binnen het doophek te komen.

Ds Scholte beklom de preekstoel en hield vandaar, onderbroken door het gezang der aanwezigen, tot bijna half elf een hartstochtelijke preek.

Aan het eind kondigde hij af, dat hij de komende zondagmiddag opnieuw zou preken en dan tevens het H. Avondmaal bedienen. Nadat de doop bediend was en nog een paar verzen uit ps. 22 waren gezongen, verlieten allen het kerkgebouw.

Zaterdag 11 oktober '34

De dag na deze dienst, *zaterdag 11 oktober*, vervoegde ds de Cock zich bij de kerkvoogd A.J. Sleuver om de collectegelden af te dragen en betaling der gemaakte onkosten te krijgen. Beide werden geweigerd, daar Sleuver de bijeenkomst onwettig achtte. Na wat geruzie verliet de Cock tenslotte boos de woning van Sleuver; de onkosten voor de kaarsen zou hij dan zelf wel voor zijn rekening nemen.

We merken hierbij op, dat niemand van de kerkvoogden noch de kosterorganist schoolmeester Buiringe de zijde van de Cock hadden gekozen. Op diezelfde zaterdag ging ds Scholte naar Leens om daar aan de consulent, ds Smith, de reden te vragen waarom deze hem geen toestemming tot het houden van een dienst in Ulrum wilde geven. Het gesprek verliep zeer onaangenaam en onder het uiten van waarschuwende woorden verliet ds Scholte de pastorie van Leens.

Zondag 12 oktober '34

Zo brak *zondag 12 oktober* aan, door het plaatselijk bestuur met zorg tegemoet gezien. Die dag had ds Smith van Leens de beurt te Ulrum te vervullen. Bij zijn aankomst aldaar, zag hij, dat de straten geheel met rijtuigen en mensen gevuld waren. In het logement van Sleuver aangekomen, vernam hij, dat de kerk reeds stampvol was. Ook de Cock en Scholte waren aanwezig. Niet dan met grote moeite kon ds Smith tot bij het doophek vlak voor de preekstoel doordringen. Daar verzocht Scholte hem nog eens op luide toon hem de dienst af te staan; de aanwezigen waren immers gekomen om hèm te horen. Toen ds Smith weigerde, drong Scholte er op aan hem de middagbeurt te geven, maar ds Smith antwoordde, dat hij dit ook niet mocht doen en beklom toen ongehinderd de preekstoel.

De dienst verliep verder tamelijk rustig, alleen lieten de toehoorders af en toe door tekenen van afkeuring duidelijk merken, het niet in alles met het gesprokene eens te zijn. En bij het zingen van het 2e en 5e vers van Evangelisch gezang 77 hield een groot gedeelte der aanwezigen zelfs demonstratief de hoed op het hoofd.

Maar toen na afloop van de dienst ds Smith de preekstoel was afgeklommen en de kerk wilde verlaten, werd hij tegengehouden door een man, die

hem de elleboog op de borst zette en door een ander die hem tussen de deur van het doophek klemde en zei: ‘Gij hebt de tijd nog wel’. Hierop herhaalde Scholte zijn verzoek om 's middags te mogen preken, maar Smith antwoordde weer, dat hij dit niet kon en mocht toestaan. ‘Toen verhief de huisvrouw van ds de Cock - aldus het rapport van ds Warmolts, de praetor der ring Leens, aan de Gouverneur - tot drie maal toe haar stem en riep: Hier is het tijd, hier moet het gebeuren! Terwijl de Cock zelf de gehouden leerrede kritiseerde en die voor strijdig met de leer der Herv. kerk verklaarde’.

De gang van zaken in de kerk begon ook ds Scholte met zorg te vervullen. Hij maakte zoveel mogelijk ruimte voor ds Smith en ging voor hem aan, maar het kostte grote moeite de kerkdeur te bereiken. Vergezeld en gesteund door vrienden, werd ds Smith naar het huis van kerkvoogd A.J. Sleuver geleid, waar hem door ds Scholte nog eens weer om toestemming gevraagd werd die middag in de kerk te mogen voorgaan.

Een deel der toeschouwers was ds Scholte naar de woning van Sleuver gevolgd, waar sommigen zo bij de vensters en tegen de deur opdrongen, dat Sleuver genoodzaakt was die op slot te doen.

Een ander deel was op verzoek van ds de Cock nog in de kerk gebleven, in afwachting of ds Scholte nog zou spreken. Toen dit niet gebeurde, verlieten allen de kerk, waarop de kerkvoogden en het gemeentebestuur last gaven de kerkdeuren te sluiten.

We merken op, dat het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen aan de consulent ds Smith van Leens bericht had gezonden, dat op grond van art. 11 van het Reglement op de Vacaturen zonder bekomen verlof geen predikbeurten te Ulrum mochten worden vervuld.

En volledigheidshalve zij hier nog meegedeeld, dat M.D. Teenstra in zijn ‘Beknopte Schets der Godsdienstige Gezindten’ (Groningen 1864), een enigszins andere lezing van het voorgevallene geeft. Hij was zelf bij de ochtenddienst aanwezig geweest en vertelt letterlijk:

‘In dat kritieke ogenblik (nl. bij het verlaten der kerk) hielpen enige meer bezadigde mannen ds Smith uit het gedrang en uit de kerk, en op mijn uitnodiging vergezelde hij mij, op mijn arm leunende, naar Noord-Indië (de naam van het huis van Teenstra, op Louten ten westen van het gebouw Neptunus gelegen), waar de bijna ademloze man door de menigte met rust gelaten werd. Intussen hadden enige agenten van politie de trap van de preekstoel bezet en verscheidene nablijvers de kerk uitgedreven, waarna zij deze sloten’.

Toen het onmogelijk bleek 's middags opnieuw in het kerkgebouw te kerken, besloot men in de open lucht samen te komen. Dat gebeurde in het grasland van de pastorie, vlak ten zuiden van het dorp. Al tegen één uur had zich daar een uit enige honderden mensen bestaande volksmenigte verzameld om Scholte te horen preken.

Staande op een boerenwagen, waarop ook ds de Cock en zijn vrouw hadden plaats genomen, hield hij, nadat gezongen was ps 68:5, 6 en 7, een leerrede over Hebreeën 10:19-22. Na het zingen van het laatste vers van

ps. 72 en nadat ook ds de Cock nog een korte toespraak had gehouden, werd de dienst om ongeveer 3 uur beëindigd.

's Avonds kwam men voor de derde keer bijeen, nu in de bekende kuiperij van de wed. Koster, waar de schare een preek van de Cock kon beluisteren. Scholte was hierbij niet meer aanwezig, reeds in de middag was hij weer naar Doeveren vertrokken.

Voor enkele personen, die ds Smith bij het uitgaan van de kerk het ergst hadden gehinderd, had het incident in de morgendienst van die 12e oktober nog bijzonder onaangename gevolgen.

Klaas de Wit, blauwverver te Grootegast, had ds Smith met de elleboog een stoot tegen de borst gegeven en *Freerk Hendriks Stoit*, boerenknecht in dienst bij de landbouwer Eilke Pieters Ritsema, in de Klei, een streek onder Ulrum, had met geweld de deur van het doophek tegen het lichaam van de predikant geduwd.

Beiden werden wegens hun wangedrag tot de bijzonder zware straf van 18 maanden gevangenis veroordeeld; bovendien moesten ze nog een geldboete van f 10,- betalen, alles wegens mishandeling van ds Smith.[18]

Ook ds Scholte ontving een dagvaarding, wegens zijn optreden op vrijdag 12 oktober 1834, voor de rechtbank te Appingedam te verschijnen. Hij werd echter, ook na hoger beroep bij de Correctionele rechtbank te Groningen vrijgesproken. Beide rechtbanken waren van oordeel, dat de reglementen, waartegen Scholte zich had verzet uitsluitend van kerkelijke aard waren en dus niet behoorden tot de ‘actes de l'autorité' publique’, zodat ze voor de wereldlijke overheden geen verbindende kracht hadden.

Maandag 13 oktober '34

En zo ging men, na deze bewogen zondag (12 oktober) een nieuwe week in, een week, waarin de godsdienstige geschillen te Ulrum hun hoogtepunt zouden bereiken, een week, waarin de crisis kwam, die voor het kerkelijk leven niet alleen in Ulrum, maar voor ons hele vaderland van vèrstrekkende betekenis zou worden.

Reeds op *maandag 13 oktober* riep de Cock de kerkeraad bijeen om te spreken over zijn voorstel om tot afscheiding over te gaan. Hij wist van te voren, dat de broeders wel met hem zouden meegaan, want deze hadden al eerder zich met de gedachte aan deze stap verzoend.

Door het optreden van ds Scholte, die ongetwijfeld invloed op de Cocks beslissing heeft uitgeoefend, hadden de spanningen een hoogtepunt bereikt. De houding der kerkelijke en wereldlijke autoriteiten was wel zodanig, dat de pogingen van de Cock om voor zichzelf en zijn medestanders recht te krijgen, op niets moesten uitlopen. Een afscheiding van de Hervormde kerk zou de enige oplossing zijn.

Eenstemmig was men van mening, dat men niet langer in de ‘valse’ kerk kon blijven. Vals, omdat de leer der kerk openlijk werd verminkt of verloochend, de bediening der sacramenten verbasterd en de kerkelijke tucht bijna niet meer toegepast. En die drie stukken, de prediking der ware leer,

de zuivere bediening der sacramenten en de handhaving der tucht waren nu juist volgens art. 29 der Nederlandse Geloof osbelijdenis de kenmerken der *ware* kerk.

Verder had men zich onvoorwaardelijk te onderwerpen aan de synodale reglementen en voorschriften, zonder dat aangetoond was, dat die in alles op Gods Woord gegrond waren; daardoor vertoonde het Hervormde Kerkgenootschap het beeld van de 'paapse' kerk.

Het ingeslopen bederf werd niet opgemerkt en bovendien was door kerkelijke wetten of besluiten Gods Woord verworpen of krachteloos gemaakt en werden zij vervolgd, die godzalig naar het bevel van Christus wilden leven.

Door dit alles was het meer dan duidelijk geworden, dat de Nederl. Hervormde kerk niet meer de ware kerk was, maar valse kerk was geworden, volgens Gods Woord en art. 29 der Nederl. Geloofsbelijdenis. Daarom verklaarden de ondertekenaars der Acte van Afscheiding, dat zij, overeenkomstig het ambt aller gelovigen, art. 28, zich afscheidden van hen die niet meer van de Kerk waren en dat ze dus geen gemeenschap meer wilden hebben met de Nederl. Hervormde Kerk, totdat deze terugkeerde tot de waarachtige dienst des Heren.

Ook verklaarden de ondertekenaars gemeenschap te willen oefenen met alle ware gereformeerden en zich te willen verenigen met elke op Gods onfeilbaar Woord gegronde vergadering, waar God die ook had gesteld.

Ze wensten zich in alles te houden aan Gods heilig Woord en aan de aloude formulieren van enigheid, in alles op dat Woord gegrond, nl. de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Canones van de Synode van Dordrecht 1618/19; ook wilden ze in de godsdienstoefeningen de aloude kerkelijke liturgie volgen en wat de kerkregering betreft, zich houden aan de Dordtse Kerkenordening.

Tenslotte verklaarden ze de Cock te blijven erkennen als hun wettige Herder en Leraar.

Het stuk was namens de kerkeraad getekend door:

J.J. Beukema, ouderling
K.J. Barkema, ouderling
K.A. v.d. Laan, diaken
D.P. Ritsema, diaken
Geert K. Bos, diaken

Dinsdag 14 oktober '34 ondertekening acte van afscheiding

De kerkeraad besloot die maandagavond de Acte van Afscheiding - waarvan we zo juist de hoofdlijnen gaven - de volgende dag aan de gemeente voor te leggen. Deze kwam inderdaad *dinsdagavond 14 oktober* bijeen in de woning van de wed. Koster op de hoek Noorderstraat-Schapenweg.

Men voelde dat het een historisch moment was, dat een diep ingrijpende beslissing ging genomen worden. Nadat de aanwezigen op de knieën bid-

dende Gods aangezicht hadden gezocht, werd de Acte voorgelezen en besproken en volgde de ondertekening, in totaal 137 namen. Niet weinigen tekenden ook voor een aantal kinderen. Op de Acte staan de ondertekenaars ingedeeld in drie groepen, door de Cock eigenhandig aangegeven.

Eerst de namen van 5 kerkeraadsleden en 52 belijdende lidmaten, dan van 18 personen, die door de kerkeraad tijdens de schorsingsperiode van de Cock waren ‘aangenomen’ en tenslotte nog van 63 hoofden van gezinnen, die geen belijdend lid waren, maar zich toch met de hunnen bij de Gereformeerde kerk wensten aan te sluiten.

De ondertekening zal wel lang geduurd hebben, want vele handtekeningen staan zeer onbeholpen neergepend. Het waren echt geen mensen, die dagelijks met de pen omgingen; integendeel, sommigen konden niet eens schrijven! Het kenmerk van eenvoudige mensen is vaak duidelijk aanwijsbaar.

Op de keerzijde van de Acte treffen we nog de namen van 8 personen aan, onder wie de kerkvoogden A.J. Sleuver en A.K. Groothuis en de onder-wijzer-koster A.J. Buiringe, tevens organist en voorlezer, met de aantekening: die ‘uit ons zijn uitgegaan, omdat zij van ons niet en waren’.

Juiste getallencijfers verstrekt ons een rekest van de Afgescheiden kerkeraad van Ulrum, gedateerd 2 januari '35 (dus 2½ maand later). Daarin staat opgegeven, dat de gemeente 77 belijdende en nog 242 andere leden telde, samen dus 319. Hierbij waren echter ook inbegrepen vele personen die elders woonden en zich bij Ulrum hadden aangesloten. Ongeveer 200 zielen hadden zich niet bij de Afgescheiden kerk aangesloten ‘sommigen niet willende, maar ook velen niet durvende’.

Op dinsdagavond 14 oktober 1834 was de Afscheiding dus een feit geworden. Vergezeld van een begeleidend schrijven, ondertekend door ds H. de Cock, de ouderlingen J.J. Beukema en K.J. Barkema en de diakenen K.A. van der Laan, D.P. Ritsema en G.K. Bos, werden afschriften der Acte gezonden aan de kerkelijke besturen en aan de koning, terwijl de Cock en ouderling Beukema persoonlijk het stuk aan burgemeester Bazuin van Ulrum overhandigden.

In het belangrijke werk *Spanningen en Konflikten* (verkenningen rondom de Afscheiding van 1834) heeft *J.S. van Weerden* van alle 137 ondertekenaars der Acte enkele biografische bijzonderheden gegeven. Buitengewoon interessant voor onze levende kennis van de leden en van de samenstelling der eerste Afgescheiden gemeente in Nederland. We mogen hier wel naar genoemd werk verwijzen en geven alleen enkele notities van de eerste kerkeraadsleden.

Ouderling *Jan Jakobs Beukema* (1766-1850), broodbakker, we komen nog op hem terug.[19]

Ouderling *Kornelis Jakobs Barkema*, geb. 1779 te Wehe, schoenmaker.

Diaken *Klaas Alles van der Laan*, geb. ± 1793 te Eenrum, verver en glazenmaker.

Hij bood 26 november 1834 samen met Simon K. Sluiter de koning een adres aan i.v.m. de vervolgingen te Ulrum.

Diaken *Duurt Pieters Ritsema* (1795-1871), landbouwer.

Diaken *Geert Kornelis Bos*, geb. ± 1799 te Ulrum, schoenmaker.

BI De Acte van Afscheiding - schrijver en opsteller

De vraag is wel gesteld: wie heeft de Acte van Afscheiding *opgesteld* en door wie is ze *geschreven?* We moeten deze onderscheiding wel maken, want het is duidelijk, dat het handschrift van de originele acte niet dat van de Cock is. Laten we met het laatste deel van genoemde vraag mogen beginnen.

Naast het origineel - momenteel berustend in het Gemeente-archief te Kampen - bestaan er van het stuk nog 8 *afschriften*, gezonden aan resp. 1. de koning, 2. de minister van Eredienst, 3. de Hervormde Synode ('aan de Synodale Commissie'), 4. het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen, 5. het classikaal Bestuur van Middelstum, 6. de ring Leens, 7. het Provinciaal Kollegie van Toezigt (waarvan de Gouverneur het hoofd was), terwijl tenslotte een afschrift door de Cock en de oudste ouderling J.J. Beukema aan burgemeester H. Bazuin is aangeboden. De kopieën werden aan de 7 vermelde instanties met een gelijkluidend begeleidend schrijven verzonden. Vergelijken we het handschrift van al die afschriften met elkaar, dan ontdekken we, dat op één geval na, slechts 2 personen aan het schrijven zijn geweest, nl. de Cock en een onbekende. Om een illustratie te geven: in het stuk aan het Provinciaal Kerkbestuur zijn zowel de tekst als de namen der ondertekenaars eigenhandig door de Cock geschreven, het begeleidend schrijven evenwel niet.

Ook in de kopie, aan de Hervormde Synode verzonden, zijn de namen der ondertekenaars door de Cock zelf geschreven, maar de tekst weer niet. Die is weer van die andere hand, die overigens in het leeuwendeel der afschriften en der begeleidende brieven is terug te vinden.

Alleen het afschrift aan de minister van Eredienst is door een derde hand geschreven. We laten nu dit handschrift, dat we bij de Acte van Afscheiding slechts 1 x tegenkomen, buiten beschouwing (was het van de schoolmeester S.P. Brill van Adorp?) en concentreren onze aandacht op de onbekende, die zo veelvuldig copiëerde.

Wie was dat toch? Een concept in het familie-archief de Cock bracht ons op het spoor der oplossing. Op de voorkant van dat klad-blaadje had de Cock zelf met enkele doorhalingen en verbeteringen de tekst van het schrijven, dat elk verstuurd afschrift der Acte van Afscheiding vergezelde, neergepend.

Aan de achterkant staan nog enkele slotregels van dit ontwerp en daaronder vonden we het begin van de Afscheidingsacte, 9 regels, maar nu geschreven met de hand van wie de meeste afschriften en de meeste begeleidende brieven zijn. Die 9 regels waren ondertekend met de initialen A.B.

Het kwam er dus nu op aan te proberen achter de identiteit van de persoon te komen, die zijn naam tekende met genoemde beginletters.

De oplossing van het raadsel vorderde door een nieuwe vondst nl. het te-

rugvinden van de tot nu toe onbekende kerkeraadsnotulen uit de eerste periode van de Afgescheiden kerk van Ulrum. Ze lopen van 14 oktober 1834-26 juni 1838 met een onderbreking van ruim een jaar.[20]

In de kerkeraad van 1835 blijkt dan naast J.J. Beukema en P.K. Luit ouderling te zijn *Alle Berends Groen*. Ineens zagen we, dat het handschrift van die notulen gelijk was aan dat van de bovenvermelde 9 regels met de ondertekening A.B. Zou die A.B. dan *Alle Berends (Groen)* zijn, zo vroegen we ons af.

We merken hierbij nog op, dat zo kort na de Franse tijd de nieuwe achternaam nog lang niet altijd werd toegevoegd. In de notulen van de classis Warffum der Afgescheiden kerken - beginnend met 24 september 1836 - waarin ook A.B. Groen herhaaldelijk als afgevaardigde van Ulrum voorkomt, staan bv. als leden aangegeven: *Derk Alberts* en *Sietse Geerts;* met hen worden dan bedoeld de ouderlingen Derk Alberts Wieringa uit Middelstum en Sietse Geerts van Slooten uit Leens.

Een verder grafologisch onderzoek wees uit, dat het origineel en de kopieën der Acte van Afscheiding en van begeleidende brieven - voor zover niet door de Cock geschreven - hetzelfde handschrift vertoonden als we in de kerkeraadsnotulen (nooit ondertekend) en in de 9 regels tegenkwamen.

Voor wie nog mocht twijfelen of het wel volkomen zeker is, dat Alle Berends Groen de ontdekte kerkeraadsnotulen heeft geschreven, dient nog het volgende.

We vonden, dat ouderling A.B. Groen veel oefende, omstreeks 1840 de opleidingsschool van de Cock in Groningen bezocht en in oktober 1841 beroepbaar werd gesteld door de Provinciale Vergadering.

Scharnegoutum bij Sneek werd in 1842 zijn eerste gemeente. Uiteraard waren we benieuwd naar het schrift van de kerkeraadsnotulen aldaar. Helaas bleek bij een onderzoek ter plaatse het hele kerkeraadsarchief bij een brand verloren te zijn gegaan.

Maar ds A.B. Groen heeft nog meer gemeenten gediend. In 1846 kwam hij naar *Onstwedde*. En zie, de notulen van deze Afgescheiden kerk waren weer met dezelfde hand geschreven als die de boven behandelde schrifturen aan het papier had toevertrouwd. De 3e juli 1846 b.v. waren ze ondertekend door 'Do A.B. Groen Presis en Scriba'.[21]

Twijfel was nu niet meer mogelijk. *Alle Berends Groen* was de tot nu toe onbekende schrijver van het origineel der Acte van Afscheiding en van de meeste verzonden afschriften daarvan en ook nog van de begeleidende brieven.

Het facsimile van de Acte van Afscheiding in het bekende dikke boek van dr G. Keizer over de Afscheiding van 1834 toont ons dus het handschrift van A.B. Groen.

Opsteller

Nu hebben we wel de *schrijver* der Acte gevonden, maar was de latere ds A.B. Groen ook de *opsteller* daarvan?

In zijn *Gedenkschrift* verschenen bij het 50-jarig 'jubilé' der Afscheiding op 14 oktober 1884, brengt ds L. v. Velzen deze kwestie eveneens ter sprake.[22]

De bejaarde Afgescheiden predikant is van oordeel, dat het volgens diens eigen verklaring in elk geval niet *Scholte* kan geweest zijn. Ook *de Cock* niet, want deze wordt in de Acte 'onze algemeen geliefde en geachte Herder en Leeraar' genoemd, wat hij niet van zichzelf gezegd zal hebben. En dan oppert van Velzen de volgende mogelijkheid:

'Ds Scholte heeft te Ulrum gesproken over de Afscheiding. Hierdoor zal de een of ander, een kerkeraadslid, of een lid der gemeente, genoegzaam ingelicht zijn, om de Akte op te stellen, aan de ouderlingen en diakenen voor te leggen; en is dit stuk daarop den volgenden dag door de gemeente geteekend'.[23]

Dus misschien een kerkeraadslid of een lid der gemeente. Wij voegen eraan toe: of een vurig aanhanger van de Cock uit de naaste omgeving. Want het is bekend, dat de in de pinksterweek 1834 ontslagen ondermeester van Houwerzijl, *Douwe van der Werp*, zich veel bij de Cock ophield en ook wel schrijfwerk voor hem verrichtte. Met één oogopslag is echter te zien, dat diens prachtig handschrift niet dat van de Akte is.

Heeft de Cock dan aan *A.B. Groen* die Acte in de pen gegeven?

Deze bezat ongetwijfeld theologische kwaliteiten. In een brief van 3 december '34 noemt de Cock hem een man die een preek kan beoordelen en ook enigszins 'uitleggen'. Later vinden we hem als ouderling en zelfs als predikant terug.

Toch menen we, dat alleen al de organisatorische greep van de Acte van Afscheiding voor de eenvoudige dagloner[24] A.B. Groen - hoe belezen ook - veel te hoog was. Ook de stijl wijst op een ervaren scribent.

Misschien moeten we de kwestie van de opsteller der Acte als volgt oplossen:

Vast staat, dat Scholte tijdens diens kortstondig verblijf in Ulrum in de kring der broeders over afscheiding heeft gesproken. Evenals hij hierover ook in deze zin schreef in een brief aan de Cock, gedateerd 9 januari 1834, waaruit het volgende te citeren valt: '....schrijf mij zo spoedig mogelijk, hoe staat uwe gemeente onder dit geval? Is zij bereid om eenparig met kerkeraad en kerkvoogden protest in te leveren tegen uwe afzetting en zich onafhankelijk te verklaren van de Synodale Hervormde kerk, en als eene afzonderlijke gemeente des noods haren eigen Herder en Leeraar zoo veel mogelijk te bezoldigen; en alzo een vrij toevlugtsoord te worden voor alle verdrukte en gehaatte Sions kinderen in de omtrek'.[24a]

Aan het opstellen der Acte is natuurlijk een vorm van overleg voorafgegaan en we mogen toch aannemen, dat de Cock invloed heeft gehad op de eindredactie. Deze getuigt in elk geval van vakmanschap.

We menen dan ook te mogen stellen, dat de Cock (en misschien ook Scholte) de hand heeft gehad in de schriftuurlijke en confessionele argumentatie. In hoeverre, is nu niet meer na te gaan.

Afscheiding en doopsgezinden

Men heeft zich wel afgevraagd in welke mate de *doopsgezinden* het geestelijk klimaat in de hervormde kerk van Ulrum hebben beïnvloed en daardoor indirect de Afscheiding bevorderd. Door allerlei oorzaken waren de *doopsgezinden* in ons land - ondanks de toegenomen bevolking - sterk in aantal achteruit gegaan.[25] Telde Nederland in 1700 nog 160.000 doopsgezinden, in 1837 was dit aantal geslonken tot 32.700. In 1762 waren er in de provincie Groningen nog 27 gemeenten te vinden, waarvan 5 in het Marne-gebied d.i. het deel van noordwestelijk Groningen, waarin de burgerlijke gemeenten Ulrum, Leens en Kloosterburen liggen.

In de 17e en 18e eeuw telde de burgerlijke gemeente Ulrum zelfs 2 doopsgezinde kerken (vermaningen), één in Ulrum zelf en één in Houwerzijl. Ze behoorden tot de 'Oude Vlamingen', één der 'strengste' richtingen. Maar ze konden zich niet handhaven. In 1773 werd Houwerzijl opgeheven (hierin hadden 3 generaties Rietema een vooraanstaande plaats ingenomen) en in 1785 werd Ulrum gecombineerd met de minder strenge, de richting der 'Jonge Vlamingen' toegedane vermaning van Den Hoorn.

J.S. van Weerden neemt aan, dat een groot deel der overgebleven doopsgezinden in de Marne is opgegaan in de hervormde kerk, waarin in de 18e eeuw de piëtistische stromingen zo sterk geworden waren.[26] En dan meent hij verder:

'Na in 't laatst der 18e eeuw tot de hervormde kerk te zijn toegetreden, zijn er sterke aanwijzingen, dat een aanzienlijk gedeelte der voormalige doopsgezinden rond 1834 met de Cock is meegegaan'.

Nu is het zeker, dat verschillende Afgescheiden families in het Marne-gebied van doopsgezinde herkomst waren b.v. de Rietema's en Hulshoffs. Maar hoe hoog of hoe gering hun percentage was en hoe sterk hun invloed, vermogen we niet te zeggen.[27] Zeker is, dat volgens de volkstellingen van 1809 en 1849 het aantal doopsgezinden in die tussenliggende jaren in de burgerlijke gemeenten Ulrum, Leens en Kloosterburen, dus in de Marne, is achteruitgegaan.

Doopsgezinden

	1809	1849
Ulrum	55	29
Leens	113	65
Kloosterburen	17	8

Kerkelijke goederen

Daar de Cock c.s. zich niet als een 'nieuwe' kerk beschouwden, maar als de aloude hervormde kerk, maakten ze aanspraak op het kerkgebouw en de kerkelijke goederen.

De minister van Eredienst, van deze eisen in kennis gesteld, verzocht bij schrijven van 25 oktober '34 de Gouverneur zijn invloed te willen aanwenden ter handhaving

van de rechten der Nederlandse Hervormde kerk. Ook het Provinciaal College van Toezicht ontving het verzoek zorg te dra-

gen, dat de kerk- en pastoriegoederen van Ulrum niet in handen van de 'scheurmakers' vielen. Het College van Toezicht zond hierop bericht, dat deze goederen en fondsen bij de kerkvoogden in beheer waren; na de schorsing van ds de Cock hadden ze ook de pastoriegoederen en documenten in beheer overgenomen; alleen was ds de Cock met zijn gezin voorlopig de pastorie blijven bewonen.

Zoals boven reeds is gemeld, behoorden de kerkvoogden niet tot de volgelingen van de Cock. De kosterijgoederen waren in beheer bij de koster A.J. Buiringe, en ook hij was niet met de Afscheiding meegegaan.

Zondag 19 oktober 1834

Ds de Cock had het stellige voornemen op 19 oktober, de eerste zondag na de Afscheiding weer in het officiële kerkgebouw te preken. Iedereen wist dit en iedereen verwachtte dan ook moeilijkheden, daar van niet - afgescheiden zijde bepaald was, dat ds *J. v.d. Helm* van Niekerk (vlakbij Ulrum gelegen) zou voorgaan.

De veldwachter van Ulrum was al bij hem geweest om hem te waarschuwen voor de gebeurtenissen, die te verwachten waren. Ds de Cock was immers van plan om het mocht kosten wat het wilde, de preekstoel te beklimmen; er zou van elders nog veel meer volk komen dan de vorige zondag en daarom raadde hij ds v.d. Helm aan zich die zondag niet naar Ulrum te begeven.

Deze laatste richtte zich nu bij schrijven van donderdag 16 oktober tot gouverneur Rengers met het verzoek om bescherming van de dienstdoende predikanten, zo mogelijk door militaire macht.

Ook van de zijde der overheid, zowel der burgerlijke als kerkelijke, werd druk gecorrespondeerd over de handhaving van de orde en rust tijdens de dienst van de komende zondag, die men met spanning tegemoet zag.

Reeds de volgende dag ontving ds v.d. Helm antwoord van de Gouverneur, met de mededeling, dat deze van oordeel was, ook op grond van ontvangen adviezen, dat er naar zijn mening geen voldoende redenen bestonden om gebruik te maken van de militaire macht. Wel zouden er uit naburige dorpen enige veldwachters worden gestuurd, die met één of meer gerechtsdienaren uit Appingedam de orde zouden handhaven.

Ook de predikanten van de ring Leens verzochten om bescherming, wanneer het hun beurt zou zijn de predikdienst in Ulrum waar te nemen.

Inderdaad waren op zondag 19 oktober voor de handhaving van de orde, op aanschrijving van de Gouverneur, aanwezig behalve de veldwachter van Ulrum, die van Leens, Kloosterburen, Warffum, Uskwerd, Kantens en Baflo en ook de gerechtsdienaar van Polen uit Appingedam.

Op aanwijzing van de assessor J. Loots, die wegens ziekte van burgemeester Bazuin diens ambt tijdelijk waarnam, zouden twee van hen ds van der Helm vanaf de woning van kerkvoogd Sleuver tot aan de preekstoel begeleiden, twee zouden bij de torendeur staan, twee bij de oosterdeur, terwijl van Polen en de veldwachter van Ulrum zich bij de preekstoel zouden pos-

teren om de Cock daar tegen te houden en tevens om ds van der Helm te beschermen tegen overlast.

De hele kerkruimte was stampvol met mensen, die ds de Cock wilden horen. Dit bleek duidelijk uit de woorden van de dagloner *Klaas Pieters Ritsema*, die tegen de veldwachter van Leens schreeuwde: 'Ds van der Helm komt niet op de stoel, maar de Cock zal er op!' Daarmee vertolkte hij duidelijk de wens der aanwezige menigte.

Het gelukte ds van der Helm dan ook niet, ondanks de hulp der politiemannen, door het gedrang heen te dringen en de preekstoel te bereiken. De Cock was reeds lang binnen het doophek en toen hij ds v.d. Helm bemerkte, ging hij op de bank staan en vroeg wat deze kwam doen, daar hij zich met de gemeente van de Synodaal Hervormde Kerk had afgescheiden; hij had dit de ring Leens reeds meegedeeld. Ds v.d. Helm antwoordde, dat hij 'volgens order' kwam, waarop de Cock repliceerde, dat hij geen wetten en reglementen van mensen op dit punt erkende, dat hij uit naam van God, de Koning der Koningen en Vorst der Vorsten hier was en met geen valse Leraars en Baälpriesters te maken had en 'zulke fraaie gezegden' meer - aldus het verslag van het gebeurde door ds v.d. Helm de 20e oktober aan ds J.H. Warmolts, praetor van de ring Leens, gestuurd.

Ook ds de Cock, die zich, gekleed met mantel en bef, binnen het doophek bevond, slaagde er niet in om op de preekstoel te komen. Tussen hem en de gerechtsdienaar Van Polen ontstond een heftige woordenwisseling, maar de toegang tot de kansel bleef versperd. Eindelijk haalde de Cock een papier uit de zak, de 'acte van afzondering' volgens ds v.d. Helm, en las die staande op de bank, voor.

Van Polen waarschuwde nog eens de Officier van Justitie niet ongehoorzaam te zijn, maar de Cock sloeg op deze woorden geen acht en vroeg de menigte of ze met die acte instemden, waarop een luid geschreeuw volgde van, 'ja, ja....!' en 'weg met de baälspriester!, weg met de paap!' en 'de kerk is onze, wij zijn gescheiden'.

De Cock richtte zich nu weer tot ds v.d. Helm en zei: 'Nu hoort gij, dat zij allen de oude ware leer zijn toegedaan en niet langer met de leer der baälspriesters willen te doen hebben'.

Onder het aanhoren van tal van schampere opmerkingen verliet ds v.d. Helm de kerk.

De Cock probeerde nog eens op de preekstoel te komen, maar toen dit niet lukte, begon hij weer op de bank staande, een preek te houden uit het boek Epheze, nadat eerst een paar verzen uit ps. 118 waren gezongen en hij in gebed was voorgegaan. De godsdienstoefening duurde tot ongeveer 12 uur.

Aan het slot van de dienst kondigde hij af, dat over een uur of anderhalf weer een dienst in de kerk zou aanvangen. Van Polen en de veldwachters bevalen toen de menigte weg te gaan en brachten de sleutels naar het [ge]meentehuis ter bewaring. Nog tot 4 uur in de middag hielden de veld wachters de toegangen tot de kerk bezet.

Tegen één uur 's middags had zich al weer een grote menigte op het kerk-

hof verzameld. Toen toegang tot het kerkgebouw niet mogelijk was, begaven allen zich naar de pastorie; de schuur was ruim genoeg om een groot aantal mensen te bevatten. Hier hield de Cock een preek over de 1e zondag van de Heidelbergse catechismus, waarin hij zijn hoorders opwekte vol te houden en voor machten of overheden geen vrees te hebben.

Wegens het verstoren van de kerkdienst op die zondagmorgen 19 oktober '34, waarbij het aan ds v.d. Helm onmogelijk was gemaakt de kansel te bereiken, werden ds de Cock en Klaas Pieters Ritsema ter verantwoording geroepen voor de Correctionele rechtbank te Appingedam.

Beiden werden veroordeeld, de eerste tot een gevangenisstraf van 3 maanden met een geldboete van f 150,- de laatste tot een gevangenisstraf van één maand en een geldboete van f 8,-.

Er heerste wel deining in die oktobermaand '34 in Ulrum! De spanningen liepen zo hoog op, dat de plaatselijke overheid terecht vreesde de orde niet te kunnen handhaven; de genomen maatregelen bleken immers niet afdoende te zijn.

Komst militairen zaterdag 25 oktober

Op herhaald vanuit Ulrum ontvangen verzoek gaf Gouverneur Rengers tenslotte opdracht een compagnie infanterie van het garnizoen te Groningen te zenden ter verzekering van de orde en de rust. Deze soldaten zouden tot nader order bij de ingezetenen worden ingekwartierd en ze zouden alle rellen en verzet tegen de wet moeten tegengaan. Ook moesten ze zorgen, dat de godsdienstoefeningen in de kerk te Ulrum ongestoord plaats konden vinden en dat de predikanten van de ring tijdens het houden van de kerkdienst werden beschermd.

Van al de verhaalde gebeurtenissen werd de regering in Den Haag in breedvoerige missives, zowel van kerkelijke als van wereldlijke zijde, op de hoogte gesteld. Deze drong er bij de Gouverneur van de provincie Groningen ten ernstigste op aan, de rechten en belangen der Hervormde kerk te handhaven. Tevens nodigde zij het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen en het classikaal Bestuur van Middelstum uit met volharding te blijven waken voor de belangen van de Godsdienst in hun ressort.

De minister van Eredienst, van Pallandt van Keppel, zond aan de Gouverneur het dringende verzoek mee te willen werken aan de belangen der Hervormde kerk, en aan de beveiliging en bescherming van haar dienaren.

Een erkenning van de rechten, die de Cock en zijn medestanders hadden verzocht in een schrijven van 24 oktober 1834, werd onmogelijk geacht, daar de Nederlandse grondwet uitsluitend *bestaande* kerkgenootschappen bescherming toezei:

Uit de uitgebreide briefwisseling tussen Den Haag en Groningen blijkt, dat van regeringswege de door de Overheden te Groningen genomen maatregelen volkomen werden goedgekeurd.

En zo arriveerde op *zaterdag 25 oktober* een compagnie infanterie in Ulrum, ruim 100 man, onder bevel van kapitein Vrij en de luitenants Peperkamp, Bachman en Boers.

Ze hadden in 1832 op de citadel van Antwerpen een deel der bezetting uitgemaakt en werden in de wandeling *Tientjes genoemd* (een bijnaam herinnerend aan de 10-daagse veldtocht).

Ze werden ingekwartierd bij de ingezetenen van het dorp, terwijl de officieren de meest geschikte kamers kregen toegewezen.

De commandant, kapitein Vrij, werd bij Marten Douwes Teenstra ondergebracht, één der felste tegenstanders van de Cock, zoals ook in het door hem geschreven en zonder vermelding van zijn naam uitgegeven, boosaardige pamflet: *Ulrum, zo als het is en deszelfs toenemende volksbewegingen in October 1834*, duidelijk naar voren komt.

Vrij en Teenstra hadden elkaar jaren geleden al eens ontmoet; dat was in de tijd toen beiden nog in Indië vertoefden.

De Cock kreeg een inkwartiering van liefst 12 man, zogenaamd omdat er in de pastorie zoveel ruimte was; bovendien werd hier ook de wacht ondergebracht.

In overleg met het dagelijks bestuur van Ulrum werden de maatregelen vastgesteld, die de militairen in verband met de handhaving der orde zouden moeten nemen. Het gerucht ging namelijk, dat er de volgende dag (zondag) een grote menigte aanhangers van de Cock naar Ulrum zou komen, vooral uit het Westerkwartier en het naburige Friesland; de schattingen liepen uiteen van 500 tot zelfs 1500 man.

De soldaten kregen de opdracht te zorgen, dat de kerkdienst rustig verliep en dat er in het dorp geen samenscholingen plaats vonden.

Zondag 26 oktober '34

De kerkdienst, waarin ds du Cloux van Vierhuizen voorging, kon inderdaad zonder enige verstoring gehouden worden en ook in het dorp bleef de orde zonder enige moeite gehandhaafd. Wel had zich een groot aantal personen naar de pastorie begeven om daar zo mogelijk de Cock te horen spreken. Deze hield daar, terwijl ds du Cloux in de kerk de officiële kerkdienst leidde, inderdaad een oefening. Maar deze werd door de commandant, die met zijn officieren daarheen was gegaan, verboden, terwijl aan ds de Cock kamerarrest werd opgelegd.

Tevens werden enige op de tafel liggende papieren, die de commandant verdacht voorkwamen, in beslag genomen en nadat ze door de veldwachter waren verzegeld, aan het gemeentebestuur ter hand gesteld. Dit zond ze onmiddellijk door naar de Gouverneur der provincie, die ze echter reeds de volgende dag weer aan de Cock liet teruggeven. Ook gaf hij order het arrest onmiddellijk op te heffen, daar dergelijke arresten en inbeslagnemingen niet anders dan door de Justitie konden uitgevoerd worden. In het rapport, op 29 oktober door Gouverneur Rengers aan de minister van Binnenlandse Zaken gezonden, wordt breedvoerig van deze gebeurtenissen melding gemaakt.

Zondag 2 en 9 november '34

Nog uitvoeriger wordt op deze zaak ingegaan door de *vrederechter van*

Winsum, die op aanschrijving van de Officier van Justitie te Appingedam op zondag 9 november '34 een onderzoek naar de gebeurtenissen te Ulrum had ingesteld. Toen hij daar met zijn griffier 's morgens om half 9 arriveerde, vond hij de hele militaire macht in volle wapenrusting voor het gemeentehuis opgesteld. Al drie dagen lang hadden er geruchten gelopen, dat er die dag 300 Friezen zouden komen, die de gesuspendeerde H. de Cock met geweld weer op de preekstoel wilden brengen, en dat moest verhinderd worden.

Toen vrederechter Anth. Beckeringh 's middags om 3 uur weer naar Winsum vertrok, bleek alles slechts loos alarm te zijn geweest, want van de verwachte Friezen was niemand gekomen.

De morgendienst van 9 november, door ds Wormnest van Warfhuizen ten aanhoren van ongeveer 80 kerkgangers geleid, had zonder enige stoornis plaats kunnen vinden. De voorafgaande zondag - 2 november - was er geen dienst geweest: ds Lubbers van Westernieland, die later in Ulrum de opvolger van de Cock zou worden, had wegens ziekte niet kunnen komen. En daar de Cock zich die zondag in Uithuizermeeden ophield, was er in Ulrum weinig vreemdelingenbezoek geweest. Alles was dus rustig gebleven. Ook op zondag 9 november was alles vrij rustig verlopen; de dag tevoren had het plaatselijk bestuur een proclamatie uitgevaardigd met verschillende voorschriften, waaraan de bevolking zich had te houden, want onder de ingezetenen waren de spanningen wel degelijk blijven bestaan.

En de houding van het plaatselijk bestuur liet volgens de vrederechter veel te wensen over; hij sprak zelfs van ‘verregaande lauwheid en slaperigheid’.

Daar burgemeester *Bazuin* reeds wekenlang ziek was en ook assessor *Loots* al sinds 14 dagen niet als loco-burgemeester kon optreden, rustte de verantwoordelijkheid nu op de 2e assessor *Engbert Jans Rijtma*. En dat was een schoonzoon van Jan J. Beukema, de broodbakker en ouderling, van wie hij ook nog financieel afhankelijk was. Van een krachtig optreden van Rijtma zou onder deze omstandigheden wel geen sprake kunnen zijn, omdat hij ‘een wezenlijk braaf, doch beschroomd man’ was.

Omdat ook Rijtma reeds over ongesteldheid begon te klagen, zou het bestuur der gemeente in handen moeten worden gelegd van het oudste raadslid *H.J. Zijlma* en deze was een vooraanstaand lid van de Maatschappij ter bevordering van het Maatschappelijk Welzijn, ‘een voornaam Clubbist’, zoals de vrederechter schreef, ‘welke misschien gaarne den boel in roeren zou brengen’. Hij adviseerde daarom een ferm persoon uit een andere gemeente met het burgerlijk bestuur van Ulrum te belasten; als alternatief stelde hij voor de commanderende officier een ruimere instructie te geven.

Dit alles bleek niet nodig, hoewel de onrust in Ulrum wel bleef bestaan. Een toespraak, die de Cock 's morgens om 10 uur, - dus tijdens de kerkdienst - op de straat voor de pastorie hield voor ongeveer 30 personen, moest door het optreden van de uit maar liefst 20 man bestaande wacht

worden beëindigd. De assessor, die de veldwachter ter waarneming had gezonden, had de Cock ongestoord zijn gang laten gaan.

's Middags had de vrederechter, die zich door zijn griffier en een sergeant had laten vergezellen, zich naar de pastorie begeven, waar hij een onderhoud met de Cock had gehad om van deze te vernemen of hij ook klachten had over de behandeling door het plaatselijk bestuur of door de militaire macht.

Inderdaad had de Cock klachten: hij was op gewelddadige wijze gestoord in de dienst, die hij, als wettig leraar had uitgeoefend. En toen volgde er een breedvoerig verhaal over het opgelegde arrest en de inbeslagneming der papieren.

Dat deze handelingen onwettig waren, is boven reeds gezegd. Over de wijze waarop het arrest had plaatsgevonden en ook over de wijze van invrijheidstelling ontstond enig meningsverschil, waarbij elk der partijen zich trachtte vrij te pleiten; ook de Cock gaf daarover zijn eigen lezing. Volgens hem had de veldwachter de papieren teruggebracht, maar daarmee had hij zich niet tevreden gesteld. Door de commandant was hij in naam des Konings in arrest gesteld en daarom eiste hij, dat hij door deze ook weer in naam des Konings zou worden ontslagen. Volgens de Cock was toen de kapitein gekomen en had zulks gedaan. Dit werd echter door deze ontkend; volgens zijn bewering was de Cock met de aankondiging van de veldwachter tevreden geweest.

Hoezeer de aanhangers van de Cock met hem meeleefden, blijkt uit een mededeling van de vrederechter, dat op die bewuste zondag de wacht 's middags tussen 12 en 1 uur 97 personen in en uit de pastorie had zien gaan.

De Cock in november '34

Inmiddels waren ds de Cock en zijn aanhangers niet met de handen in de schoot blijven zitten. In een brief aan ds Scholte van 27 oktober 1834 had diaken K.A. van der Laan deze van de gebeurtenissen op de hoogte gesteld; op 1 november was ook te Doeveren een afscheiding van de Hervormde kerk gevolgd.

Verder hadden twee vooraanstaande medestanders van de Cock, nl. K.A. v.d. Laan en Simon Sluiter, tijdens een audiëntie bij de koning op 26 november een adres aangeboden, getekend door de Cock c.s. met bezwaren tegen de vervolgingen, waaraan ze bij de uitoefening van de godsdienst hadden blootgestaan. Ze verzochten deze ongestoord te mogen uitoefenen en de processen, die in verband daarmee waren aangevangen, te doen beëindigen. En tevens hen te laten in het bezit van het kerkgebouw, de pastorie en de daarbij behorende goederen.

De koning verwees hen echter naar de minister van Staat, belast met de Generale Directie voor de zaken van de Hervormde kerk. Bij afwezigheid van deze werden ze ontvangen door de Secretaris van Staat, die in een langdurig onderhoud trachtte hen van hun ‘dwaalbegrippen’ terug te

brengen en hen te overtuigen, dat de koning in geen geval aan hun verzoek gevolg kon geven.

Toen ds de Cock zich na zijn vrijlating uit de gevangenis weer in Ulrum bevond, zond hij met een begeleidend schrijven aan zijn vrienden te *Sneek* een brief door, die hij al op 8 december 1834 in gevangenschap had geschreven. Deze was eerst door de regenten en daarna door de Gouverneur opgehouden en om bepaalde redenen niet doorgezonden.

In deze brief, die gericht was aan *Borneman* te *Sneek*, geeft hij een uitvoerig relaas van zijn belevenissen in de laatste weken, die aan zijn gevangenschap in 't Huis van Bewaring in de Zoutstraat te Groningen, waren voorafgegaan.

Het verhaal begint met de reis van Groningen naar Appingedam, op donderdag 30 oktober 1834. Hij was de dag ervóór bij de Gouverneur geweest om vrijheid van godsdienst te verzoeken, maar had een afwijzend antwoord ontvangen.

Omringd door een grote, hem vijandig gezinde menigte, had hij zich die woensdag naar de woning begeven, waar hij die nacht zou logeren. De politie was genoodzaakt hem tegen molestatie te beschermen en was tot middernacht om het huis blijven surveilleren.

De volgende morgen (donderdag 30 oktober) vertrok de Cock met de trekschuit naar *Appingedam*, waar hij voor de rechtbank moest verschijnen. Van alle kanten waren op die dag meelevende vrienden opgekomen om hem te begroeten en de rechtszitting bij te wonen. Op die donderdag kwam het echter niet tot een uitspraak; deze werd uitgesteld tot de volgende zitting van het gerecht.

Tegen de avond vertrok hij, vergezeld van enkele vrienden naar Uithuizermeeden, waar vele geestverwanten woonden; de Cock noemt zelf het getal 55. De weg naar Uithuizermeeden leidde over *Leermens*, waar een poosje in de herberg werd vertoefd. Het reisgezelschap trof daar de 42-jarige *ds Talma*, die in vergadering bijeen was met zijn kerkvoogden en notabelen.[28]

De Cock typeerde hem later als ‘een man, die voor enige jaren met zijn eeuwige belangen werk heeft gehad, maar bij wie het niet tot doorbreking gekomen is, en die alzo geen helder inzien heeft in den raad Gods, schoon het op regtzinnigheid toeleggende, en den Godzoekende gunstig’.

Door deze dominee nu werd de Cock met de zijnen zeer vriendelijk ontvangen. Onder het genot van een kop koffie, dat hun werd aangeboden - voor een fles wijn werd bedankt - ontspon zich een druk gesprek over de gebeurtenissen in de kerk, waarbij ds Talma, uit Friesland afkomstig, in het bijzijn van zijn gemeenteleden zijn instemming met de woorden van de Cock betuigde. Onder talrijke zegenwensen nam men afscheid van elkaar. In zijn brief vertelt ds de Cock verder, hoe ds Talma hem de volgende dag (zaterdag) in Uithuizermeeden had willen bezoeken, maar dat de regen hem had teruggehouden, waarop hij zondags openlijk van de kansel verklaard had, dat de door de Cock verkondigde leer de enige waarachtige leer der zaligheid was.

We merken hierbij terloops op, dat ook *ds Snoek uit Huizinge*, vlakbij Middelstum, openlijk verklaarde het met de Cocks leer eens te zijn en voor de belijdenis-catechisanten diens *Kort begrip der Christelijke religie voor hen die zich willen begeven tot des Heeren Heilig Avondmaal*' (Veendam, 1833) te gebruiken. Het was ook ds Snoek, die dinsdag 9 december de Cock in de gevangenis opzocht.

Te Uithuizermeeden werd de Cock door vele vrienden verwelkomd en men verzocht hem de zondag over te blijven (2 nov. '34). Dit wilde hij graag doen, omdat een samenkomst te Ulrum toch door de soldaten verhinderd zou worden.

Op zaterdagmiddag (1 nov.) kreeg hij een uitnodiging om bij een 'voornaam' koopman in Hollandse koeien in het dorp te komen (= Harm Wolters van Dam), waar tegen de avond de kamer geheel volstroomde en waar, na bidden en zingen door de Cock onvoorbereid een preek voor deze groep werd gehouden over 1 Cor. 7:21. Het was zijn eerste preek buiten Ulrum na de Afscheiding.

Na het beëindigen van de oefening werd nog overlegd, waar men de volgende dag zou bijeenkomen. Terwijl de Cock in een aangrenzend vertrek even uitrustte en een verversing gebruikte, kwam een man uit Middelstum hem vragen zijn kind te willen dopen; hij had zijn vrouw op haar sterfbed moeten beloven dit niet door een baälspriester te laten doen. De Cock beloofde het te zullen dopen.

We voegen er aan toe, dat het hier betrof het dochtertje *Anna* van *Albert Jans van de Lande* en *Anna Jans Schuringa* uit Middelstum.

De volgende dag, een zondag dus, sprak de Cock tweemaal, 's morgens en 's middags, een aanzienlijke schare toe, die was samengekomen in een grote boerenschuur (van de 47-jarige landbouwer Pieter Jans Riepma, wonende Buitendijks). Ook doopte hij toen nog 2 kinderen. 's Avonds kwam men opnieuw bijeen; toen vertelde de Cock uitvoerig over wat Scholte op die bekende vrijdagavond (10 okt.) te Ulrum gezegd had en waarvoor deze nu zo onrechtvaardig werd vervolgd.

De dag daarna, maandag 3 november, brachten de vrienden van Uithuizermeeden hem in een overdekte kapwagen naar Ulrum. Onderweg bereikte hem het droevige bericht van het overlijden van zijn moeder. Dezelfde vrienden brachten hem en zijn vrouw de volgende dag naar Groningen, vanwaar ze direct doorreisden naar *Wildervank*.

Daar hield hij op *vrijdag 7 november* op veler verzoek een preek, over Efeze 2:7-10 en doopte die dag niet minder dan 16 kinderen en 2 ouderen.

De volgende dag (zaterdag) keerden hij en zijn vrouw naar Ulrum terug, waar hij echter door de aanwezigheid der soldaten zondag niet kon preken. Daarom zocht hij in de naburige gemeente Hornhuizen op een boerderij gelegenheid het daar te doen, maar de eigenaar was bang voor moeilijkheden en durfde geen ruimte beschikbaar te stellen. Op *zondag 9 november* preekte de Cock dus niet.

In de loop van de volgende week kwam de boer - het was J.L. Dijkhuis

te Hornhuizen - echter tot andere gedachten, zodat hij voor de volgende zondag - 16 november - zijn schuur wèl ter beschikking stelde. Natuurlijk werd dit aanbod graag aanvaard. De bijeenkomst werd ook bijgewoond door de 35-jarige veenarbeider *Luitsen Dijkstra* van de Smilde, die namens de broeders en zusters te Smilde de Cock verzocht hen toch te komen helpen. Ook van Hoogeveen waren 2 oefenaars overgekomen, *Gerrit Jan Raidt* en *Hilbert Wedeven*, resp. schoenmaker en timmerman, die zich op de hoogte wilden stellen van de toestand in Ulrum. Ze hadden de nacht bij de wed. Koster doorgebracht.

In deze bijeenkomst werd f 7,- gecollecteerd, in de diensten te Uithuizermeeden was dit f 18,11 geweest. Dijkstra en Dijkhuis kregen later elk f 100,- boete met f 20,84 proceskosten.

Op de maandag 17 november gehouden kerkeraadsvergadering werd het verzoek van Smilde behandeld; het werd ingewilligd, terwijl tevens werd besloten L. Dijkstra als oefenaar toe te laten.

De eigenhandig door de Cock geschreven en in het familie-archief de Cock teruggevonden notulen drukken het als volgt uit:

'De Cock stelt voor om *L. Dijkstra* "als lidmaat aan te nemen na voorafgaande belijdenis en tevens als oefenaar voor de Gemeente van Smilde die hem als zodanig reeds eenigen tijd aangenomen had, in welk opzicht zijne genadegaven ook alle de leden des kerkenraads bekend waren;

is hij nadat ons zijn geheiligde kennis en genadegaven gebleken waren als zodanig aangenomen en met aller goedkeuring en toestemming van onzen leeraar zegenwenschende in die bediening ingewijd, met de belofte onder opzien tot den Heer om het ampt aller geloovigen aan te nemen en alle zijne vermogens aan te wenden tot verheerlijking van God, tot heil zijns naasten en tot opbouwing Zijner Kerk en Gemeente".

Ook werd op die kerkeraadsvergadering van 17 november '34 het verzoekschrift opgesteld, dat door 2 leden uit de gemeente aan de koning zou worden overhandigd. Dit was ook gebeurd, maar enig resultaat was niet bereikt; wel was hun gevraagd weer tot de Hervormde kerk terug te keren. We gaan hier nu niet uitweiden over de Cocks optreden in *Assen* en *Smilde* in die week; in Smilde institueerde hij op *donderdag 20 november* een Afgescheiden gemeente - de tweede in het land - met L. Dijkstra als oefenaar.

Zaterdag 22 november 1834 kwam Sickens (Smilde) de Cock in Assen afhalen om hem naar Groningen te brengen. Vandaar wilde hij met de schuit naar Onderdendam vertrekken en dan doorreizen naar Warffum. In Groningen vertelden hem zijn vrienden, dat hij de volgende week zeer waarschijnlijk voor het gerechtshof zou moeten verschijnen. In Onderdendam aangekomen, wist hij de weg niet te vinden, maar een hem goed gezind koopman bracht hem bereidwillig naar *Warffum*. Daar zou hij de volgende dag, *zondag 23 november*, in een grote schuur zijn "aanhangers" toespreken, maar de toeloop was zó groot, dat besloten werd de dienst in het open veld te houden, dank zij het gunstige weer.

Staande op een boerenwagen, sprak hij die dag de mensen tweemaal toe,

eerst 's morgens naar aanleiding van Rom. 4:5 en 's middags over de 2e zondag van de H. Catechismus. Ook doopte hij daar nog 2 kinderen. 's Avonds kwam men voor de derde maal bijeen, nu in het dorp. Hier deelde de Cock mee, dat die dag 8 personen zich hadden afgescheiden en deze mededeling, door de Cock toegelicht, had ten gevolge, dat die avond en de volgende dag nog wel 50 personen tekenden.

Tegen de avond van de 24e november brachten twee boeren hem naar Ulrum, waar hij vernam, dat hij inderdaad de komende donderdag en vrijdag voor het gerechtshof moest verschijnen. Hij kon dus nog slechts één avond thuis zijn. In de toen gehouden kerkeraadsvergadering werd overlegd, hoe de kerkeraad tijdens een mogelijke afwezigheid van de Cock zou moeten handelen.

Woensdag 25 november vertrok hij met de trekschuit naar Groningen. Hij bleef echter overnachten te *Sauwerd*, waar 's avonds een talrijke schare bijeenkwam. De volgende morgen vertrok hij reeds vroeg naar *Groningen;* bij zijn aankomst zag hij een compagnie soldaten, die hem opwachtte, waarschijnlijk in verband met verwachte ongeregeldheden. Hij trok in bij Schildkamp. Daar hoorde hij, dat Scholte 's avonds ook zou komen en dat Klaas de Wit reeds in Appingedam gevangen zat. Het was voor de Cock een slecht voorteken en hij vreesde, dat dit ook zijn lot zou worden. 's Avonds begaf de Cock zich onder politiegeleide naar de woning van Roelf Kema aan de Melkweg buiten de Kranepoort (waar het in de volksmond het "zwijneparadijs" heette). Daar werd in de gedenkwaardige samenkomst van vrijdagavond *27 november 1834* in het bijzijn van Scholte en in aanwezigheid van politie-agenten de *Christelijke Afgescheiden gemeente* van *Groningen* door de Cock geïnstitueerd, de derde in het land dus.[29]

Op *vrijdag 28 november 1834* namen de Cock en Scholte hartelijk afscheid van elkaar, beiden met een gevangenschap in het vooruitzicht. Na gedankt en gebeden te hebben begaf ds de Cock zich met zijn dorpsgenoot Klaas Ritsema, naar het gerechtshof, waar beiden hun zaak in appèl vrijmoedig bepleitten. Ze vonden bij de rechters echter geen gehoor en werden veroordeeld wegens het beletten van het doorgaan van de godsdienstoefening van zondagmorgen 19 oktober '34 in de hervormde kerk van Ulrum door het verwekken van wanorde in de kerk. De Cock kreeg een gevangenisstraf van 3 maanden plus een boete van f 150; Ritsema 1 maand en f 8. Pas op 26 februari 1835 zou de Cock de gevangenis weer verlaten.

Zo hebben we het gespannen en onrustige leven van de Cock na de Afscheiding gedurende een maand (29 okt.-28 nov. '34) geïllustreerd.

We zagen, dat hij in tal van bijeenkomsten van Afgescheidenen of van toekomstige Afgescheidenen voorging en daarvoor niet alleen Groningerland, maar ook het naburige Drente bereisde. Tal van gerechtelijke vervolgingen werden ingesteld, niet alleen tegen hemzelf, maar ook tegen de personen, die hun woning voor het houden van oefeningen beschikbaar hadden gesteld. En het was niet alleen de Cock, die of in de woningen van zijn geestverwanten, of in de open lucht voor grotere of kleinere groepen het

woord voerde. Ook verscheidene van zijn medestanders voelden zich geroepen het Woord te verkondigen. Toen de Cock 28 november '34 voor 3 maanden de gevangenis in Groningen inging, bleven deze bijeenkomsten, ondanks tegenwerking door de overheid, dan ook voortduren en namen zelfs in talrijkheid toe.

C De eerste maanden van 1835

De Cock af en toe in Ulrum

Gedurende de maand *januari 1835* bleef alles rustig in Ulrum, niet alleen door de aanwezigheid der militairen, misschien ook wel doordat de Cock in de gevangenis te Groningen zat, waar hij 3 maanden moest blijven. Pas op 28 februari '35 keerde hij in Ulrum terug. In de omliggende dorpen was de onrust evenwel blijven voortduren. Zo werd op *1 februari '35* de middaggodsdienstoefening verstoord in *Zuurdijk*, waar ds Warmolts door enige dagloners uit *Houwerzijl* van de kansel verdreven werd. De hoofdschuldigen waren *Meerten Jans Niewold* en de gebroeders *Jacob* en *Tjepke de Vries*. De eerste maakte zelfs bekend, dat hij de komende zondag in de Grote Kerk te Groningen de dienst zou komen verrichten (vandaar wellicht zijn bijnaam “Stad”); zijn vrienden wisten hem hiervan echter terug te houden. Omtrent deze Meerten Niewold schreef burgemeester Bazuin 16 februari aan de Gouverneur, dat Niewold een zeer eenvoudig man was, die zelfs niet kon lezen of schrijven en die door enige geestdrijvers was opgestookt. (zie *Leens-Zuurdijk*).

In een andere brief aan de Gouverneur, d.d. 2 maart '35, berichtte burgemeester Bazuin, dat de Cock zaterdag 28 februari uit de gevangenis was thuisgekomen en dat bijna 50 personen hem bij zijn aankomst hadden verwelkomd, terwijl in de pastorie enkele van zijn aanhangers hem met psalmgezang hadden ontvangen. Reeds de volgende zondagmorgen werd voor een groep van 18 personen, bij *Jan J. Beukema* aan huis, een oefening gehouden, die moest worden gestaakt, omdat op dezelfde tijd in de kerk ook dienst was. De oefening van zondagmiddag bij *Jakob Hommes*, kuiper te Ulrum, mocht eveneens niet worden voortgezet. Ondanks tegenwerpingen van enkele aanwezigen gaf de officier bevel het huis te ontruimen, wat zonder verzet gebeurde.

De burgemeester achtte het nodig al die samenkomsten, ter voorkoming van verder onheil, geheel te verbieden. Daarom was in de voormiddag een schare van minstens 150 personen, samengestroomd voor de woning van bakker Beukema, door patrouillerende militairen uiteengedreven.

Een gedeelte der militairen, ongeveer de helft, was inmiddels weer vertrokken, onder hen kapitein Vrij, die als commandant nu vervangen werd door luitenant Peperkamp.

Op 15 maart 1835 werd de kerkdienst in Ulrum op dezelfde wijze verstoord als anderhalve maand eerder in Zuurdijk was gebeurd. Weer was het *Meerten Jans Niewold*, die zich voor de kansel plaatste en de dienst-

doende

predikant, ds Du Cloux van Vierhuizen tot tweemaal toe: “Wolf! kom af!” toeriep. Toen Du Cloux hem vroeg, wat hij wilde, had hij nog eens hard geroepen: “Ik zeg u, wolf kom af!” Met behulp van enige soldaten wist men hem uit de kerk te verwijderen, waarna hij door de commanderende officier in bewaring werd genomen.

Voor de door hem in een kerkdienst te Zuurdijk gestichte wanorde, had Niewold - met Jan K. Lap - 3 maanden gevangenisstraf met f 150 boete plus de proceskosten gekregen en voor de rel van 15 maart '35 in de Ulrumse kerk was hij veroordeeld tot f 250 boete + f 30,76½ proceskosten. Hoge bedragen!

In een verklaring van 3 december 1836 schreef de burgemeester, dat Meerten J. Niewold onvermogend was om de boeten en kosten ten bedrage van f 495 te betalen en dat de zogenaamde “Cocksgezinden” hiervoor geen bijdragen verstrekten. Blijkbaar komt deze zelfde zaak nog eens ter tafel in een kerkeraadsvergadering van 11 juni '38 der Afgescheiden kerk te Ulrum. Daarin werd besloten de geloofsgenoten een vrijwillige gift te vragen voor M.J. Niewold te Houwerzijl om de gijzelaarskosten, voor hem door zijn broer J.J. Niewold voorgeschoten, te voldoen.

Ds de Cock vertoefde in die maartdagen al weer elders. Bij schrijven van 2 januari 1835 had de kerkeraad zich met de hele gemeente opnieuw tot de koning gewend. In een breedvoerig betoog verdedigden zij weer de oude gereformeerde leer en verzochten tevens bescherming tegen de vervolgingen, waaraan zij bloot stonden. Ook een paar ambtsdragers van de op 27 november '34 geïnstitueerde Afgescheiden kerk te Groningen, *O.L. Schildkamp* en *J. Verschuir* wendden zich op 4 januari met een rekest tot de koning om bescherming en handhaving van hun rechten. Beide stukken zouden op 7 januari door *Simon K. Sluiter* de koning persoonlijk worden aangeboden. Hij werd echter niet toegelaten en verwezen naar de heer Janssen, secretaris en adviseur bij het departement van de Hervormde en andere Erediensten.

De Cock zelf protesteerde niet minder; zo beklaagde hij zich bij de Gouverneur over de beperkingen en beteugelingen van de gereformeerde godsdienst in Ulrum. De burgemeester verklaarde daarentegen, dat deze in het openbaar werd uitgeoefend en tegen de aanvallen van de Cock en zijn aanhang beschermd moest worden. Alleen tegen zijn woelingen en opruiing werd ter wille van de goede orde opgetreden.

In een uitvoerig schrijven ter weerlegging van de klacht van de Cock, dat hij om des geloofs wil gevangen was gezet, verklaarde burgemeester Bazuin, dat dit om zijn gedrag gebeurd was en niet om zijn geloofsbegrip; men denke hierbij aan het oproer maken in de kerk van Ulrum.

De burgemeester schreef verder, dat de Cock na zijn vrijlating uit de gevangenis onmiddellijk weer met zijn godsdienstoefeningen begonnen was, die uit een oogpunt van orde met kracht waren tegengegaan. De Cock noemde deze maatregelen geloofsvervolging en beschuldigde de burgemeester en de te Ulrum aanwezige militairen van “ijverig te zijn in kwaad te

doen". Maar - aldus de burgemeester - niemand werd om zijn geloof enige overlast aangedaan; de onrust kwam alleen van de kant van de aanhangers van de Cock.

Zelfs noemt hij de Cock de enige oorzaak van alle moeilijkheden; deze zou openlijk ongehoorzaamheid aan de wetten leren en hij maakte de predikanten der kerk voor baälspriesters uit. Ja, hij durfde zelfs in het openbaar als zijn wens te kennen geven, "dat het hier ook zoo mogt worden als in zeker dorp in Vriesland, alwaar men de Evangelische gezangboeken in de kerk verscheurd had". En dan die twist en tweedracht in de huisgezinnen, tussen man en vrouw, tussen ouders en kinderen, alles veroorzaakt door zijn buitensporige geestdrijverij.

Wat tenslotte de klacht van de Cock over de handelingen der soldaten betreft, deze waren met bezadigdheid en beleid opgetreden, onder goede krijgstucht van luitenant Peperkamp. Tot zover de burgemeester.

Na de ordeverstoring door Niewold in de kerk van Ulrum op 15 maart, lezen we niet meer van ongeregeldheden. Wel was de Cock na zijn vrijlating uit de gevangenis, op 28 februari '35 in Ulrum teruggekeerd, maar zijn verblijf aldaar is niet van lange duur geweest. In de rapporten aan Gouverneur Rengers en aan de Officier van Justitie wordt steeds melding gemaakt van de afwezigheid van de Cock. Al reizend en trekkend preekte hij her en der in Groningen en Drente.

Op 20 april '35 was hij weer eens in het Ulrumse gebied. Daar leidde hij een bijeenkomst ten huize van *Klaas Arents Vos*, landbouwer op Vosham onder Hornhuizen. Op het erf waren meer dan 20 personen aanwezig, maar in de huiskamer nooit meer dan 20; de overtolligen hoorden bij afwisseling om de beurt het door de Cock gesprokene aan. Onder de aanwezigen was ook *Jan Luitjes Dijkhuis*, die de fungerende burgemeester van Kloosterburen J.P. Leima verweet, dat deze zich liet gebruiken om tegen de Cock op te treden. Hij zou beter doen te handelen als de burgemeester van Warffum, die soortgelijke bijeenkomsten beschermde.

Ook tijdens de verhuizing van het gezin de Cock naar Smilde, op zaterdag 9 mei 1835, was de Cock afwezig. Dit blijkt uit een bericht van burgemeester Bazuin aan de Officier van Justitie, waarin meegedeeld wordt, "dat de gewezen predikant H. de Cock alhier nog niet weder is teruggekomen en zijn vrouw met haar kinderen en huismobilia op den 9 dezer van hier zijn vertrokken naar de Smilde".

In het familie-archief de Cock (thans in het Gemeentearchief te Rotterdam) berust een brief, ongedateerd, hoogstwaarschijnlijk in mei '35 geschreven en gericht aan den Eerz. J.J. Beukema en Geertje Kuipers', d.i. aan bakker J.J. Beukema en wed. Geertje Koster-Hulshoff, naar het beroep van haar man ook wel Geertje Kuipers genoemd. Beukema was de oudste ouderling en Geertje stelde altijd haar woning op de hoek Noorderstraat-Schapenweg beschikbaar voor het houden van bijeenkomsten.

Uit dit schrijven blijkt, dat de Cock de scheiding van Ulrum als zeer pijnlijk heeft aangevoeld. 'De weg des Heeren is moeilijk dikwijls voor vlees en bloed naar het Woord en de voorzegging des Heeren: In de

wereld zult gij verdrukking hebben, maar hebt goede moed, Ik heb de wereld overwonnen.

Wij hebben met elkander dit ook reeds in vele opzichten moeten ondervinden en vooral ook thans in onze scheiding naar het vlees. Was het de weg Gods geweest bij elkaar te blijven, zulks zou zeker naar onze begeerte voor ons aangenamer zijn geweest, maar de weg werd toegemuurd en och, mochten wij nu wederzijds maar berustende gemaakt worden!

In het eerst was ik met de weg en wil des Heeren niet verenigd om zo verre van u gescheiden te zijn, maar de Heere heeft reeds enigszins in Groningen de banden losgemaakt en maakt mij thans nog al berustende'.

Hij heeft met zijn gezin in Bovensmilde bij de landbouwer Hendr. Sikkens onderdak gevonden.

'Sikkens en de vrouw hebben ons met broederlijke toegenegenheid en gulhartigheid in hun huis genomen, zodat wij thans maar een weinig meer ruimte hebben dan te Ulrum bij *Martje*, terwijl ook Sikkens en de vrouw niet meer overhouden. Of dit nu bij voortduring of bij provisie de weg zal zijn langs welke ons de Heere zal leiden, of de vijand ons hier uiterlijk met vrede zal laten of niet, zulks zal de Heere nader door de tijd openbaren'.

Na ons vertrek, zo schrijft de Cock verder, zal de uiterlijke rust in Ulrum wel terugkeren, terwijl de inkwartiering der soldaten zeker eerlang zal ophouden. De vijand zal echter niet nalaten bij voortduring Gods kerk en gemeente aan te vallen en indien mogelijk tot afval te bewegen.

'Maar gedenkt, broeders, de wolke van getuigen, die voor en rondom u is liggende, die bij de vermeerdering der vervolging en der aangewende listen, ook meerdere waakzaamheid door genade en afkeer van alle valse leraren en van alle valse profeten betoond hebben, gedachtig aan het woord des Apostels: Staat en strijdt voor het gelooof, dat eenmaal de heiligen is overgeleverd en: die tot het einde toe zal volharden, zal zalig worden. Deze genade zal de Heere Zijn uitverkorenen geven, terwijl het ook blijkbaar zal worden in de schijn - en tijdgelovigen, dat zij afvallen, als er verdrukking of vervolging komt om des Woords wil.

Och dat de Heere daartoe in ons allen Zijn kracht volbrengen mocht in onze zwakheid. Van ons zelf toch zijn wij niet bekwaam de hitte der verdrukking te verduren of te doorstaan, maar door des Heeren genade is het mogelijk. Ja, Hij roept het ons toe: Staat en strijdt en hebt goede moed onder en bij alle verdrukkingen, want Ik heb de wereld overwonnen en in en door Mij zult ook gij de wereld overwinnen'.

Aan het slot van de brief verzoekt hij nog aan meester *Hoeksema* van *Zuurdijk* de boeken, die deze van hem ten gebruike heeft, ingepakt te sturen aan *Schildkamp* te *Groningen*, bij wie de Cock ze bij gelegenheid wel kan laten afhalen.

Na het vertrek van het gezin de Cock naar Smilde, meende het plaatselijk bestuur van Ulrum aan de Gouverneur te moeten verzoeken de nog in Ulrum achtergebleven militairen terug te trekken. Aan dit verzoek werd niet onmiddellijk voldaan, want toen op 5 juli '35 in de vacature de Cock

in de hervormde kerk als predikant bevestigd werd ds C. Th. Lubbers, gekomen van Westernieland, waren de militairen nog niet vertrokken. Een week later - 12 juli '35 - verlieten echter ook de resterende soldaten Ulrum. Dit alles wilde niet zeggen, dat de Afscheiding nu tot stilstand was gekomen; integendeel. Wel werden de samenkomsten der afgescheiden groepen in de woningen van hun aanhangers in de eerste tijd nog meer bemoeilijkt, soms zelfs zonder enige vorm van proces uiteengedreven, terwijl klachten hierover bij de autoriteiten geen gehoor vonden.

Laten we voor het Ulrumse ressort enige voorbeelden mogen geven, waarbij we moeten bedenken, dat de Afgescheiden gemeente in Ulrum regelmatig bijeenkwam. De burgemeester deelde mee, dat op 5 juli '35 te Zoutkamp geoefend was bij *Jan Louwes Bol*, schippersknecht.

In die dagen was de ondermeester *Douwe van der Werp* te *Houwerzijl* wegens ‘geestdrijverij’ ontslagen. Bij de oude schoolmeester (W. Pietersen) was door ingezetenen en door de schoolopziener (Hofstede de Groot) erop aangedrongen hem te laten gaan, niet om zijn godsdienstige denkbeelden, maar om de woelingen die hij veroorzaakte, zodat hij het onderwijs ging verwaarlozen, aldus de burgemeester.

In een brief aan de Gouverneur van 20 juli '35 meldde het plaatselijk bestuur van Ulrum, dat *de Cock* bij de broodbakker *Jan Jacobs Beukema* vertoefde en hij zou van plan zijn de komende zondag het Avondmaal te bedienen en kinderen te dopen; het gerucht ging zelfs, dat hij de kansel te Ulrum wilde beklimmen. Daarom verzocht het plaatselijk bestuur een officier met 20 à 25 manschappen te zenden, op kosten der gemeente om hen ‘liefst zonder kostgeld bij de voornaamste aanhangers van de Cock in te kwartieren gedurende 8 of 14 dagen, of zolang zulks noodzakelijk mogt bevonden worden, ter wering van samenscholingen en geweldenarijen van een opgeruid gemeen’. We herinneren eraan, dat ruim een week geleden de laatste militairen teruggetrokken waren. We hebben niet gelezen, dat de gewapende macht weer is ingezet, we mogen aannemen van niet.

Wèl heeft de Cock 21 juli '35 voor ongeveer 300 personen, van wie 20 in huis waren en de overigen op het erf, bij de landbouwer *Siwert Tonnis Luininga*, staande even binnen de schuurdeur op een boerenwagen de menigte toegesproken en 7 of 8 kinderen gedoopt. De Cock en zijn vrouw vertrokken de 23e weer om ‘zoo men zegt, spoedig terug te komen’.

Een procesverbaal van deze bijeenkomst werd naar de Officier van Justitie gezonden. Hoewel de veldwachter namens het plaatselijk bestuur de aanwezige menigte had gelast uiteen te gaan, werd dit geweigerd; volgens een verklaring van de Cock en Luininga ‘kon het Plaatselijk Bestuur hun niets doen’, waarna de Cock met de dienst is doorgegaan.

Dat ook anderen voorgingen, blijkt uit een mededeling van burgemeester Bazuin aan de Officier van Justitie, dat een zekere *Pieter* uit *Burum* (Fr.) (= Pieter Kaporaal) oefende bij Jan Jacobs van Dijk en Jacob Jans Hommes.

Op 12 mei 1836 preekte de Cock bij *K. van der Laan*, waar ook kinderen werden gedoopt. De veldwachter kon het aantal aanwezigen niet opgeven,

daar de deur gesloten was en van der Laan hem en zijn twee getuigen niet wilde toelaten, ja zelfs dreigde hem van het erf te smijten. De Cock bleef tot 's avonds laat bij bakker *Beukema* en sliep bij *Reidsema*. In dezelfde nacht werden bij beiden de ruiten ingeslagen, waaruit wel blijkt, dat de gemoederen nog steeds niet tot rust waren gekomen en de oude vijandschap weer gemakkelijk opvlamde.

Na zijn ontslag uit de gevangenis op 26 februari '35 had ds de Cock onmiddellijk zijn oude werkzaamheden hervat, het eerst in Ulrum en naaste omgeving, maar al zeer spoedig ook elders. Overal in de provincies Groningen en Drente, tot in Overijssel toe trad hij voor gelijkgezinden op, waarbij hij meer dan eens de stoot gaf tot de stichting van nieuwe gemeenten, zoals hij ook reeds vóór zijn gevangenneming had gedaan. En dit bleef hij doen, ook toen hij begin mei '35 Ulrum verlaten had.

Laten we een serie noemen. In april '35 institueert hij de gemeenten in *Wildervank, Stadskanaal* en *Veendam;* eind mei, begin juni is hij werkzaam in het zuiden van Drente en de kop van Overijssel (*Koekange, Ruinerwold, Genemuiden, Kampen, Zwolle* en *Meppel*. In juli volgt het oosten der provincie Groningen *(Onstwedde, Sappemeer)*. In september maakt hij zijn 'apostolische zendingsreis' door Fivelingo en Hunsingo en bevestigt kerkeraden in *Appingedam* (13 september), *Delfzijl* (15 september) *'t Zandt* (18 sept.), *Middelstum* (20 sept.), *Westerwijtwerd* (20 sept.), *Uithuizen* (21 sept.), *Uithuizermeeden* (22 sept.), *Warffum* (23 sept.), *Spijk* (25 sept.) en *Thesinge* (27 sept.).[30]

Zijn optreden in Overijssel had tot gevolg, dat hij in juni '35 al weer gevangen zat, nu in Zwolle. We hebben een brief van hem uit die tijd, verzonden uit Zwolle 11 juni 1835; ze zal dus 10 juni geschreven zijn. In deze brief wendde hij zich tot de gemeente Ulrum, per adres zijn 'Vriend en Broeder', de oudste ouderling J.J. Beukema.

De Cock deelt mee opnieuw te zijn opgesloten, eerst bij één zijner vrienden aan huis en daarna in de woning van de Commissaris; hij weet echter niet, waar het verder zal zijn en ook niet, hoe lang het zal duren.

Met voldoening maakt hij melding van de 'ordineering' der gemeenten *Koekange, Ruinerwold, Genemuiden* en *Kampen*, zonder enige verhindering. Hoewel gevangen is hij toch 'gemoedigd' en vol vertrouwen, 'dat de Heere de Zijnen alle dingen zal doen medewerken ten goede en de vervolging doen uitlopen tot opbouwing en zuivering Zijner kerk en Gemeente'. De Cock hoopt dit ook voor de gemeente van Ulrum, 'die wij naar Gods weg hebben moeten verlaten, zeker tot smart veler oprechten, die niet als die van Laodicea geheel afgezakt en koel en lauw waren'.

Hij vermaant de gemeente van Ulrum - nu ze zonder Herder en Leraar is - trouw en waakzaam te zijn en te bedenken, dat de Here Jezus leraar en leidsman van zijn volk wil wezen, opdat de Satan hen niet af zal voeren van de rechte weg met valse en verderfelijke leringen, die valse leraars bedektelijk zullen trachten in te voeren. Hij wekt op tot standvastigheid en hoopt, zo spoedig hem een deur geopend wordt, eens naar Ulrum te komen, (wat 20 juli gebeurt).

D De moeilijke beginjaren der Christelijke Afgescheidene gemeente van Ulrum

De eerste jaren der Afgescheiden kerk van Ulrum zijn voor de 'jonge' gemeente zeer bewogen en moeilijk geweest. Haar herder, ds H. de Cock, is na de dag der Afscheiding, *14 oktober 1834*, niet lang meer in haar midden gebleven. Op 28 november reeds werd hij voor de tijd van 3 maanden in de gevangenis opgesloten. Na zijn vrijlating, in het laatst van februari 1835, bleef hij nog maar korte tijd in Ulrum wonen. Hij vertrok naar *Smilde* en vandaar naar *Groningen*, waar hij in 1837 zijn vaste woonplaats koos. In de gemeente Ulrum keerde hij slechts enkele malen terug om in een kerkeraadsvergadering belangrijke zaken te bespreken. De dagelijkse zorg voor de belangen der gemeente was dus geheel aan de ouderlingen en diakenen opgedragen. Maar deze hadden niet de innerlijke kracht of beter gezegd, niet het overwicht, waaraan de jonge gemeente zo'n behoefte had. Bovendien was de 'conventikel-mentaliteit' nog springlevend.

Het wordt bewezen, door de kerkeraadsnotulen van de eerste jaren na de Afscheiding, die we vonden - zij het slechts gedeeltelijk - in het familiearchief de Cock. Ze lopen van 14 oktober 1834-26 juni 1838 met een onderbreking van 30 april '35-12 mei '36 - en hebben betrekking op 36 kerkeraadsvergaderingen. Pas vanaf *3 januari 1842* krijgen we weer de beschikking over een aaneengesloten reeks, berustend in het kerkeraadsarchief. Gedurende de periode van 26 juni 1838 - 3 januari 1842 zijn we dus nagenoeg geheel van berichten over het leven in de gemeente verstoken.

Die teruggevonden notulen van de vergaderingen van de kerkeraad t.m. 26 juni '38 tonen ons geen beeld van een bloeiend kerkelijk leven.

Laten we een uittreksel uit deze notulen, naar tijdsorde gerangschikt, hier mogen doorgeven en er af en toe een bijzonderheid of opmerking aan toevoegen.

De *'Handelingen des kerkenraads van Ulrum'* beginnen met een eigenhandig door de Cock geschreven mededeling van de afscheiding van de valse kerk (welke mededeling overigens wel bekend was). We citeren deze historische zinnen hier nog eens:

> *Dinsdagavond den 14den October hebben wij na biddend en knielend opzien tot den Heer ons afgescheiden van de valsche kerk en in de mogendheden des Heeren het ampt aller geloovigen aangenomen, hetwelk hij de Heere de Almagtige de eenige en Drieeenige God bevestigd Met Psalmgezang en dankzegging is die plegtigheid besloten'.*

28 oktober 1834 - In deze vergadering wordt besloten om de volgende donderdag, de 30e oktober, naar de Gouverneur der provincie te gaan om vrijheid van godsdienst voor de gemeente te verzoeken. Het resultaat van dit verzoek was nihil.

10 november 1834 - Kerkeraadsvergadering in de pastorie. Besloten de vergaderingen voortaan op maandag, om beurten bij de kerkeraadsleden te

houden. Tevens werd bepaald een afvaardiging met een rekest naar de koning te sturen.

17 november 1834 - In deze vergadering, die met psalmgezang en gebed geopend werd, besloten de broeders op voorstel van ds de Cock, *L. Dijkstra* als lidmaat aan te nemen na voorafgaande belijdenis en hem tevens aan te stellen als *oefenaar* te *Smilde*, waar hij reeds gedurende enige tijd werkzaam was. Na gedaan onderzoek werd hij met aller goedkeuring 'in die bediening ingewijd'.

26 maart 1835 - Deze vergadering, de eerste waarvan sinds 17 november weer notulen werden opgemaakt, vond plaats bij *Siewert Luininga*, een landbouwer in de Klei, de man die in het voorjaar van 1834 met de Cock naar Den Haag was geweest. De Cock was afwezig.

In de vaststelling der vergaderingen werd een verandering gebracht; men besloot tenminste elke laatste zaterdag in de maand bij elkaar te komen. In deze notulen komen voor de eerste maal de namen van alle kerkeraadsleden voor.

We noemen ze hier met enkele bijzonderheden eraan toegevoegd.

De *ouderlingen Jan Jacobs Beukema* (68 jaar, bakker. Over hem nog verderop).

Pieter Kornelis Luit (34 jaar, dagloner. Hij trouwde in zijn woonplaats Ulrum in 1821 en voor de tweede maal in 1837. Daarbij verklaarde hij in de trouwakte niet te kunnen tekenen, omdat hij geen schrijven had geleerd. Toch had hij in 1834 zijn *Bekeeringsgeschiedenis* uitgegeven).

Alle Berends Groen (38 jaar). Was bij zijn huwelijk in 1819 bakkersknecht en woonde in Vliedorp (vlak bij Houwerzijl). Hij oefende veel en werd later predikant).

De *diakenen Siewert Tonnis Luininga* (± 43 jaar, landbouwer in de Klei bij Ulrum).

Hendrik Jans Kars (36 jaar, timmerman te Zoutkamp).

Jan Tobias Bos (38 jaar, landbouwer te Niekerk).

30 april 1835 - In deze vergadering werd besloten armbussen te doen vervaardigen, terwijl men ter vaststelling van de rekening der diaconie en de ontvangst der bussen een week later weer bijeen zou komen.

7 mei 1835 - In deze vergadering kon de diaconierekening nog niet worden afgesloten, doordat diaken *Kars* niet aanwezig was. De armbussen waren ook niet klaar. (Kars was timmerman).

12 mei 1836 - De Cock is nu ook aanwezig. Uit het behandelde blijkt, dat gedurende een vol jaar geen notulen waren gemaakt. Maar nù waren de kwesties er ook wel naar. Vanuit de gemeente waren bezwaren gekomen tegen ouderling J.J. Beukema in verband met 'de zegeling en onttrekking zijner goederen'.

Deze bezwaren hadden betrekking op de gespannen verhouding, die er bestond tussen hem en zijn kinderen, tengevolge van zijn tweede huwelijk. Een korte toelichting hierop: *Jan Jacobs Beukema* (soms J.P. Beukema genoemd), zoon van Jacob Pieters en Grietje Jans Beukema, was geboren 15 juni 1766 en trouwde in mei 1786 met *Attje Jans Huizinga*. Deze stierf

5 juni 1835 op 74-jarige leeftijd, na een huwelijk van 49 jaar. Nog geen jaar later - 21 mei 1836 - hertrouwde Beukema op bijna 70-jarige leeftijd met de 21-jarige *Hilje Freerks Koster*, dochter van de overleden *Freerk Tjipkes Koster* en *Geertje Harms Hulshoff* uit de bekende kuiperij.

Het paar verschilde dus bijna een halve eeuw in leeftijd. Over de nalatenschap uit het eerste huwelijk rees ongenoegen met de kinderen, het kwam zelfs tot een proces. De rechtbank deed een uitspraak ten gunste van Beukema en zo kon de kerkeraad hem niet anders dan voor onschuldig houden. Ook was een aanklacht ingekomen tegen ouderling *Pieter Kornelis Luit* wegens overspel van zijn vrouw.[31]

Hij werd onschuldig geacht en ontving van de kerkeraad toestemming weer te huwen ‘indien de Heere voorts de weg opende’ (wat 22 mei '37 gebeurde, toen Luit op 36-jarige leeftijd na de dood van zijn eerste vrouw, met Sietjen Derks Bruining (27 jaar), een schoenmakersdochter, trouwde; haar vader was bij het beleg van Delfzijl omgekomen).

We moeten hier nog even op *Beukema* terugkomen, al zwijgen de notulen over de nu te noemen zaken. De ouderling Beukema was in 1836 wel in opspraak. In dit jaar werd in zijn winkel proces-verbaal tegen hem opgemaakt, omdat 35 hele en 4 halve roggebroden te licht werden bevonden en in beslag waren genomen. Ook al in 1825 had hij aan de voorwaarden der ‘broodzetting’ niet voldaan. Deze broodzetting, betrof o.a. de prijs en het gewicht van het brood.

Beukema schijnt het dus met gewicht en prijs van het brood - roggebrood van 8 pond - niet te nauw hebben genomen. En dit was nog niet het einde der opspraak, waaraan hij bloot stond. Op de Provinciale Synode te Groningen van 8 april 1836 kreeg ds de Cock opdracht ouderling J.J. Beukema schriftelijk wegens *dronkenschap* te vermanen. We merken hierbij op, dat het schenken en gebruiken van sterke drank, hoofdzakelijk jenever en brandewijn, in de dagen van de Cock op het platteland, dus ook te Ulrum, iets heel gewoons was, waaraan niemand zich ergerde. Dat iemand niet meedeed, was eenvoudig ondenkbaar. De Cock zelf gebruikte ook wel een ‘bittere borrel’ (zie b.v. zijn dagboek tijdens zijn gevangenschap bijgehouden). Alleen als het gebruik in misbruik ontaardde, fronste men de wenkbrauwen.

In de buitengewone kerkeraadsvergadering van *23 mei 1836* is ouderling Beukema weer de hoofdpersoon, want ze was belegd om diens huwelijk met de jonge *Hilje F. Hulshof* kerkelijk in te zegenen.

Na het zingen van ps. 119:17 en 18 en een gemeenschappelijk gebed werd een korte toespraak gehouden, daarna het huwelijksformulier voorgelezen, door bruidegom en bruid staande aangehoord. Nadat de daarin voorkomende vragen waren beantwoord en de zegenwens was ontvangen, werd de vergadering beëindigd met het zingen van een toepasselijk gezang, het laatste vers der 10 geboden. Op deze bijeenkomst waren ds de Cock en ouderling P.K. Luit niet aanwezig.

In de vergadering van *28 mei '36* bij *Jan Tobias Bos* kwam de klacht binnen, dat geregeld samenkomsten plaats vonden in huis, waarbij men

voor de bewoners ter vergoeding der onkosten een collecte hield, terwijl deze toch zelf steun uit de armenkas ontvingen. De kerkeraad oordeelde dit in strijd met de geest van 'onze afscheiding' te zijn en tegen de goede orde. Daarom werd deze wijze van handelen verboden. Uit het bovenstaande blijkt wel, hoe weinig hecht de gemeente was geworden, mede een gevolg van het ontbreken van een eigen predikant en een eigen kerkgebouw. Toch deed de kerkeraad zijn best.

Dit blijkt uit de volgende vergadering - *18 juni '36* - naar gewoonte op zaterdag, bij diaken Kars in Zoutkamp gehouden, en waar alle leden aanwezig waren. De broeders besloten het huisbezoek zoveel mogelijk elk kwartaal te doen plaatsvinden. Dan kon de gemeente zo goed mogelijk worden bearbeid.

In de vergadering van *6 augustus '36* bij diaken Luininga werd voorgesteld ook op *Zoutkamp* een ouderling te benoemen. Uit een 3-tal bestaande uit *A. Ronda, Jurjen P. Winter* en *Derk Wiebenga* kregen de eerste twee elk 3 stemmen. Pas in de vergadering van *1 oktober*, bij ouderling P.K. Luit werd A. Ronda met meerderheid van stemmen gekozen.

Op de vergadering van *3 september 1836* waren alle kerkeraadsleden aanwezig, behalve diaken Kars van de Zoutkamp. Men besloot eenparig om liefdegaven in te zamelen tot bestrijding van de 'kosting', waarin ouderling *A.B. Groen* door de rechtbank te *Groningen* was veroordeeld wegens zijn oefenen te *Visvliet* (het vonnis wijst uit, dat *Alle Berends Groen*, 40 jaar, dagloner op 25 augustus te Groningen was veroordeeld tot een boete van f 25 plus f 10,05½ proceskosten, omdat hij 17 juli een godsdienstoefening had geleid te Visvliet bij de 32-jarige gardenier *Oetse Sjoerds Oostinga* en de 27-jarige gardenier *Melle Sjoerds Oostinga*).

Op *7 januari 1837* was er weer een aanklacht tegen ouderling *J.J. Beukema*, ingediend door *K. v.d. Laan*. Waarover het geschil liep, vermelden de notulen niet, maar Beukema erkende zijn ongelijk en werd broederlijk vermaand, waarna allen elkaar opwekten tot standvastigheid en getrouwheid.

In mei '37 komen er klachten over gemeenteleden en zelfs over kerkeraadsleden. In twee vergaderingen, op *17 en 18 mei*, de eerste bij Eilke Pieters Ritsema en de tweede bij Siewert T. Luininga, worden de moeilijkheden behandeld. De Cock is beide avonden aanwezig, wel een bewijs, dat alles moeilijk lag.

In de vergadering van 17 mei heeft de Cock 'de meer of min afhoereerende kerkeraadsleden ondervraagd, vermaand en gezocht dezelven tot haren schuldigen pligt te brengen' en de hoop uitgesproken, dat zij, in leer en leven voorbeelden voor de kudde mochten zijn. In deze hoop en verwachting werd deze eerste avondbijeenkomst met psalmgezang en dankzegging gesloten.

Voor de tweede avond waren enige leden, die zich reeds lang in leer of leven hadden te buiten gegaan, opgeroepen zich voor de kerkeraad te verantwoorden. Enkelen waren ook inderdaad verschenen. Ze werden ondervraagd en terechtgewezen, met het gevolg, dat ook enkelen beterschap

beloofden. Anderen echter, onder wie *Jan K. Lap*, bleven hardnekkig bij hun onrechtzinnige gevoelens en verkeerde praktijken en werden daarom in de voorbede der gemeente aanbevolen.

Dat er verdeeldheid en onenigheid in kerkeraad en gemeente heersten, is zonder meer duidelijk. We hebben hier te doen met het begin der moeilijkheden met de later zo genoemde 'Zwolsen' of *kruisgezinden*, die in Groningen weinig voet aan de grond kregen, althans wat het stichten van gemeenten betreft. Maar hier en daar hadden ze wel hun aanhangers.

In de vergadering van *10 juni '37* bij Jan T. Bos is voor het eerst aanwezig de provisioneel voor *Zoutkamp* gekozen ouderling *A. Ronda*.

De *1e juli '37*, weer bij J.T. Bos, waren de beide Zoutkamper kerkeraadsleden Ronda en Kars afwezig. Ter sprake kwam de ergernis, die in de gemeente bestond 'omtrent het uitspreken of ook wel eens enige uitbreiding geven aan het laatste vers van het *avondgezang* bij het eindigen van onze Godsdienstige oefeningen; die daaruit ergernis namen, wilden het nagelaten' hebben, maar de kerkeraad was van oordeel, daarmee te moeten voortgaan. Welke uitbreiding hier bedoeld werd, is ons onbekend.

Op *5 augustus '37*, bij Kars in Zoutkamp, waren alle leden aanwezig; er werden geen bijzondere zaken besproken. Wel 'heeft men naar dat licht, dat de Heere gaf, elkander zoeken te onderhouden over uit- en inwendige zaken tot opbouw van Gods duur gekochte kerk'.

Over de vergadering van *7 oktober '37* bij J.T. Bos te Niekerk verklaart de opsteller der notulen 'smartelijk' te moeten aantekenen, dat ze niet alleen zonder psalmgezang en gebed is begonnen, maar ook zonder psalmgezang en dankzegging is geëindigd.

Op *13 december '37* is de Cock weer aanwezig. Het was dus weer belangrijk. Men sprak over enige leden der gemeente, die niet in de rechte wegen en sporen naar Gods Woord wandelden, en daarom door de Cock vermaand werden, in de hoop dat ze de goede weg zouden terugvinden.

In de vergadering van *5 april '38* bij J.J. Beukema gehouden, waarin J.T. Bos wegens ziekte afwezig was, bracht ouderling P. Luit enige gemoedsbezwaren tegen zijn ouderlingschap naar voren, welk ambt hij graag wilde neerleggen. Ze hadden hun oorsprong in twisten en onenigheden met zijn vrouw en anderen, waardoor hij meende, dat er velen waren, die iets op hem tegen hadden. Daarom miste hij de vrijmoedigheid in de vergadering te bidden.

Na breedvoerige bespreking bleken zijn bezwaren enigszins te zijn weggevallen; men besloot te bemiddelen en de twistende partijen zoveel mogelijk bij elkaar te brengen.

In de bijeenkomst van *11 juni '38* besloot men aan de Afgescheidenen een vrijwillige bijdrage te vragen voor *M.J. Niewold* te *Houwerzijl* (de man van het 'Wolf, kom af!') ter betaling van de kosten van gijzeling, welk bedrag hem door zijn broer was voorgeschoten; voorgesteld was deze som voor gezamenlijke rekening te nemen.

In dezelfde maand, *23* en *26 juni '38*, werd opnieuw bij ouderling Beukema vergaderd. *De Cock* was er ook weer. In de eerste plaats werd een

klacht behandeld van Klaas Ritsema, Jurjen Sjoerds en Sikke J. Kapinga tegen *K.A. v.d. Laan*, welke klacht de beschuldiging inhield, dat deze een *algemene genade* op de voorgrond stelde en dat hij *Gods gerechtigheid* niet erkende. De kerkeraad oordeelde de aanklacht niet juist en vermaande de aanklagers hun beschuldiging in te trekken, wat ze weigerden; tenslotte verlieten ze driftig de vergadering. Maar nu kwam ouderling *P. Luit* met bezwaren tegen *van der Laan*, die zich als gewoon lid der kerk te veel rechten aanmatigde en zich schier indrong in de plaats van een ouderling. Van der Laan kreeg hierover een vermaning van de kerkeraad te horen, welke vermaning hij gewillig aanvaardde. Hij erkende, dat ieder, zowel lidmaat als ambtsdrager moest zijn en blijven op de plaats, waar de Kerk en de Heere hen geroepen hadden.

In de tweede plaats werd het nodig geoordeeld om naast de door de kerkeraad gekozen ouderling *A. Ronda*, die zich nog steeds niet wegens bestaande gemoedsbezwaren als ouderling had laten bevestigen, ‘bepaaldelijk onder Ulrum’ nog een ouderling te kiezen.

Bij meerderheid van stemmen werd hiervoor een tweetal opgemaakt, nl. *Eilke P. Ritsema* en *Duurt P. Ritsema*, uit welk tweetal de gemeente een keus zou kunnen doen.

Hier eindigen de allereerste notulen van de Afgescheiden kerk van Ulrum. Overzien we het geheel nog eens, dan blijkt, dat we niet kunnen spreken van een krachtig en opgewekt gemeenteleven. Al willen we wel bedenken, dat stille godsvrucht niet luidruchtig is, en vaak niet eens in kerkeraadsnotulen tot uiting komt, terwijl ze toch wel ter dege in de gemeente, ook in een zwakke en onrustige gemeente gevonden wordt.

In de nu besproken notulen horen we weinig of geen echo's van de grote afkeer, ja van de haat en minachting, die bij vele niet-Afgescheidenen tegen de Cocksianen leefden. Maar die gevoelens bestonden wel terdege! De scheldnaam *Cocksioan'n* is zelfs nu nog niet geheel verdwenen.

Laten we die heersende haat mogen illustreren met aanhalingen uit een onbekend tijdschrift uit die dagen, *‘De Diligence’*, hoofdzakelijk geredigeerd door de Ulrummer *Marten Douwes Teenstra*, een man met een welversneden pen, één der giftigste tegenstanders van de Cock. In november '34 had hij over de godsdienststrijd in Ulrum ook al een zeer venijnig geschriftje het licht doen zien onder de titel: *Ulrum, zoals het is, en deszelfs toenemende volksbewegingen in October 1834*.

Het tijdschrift *‘De Diligence’*, dat om de twee maanden verscheen, kwam in *1838* voor het eerst uit. Er is vermoedelijk maar één jaargang van 6 nummers verschenen. Het had een passende titel, want het verscheen in de tijd, dat de snellere diligence de langzame trekschuit verving. De uitgevers waren H. Eekhoff Hzn en A. Kamerlingh Wzn te Groningen. Wel zijn alle bijdragen naamloos, maar naar de stijl te oordelen zijn de meeste geschreven door *M.D. Teenstra*.

Ze zijn erg kritisch, vaak spottend en soms kwaadaardig en meer dan grof. Reeds in het eerste nummer heeft hij het over sommige predikanten ‘die op

naloop van het domme gepeupel, op het maken van eenen naam gesteld, zich niet ontzien, den liefderijke Hemelschen Vader als een wraakzuchtig, liefdeloos wezen uit te monsteren; door steeds van een eeuwig brandende hel met een legioen afzichtelijke duivels te prediken, en grijnzende tegen alles, wat zoo vele verlichte mannen groots en schoon gedaan en geleerd hebben, vuilaardig aan te bassen, zoodat zij de geloovige zielen, ter eere van God en tot heil der menschen (laus deo salus populo) finaal gek te maken, door dit bij herhaling, met bevende en lange lippen aan te kondigen.

Daarbij hitsen zij de gemoederen uit pure vroomheid op, met steeds den zoo gevreesden *wolf* te prediken, ofschoon zelve in taal veel overeenkomst met het reutelen van een *jakhals* hebbende'.

De zinspeling op de titel van de Cocks geschrift 'De Schaapskooi van Christus aangetast door twee *wolven*' is hier wel duidelijk.

Nog erger maakte Teenstra het in aflevering 2, waarin voorkomt een 'Korte Scheikundige beschouwing der Cockine. Eene Allegorische voorstelling, door E.B. Beoefenaar der Scheikunde'.

Hoogstwaarschijnlijk is ook deze bijdrage van Teenstra, gezien diens stijl en de onafgebroken bestrijding van de Cock.

De 'korte' beschouwing is uitgedijd tot 30 pagina's! Het gaat dan zo: De stof *'cockine'* is reeds lang bekend, men spreekt ook van Bilderdijkinismus, Costaïne, Dweeperij, maar in ons gewest is die van Cockine thans het meest in gebruik. Ze schijnt te zijn uitgevonden door Augustinus, die haar bereidde uit bijgeloof, vooroordeel en eigenbelang. Een fraaiere vorm kreeg ze in het Jezuïtisme van Loyola, maar in een in 1618 en 1619 in Dordrecht opgerichte fabriek werd de stof meer gezuiverd geleverd en meer algemeen bruikbaar gemaakt.

Later kwam ze in onbruik tot Bilderdijk haar voor eeuwig aan de vergetelheid ontrukte; hij stond de eer der vinding echter af aan zijn beminde leerlingen, de Christen-Joden Da Costa en Capadose, die zich door hun ijver hun grote meester waardig toonden.

Te hunner ere werd een nieuwe ridderorde ingesteld, nl. die der *dompers*, waarvan Bilderdijk het grootkruis kreeg en Da Costa en Capadose tot kommandeur werden benoemd. Overal ontvingen zij de uitbundigste lof, overal stond de fraaie domper boven de helder brandende kaars.

Onze provincie - schrijft Teenstra verder - bleef lang voor haar invloed gespaard, totdat voor enige jaren in Ulrum een domperfabriek werd opgericht, die in snelheid van werking en in debiet van fabrikaten al de andere verreweg overtrof. Door haar al te felle werking werden enkele raderen al spoedig reddeloos en moest de fabriek worden stopgezet.

Gelukkig werden elders kleine domperfabrieken opgericht, waardoor nog een genoegzame hoeveelheid cockine bereid kon worden.

De schrijver heeft het vervolgens over de eigenschappen en de werking van het middel. Er bestaan verschillende graden van sterkte van het poeder, maar hier te lande fabriceert men het meestal uit 30 delen domheid, 20 luiheid, 20 bijgeloof, 30 waanwijsheid, in 100 delen eigenbelang opgelost,

en in ontstelde hersenen tot een harde massa uitgedampt, vervolgens in een mortier van verkeerd begrepen bijbelplaatsen tot poeder gewreven.

Bij de Jezuïtische cockine zijn de 30 delen domheid vervangen door een even grote hoeveelheid list, loosheid of valsheid.

Verder meent de schrijver, dat zo min als licht en duisternis zich ooit zullen verenigen, ook Cockine en Verlichting zich nimmer zullen verbinden. Wel zal dit het geval zijn met Cockine enerzijds en Domheid en Vooroordeel anderzijds, die in de geschiedenis aanleiding hebben gegeven tot houtmijt en broedermoord en bloedplakkaten.

Volgens de schrijver hoort de Cockine onder de dierlijke vergiften met een allerhevigste en hardnekkige werking, ziel verpestend, lichaam bedervend en hart verontreinigend, waartegen niet een enkel tegengift van enige kracht is.

Tot zover *Teenstra* in *De Diligence*.[32]

E De periode 1842-'56

Gedurende de volgende periode van 26 juni '38 tot 3 januari '42 zijn we geheel van berichten over het wel en wee der gemeente verstoken; de notulen worden hervat in het begin van januari '42.

Het schijnt, dat de gemeente toen rustiger en stabieler was geworden; in elk geval, er werd op 3 januari '42 een nieuw notulenboek aangelegd, waardoor over de verhoudingen in de jonge Chr. Afgescheiden kerk van Ulrum meer inlichtingen voor het nageslacht bewaard zijn gebleven dan tot die datum het geval was.

In het begin der jaren '40 waren in Ulrum twee leden uit andere dorpen afkomstig, binnengekomen, die een vooraanstaande positie in de Afgescheiden kerk aldaar zouden gaan innemen. Het waren *Derk Hoeksema* uit Zuurdijk en *Derk D. Drukker* uit Stroobos.

Derk Hoeksema was vele jaren *schoolmeester* te *Zuurdijk* geweest en had daar tevens als koster en voorzanger der Hervormde kerk dienst gedaan. Hij behoorde tot de aanhangers van de Cock en had daardoor moeilijkheden met zijn predikant gekregen. In 1840 nam hij ontslag als schoolmeester en koster en verhuisde naar Ulrum. (we hebben de hele kwestie bij *Leens* behandeld).

Hij vestigde zich in Ulrum, kocht de korenmolen even ten zuiden van Ulrum aan de weg naar Niekerk. Een symbolische afbeelding van deze molen vindt men nog op een paar grafzerken liggende op het oude kerkhof op Snakkeburen, op de graven der familie van Geuchien Tillema, die in latere jaren eigenaar van de molen geworden was.

Hoeksema werd in de Chr. Afgescheiden gemeente al spoedig een stuwende kracht. Met ingang van 3 januari '42 werd met een nieuw *notulenboek* van de kerkeraad begonnen. Het loopt van *3 januari 1842-14 april 1856* en werd door D. Hoeksema bij gehouden als scriba van de kerkeraad. Aanvankelijk was hij diaken.

Ook zorgde hij voor een nieuw *doopboek*. Het eerste gedeelte hiervan, vanaf 10 oktober 1834 is allicht samengesteld met behulp van toen nog bestaande aantekeningen, die niet meer aanwezig zijn. Vermoedelijk zijn de opgaven op de eerste bladzijden, door Hoeksema geschreven, onvolledig. Misschien zijn het wel de namen van dopelingen, waarnaar de nieuwe scriba her en der heeft geïnformeerd.

Bij dit stuk liet Hoeksema de namen der nieuw gedoopten tijdens zijn scribaat aansluiten. Jarenlang heeft hij het doopboek bijgehouden; slechts de namen van 3 kinderen, door ds de Cock op 12 juni 1842 gedoopt, zijn door deze ingeschreven. In 1856 komt tijdelijk een andere hand, tot januari 1858, wanneer D. Hoeksema opnieuw de inboeking verzorgt, tot aan 1869 toe.

Dat administratief en organisatorisch alles nu beter ging kloppen, blijkt ook uit het bijhouden van een *trouwboek*, waarin vanaf 1844 de kerkelijk gesloten huwelijken werden ingeschreven. In het jaar daarvoor, in 1843, was voor het noteren der inkomsten en uitgaven, een nieuw *kasboek* aangelegd onder de naam 'Kerkboek voor de Chr. Afgesch. Gemeente te Ulrum'. Initiatiefnemer was waarschijnlijk weer D. Hoeksema, die jarenlang ook de financiële boekhouding der gemeente heeft verzorgd.

Een tweede vooraanstaande en bekwame figuur was *Derk Derks Drukker*. Deze was in november '41 vanuit Stroobos als koopman in Ulrum komen wonen. Op de 18e van die maand trouwde hij op 55-jarige leeftijd te Ulrum met de 48-jarige *Harmanna Neeltje van der Borgh*, sinds 1839 weduwe van de heel- en vroedmeester *Albert Kasper Groothuis* te Ulrum. Het was zijn derde vrouw. Dit huwelijk zal wel de aanleiding tot zijn vestiging in Ulrum zijn geweest.

In de Afgescheiden kerk van Grootegast, waartoe Stroobos toen kerkelijk behoorde, was hij reeds één van de leidende figuren geweest. Wanneer ds de Cock in Stroobos kwam, vond hij bij de familie Drukker een gastvrij onderdak. Samen met D. Hoeksema heeft deze donkere man, (zwart haar, bruine ogen) in de Afgescheiden gemeente van Ulrum zegenrijk gewerkt. Al spoedig werd hij gekozen tot ouderling en trad op als voorganger in de godsdienstoefeningen. Hij ontvang er zelfs een geringe vergoeding voor.

Derk Drukker is niet lang in Ulrum gebleven; in 1844 werd hij beroepen als Chr. Afgescheiden predikant te *Dokkum*. Daar is hij 4 jaar werkzaam geweest, tot 1848. Toen vertrok hij naar *Hindelopen* en *Koudum*, waar hij in 1852, 66 jaar oud, is gestorven.

Grenskwesties

De eerste jaren na de Afscheiding besloeg de Chr. Afgescheiden gemeente te Ulrum een grote oppervlakte. Het hele Marnegebied telde in die jaren nog slechts twee Afgescheiden gemeenten, die van *Ulrum* en *Leens;* de laatste had de grootste uitgestrektheid. De hele oostelijke helft die de dorpen *Leens, Zuurdijk, Wehe-Den Hoorn, Warfhuizen*, met bovendien *Schouwerzijl, Mensingeweer, Kloosterburen* en *Kruisweg* omvatte, werd tot

Leens gerekend. Er is zelfs geprobeerd ook *Eenrum* nog binnen haar grenzen te krijgen.

Ulrum omvatte het westelijk gedeelte, met *Ulrum, Houwerzijl, Niekerk, Zoutkamp* en *Vierhuizen*, terwijl *Hornhuizen* een omstreden gebied was, vermoedelijk omdat noch de gemeente van Ulrum noch die van Leens de financiële bijdragen uit dat dorp wilde missen. Vooral Ulrum niet, omdat Houwerzijl met bijbehorende dorpen al spoedig een zelfstandige gemeente werd (30 augustus 1840).

Het geschil tussen Ulrum en Leens over Hornhuizen trad in 1844 in de openbaarheid, toen bleek, dat de kerkeraden van Ulrum en Leens over de grensscheiding tussen die gemeenten niet tot overeenstemming konden komen. Het geschil, dat eigenlijk van financiële aard was, omdat het ging om een paar vermogende landbouwers, werd in onderling overleg voorgelegd aan de classis. Na veel loven en bieden, waarbij een te trekken grens zich steeds verder naar het oosten verplaatste, werd in 1846 door de classis besloten: de grens zou komen te liggen bij Kruisweg, halverwege Hornhuizen en Kloosterburen. Het geschil was dus in het voordeel van Ulrum beslist.

In 1854 ontstond er weer een grenskwestie, nu tussen de gemeenten van Ulrum en van Houwerzijl-Zoutkamp. Het geschilpunt betrof nu het dorp Vierhuizen, waarvan niet vaststond tot welk der twee gemeenten het moest worden gerekend.

Ook dit geschil werd voor de classis gebracht, die op 13 maart 1854 een buitengewone kerkeraadsvergadering bijeenriep bij de kerkvoogd E.P. Ritsema. Ze bestond uit afgevaardigden der twee strijdende gemeenten met als derde lid 4 afgevaardigden van de buurgemeente Leens.

Voor Houwerzijl waren de predikant en twee ouderlingen aanwezig, voor Ulrum 4 ouderlingen. Bovendien werd de vergadering bijgewoond door ds B. de Beij van Middelstum, die volgens de notulen toevallig te Ulrum vertoefde en met toestemming van de vergadering ook zitting nam; vrij zeker zal hij wel door de classis Warffum zijn aangewezen om de kwestie van nabij te volgen.

Als voorzitter der vergadering koos men ds R.K. Hummelen van Leens en als scriba D. Hoeksema van Ulrum. Na zeer langdurige besprekingen werd tenslotte met algemene stemmen bepaald, dat de scheiding tussen Zoutkamp en Vierhuizen zou zijn de weg langs Robersum en verder naar de Panser, met dien verstande, dat de boerderijen liggende ten zuiden van de weg zouden behoren tot de Chr. Afgescheiden gemeente van Houwerzijl-Zoutkamp. De plaats, bewoond door *Harm Eilkes Ritsema* en zijn vrouw *Boukje Arends Danhof* zou echter tot de dood van de langstlevende behoren tot de Chr. Afgescheiden gemeente van Ulrum, daarna zou ze overgaan naar Houwerzijl-Zoutkamp. Dit besluit moest natuurlijk nog door de classis worden goedgekeurd.

Ritsema en zijn huisvrouw woonden op de boerderij Robersum; de laatste was afkomstig van de boerderij Menkemaheerd, die aan haar vader had behoord en even ten zuiden van Robersum lag.

Danhof is één der steunpilaren der gemeente van Ulrum geweest, was zelfs één der geldschieters bij de aankoop der eerste kerk in de Fuik (een straatje in Ulrum). Daardoor zal zijn dochter zich sterker met Ulrum verbonden hebben gevoeld dan met Houwerzijl. Juist in 1853 waren Harm Eilkes Ritsema en Boukje Arends Danhof eigenaren van Robersum geworden; in 1865 verkochten ze de boerderij weer, zodat deze vanaf dat jaar tot Houwerzijl-Zoutkamp zal hebben behoord.

Diaconie

Over de verzorging der *armen* verstrekken de notulen ons uiteraard ook heel wat gegevens. De armen der gemeente, en die waren er vele, baarden de kerkeraad grote zorgen. Al in het begin van de nieuwe periode, in 1842 dus, werd de nood der behoeftige broeders en zusters aan de orde gesteld. In de vergadering van 7 februari overwoog de kerkeraad het huren van een stuk land om de armen in de winter van aardappelen te voorzien.

Een betere weg kwam echter in de vergadering van 28 februari ter sprake; verscheidene landbouwers hadden namelijk toegezegd, aardappelland ‘om de helft’ te zullen uitgeven d.w.z. de boeren zorgden voor de grond, de vóórarbeid en het pootgoed, terwijl de gealimenteerden de aan de verbouw en het oogsten verbonden werkzaamheden zouden verrichten.

Hoe de nood der armen de kerkeraad ter harte ging, ook, hoe weinig draagkrachtig de gemeente eigenlijk was, blijkt uit het verzoek om steun, dat via de provinciale correspondent tot de verschillende classes in de provincie werd gericht; gevraagd werd een jaarlijkse bijdrage te willen verlenen. De classis Warffum verleende haar medewerking en inderdaad kwamen in de loop van 1843 van verschillende gemeenten bijdragen binnen, in totaal f 51,13 van 8 gemeenten, aan welk bedrag een paar maanden later f 5,13½ van de gemeente Houwerzijl kon worden toegevoegd. Ze werden in grote dankbaarheid ontvangen. Van Leens was f 7,40½ binnengekomen, van Warffum f 8,- van Middelstum en Bedum f 15,-, Uithuizen gaf f 3,-, Uithuizermeeden f 5,85, Winsum f 4,16, Baflo f 5,05½ en Zandeweer f 2,66.

Reeds in februari 1842 had de kerkeraad overwogen om te zien naar een woning in verband met plannen tot inrichting van een *armenhuis*.

We kunnen ons afvragen, wat de reden kan zijn geweest, dat de *erkenning* van de gemeente Ulrum als een Chr. Afgescheiden gemeente zo lang achterwege is gebleven.

Pas op *14 februari 1845* werd ze verleend; *20 februari* kwam het Kon. Besluit af.

Misschien is, zoals uit het bovenstaande duidelijk blijkt, de gemeente niet bij machte geweest om de eigen armen zelfstandig te kunnen verzorgen. Toch was aan vele gemeenten reeds veel eerder de vergunning verleend, aan Groningen zelfs reeds op 25 augustus '39, gevolgd door Middelstum op 4 november '40. Maar behalve deze twee waren nog 26 gemeenten in Groningerland Ulrum hierin voorgegaan. Daaronder behoorden ook de beide

naaste buren, van Ulrum, nl. de gemeenten van Leens en Houwerzijl, die de erkenning reeds resp. op 6 juli '41 en 25 april '44 verwierven.

In 1842 had Leens reeds een eigen predikant gekregen in de persoon van H.J. Wind. Eerst hadden nog onderhandelingen tussen Ulrum en Leens plaats gehad om te komen tot het bouwen van een gezamenlijke kerk, maar deze waren niet met resultaat bekroond.

Ook Houwerzijl-Zoutkamp kreeg reeds in 1842 een eigen predikant nl. *F. Strik*.

We weten ook, dat in Ulrum sterk verzet leefde tegen de aanvraag om erkenning door de regering. Het verzoekschrift was dan ook slechts door 23 personen ondertekend. Misschien is dit ook wel een reden geweest om die erkenning zo laat aan te vragen.

De gemeente Ulrum was dus in verschillende opzichten wel bij haar buren ten achter gebleven. Toch valt vanaf 1842 een duidelijke opleving aan te wijzen.

Eén van de eerste zorgen was het krijgen van een eigen *kerkgebouw*, waar de kerkdiensten geregeld konden worden gehouden. Het is niet zeker of de kuiperij nog wel altijd beschikbaar was. Want 10 mei '36 was Geertje Harms Hulshoff (wed. Koster) overleden, 51 jaar oud, en de zaak was overgegaan in handen van *Wrister Douwes Brugsma*, wagenmaker en timmerman, die het kuipersvak niet had geleerd.

We merken terloops op, dat hij de zaak der Afscheiding blijkbaar niet met hart en ziel was toegedaan, want op 1 mei '52 werd hij met vrouw en kinderen wegens verregaande nalatigheid van de gemeente afgesneden. In 1843 had hij de zaak overgedaan aan *Simon Noorda* (1814-'87), afkomstig uit Oldehove, die in het kuipers- en wagenmeestersvak juist zeer bekwaam was.

De oude kuiperij, middelpunt der oudste Afgescheidenen, is in 1858 afgebroken; ter plaatse kwam een nieuw woonhuis dat in 1906 werd gesloopt en herbouwd.

In de kerkeraadsvergadering van 13 januari 1843 kwam de wenselijkheid, ja de noodzaak van een *eigen kerkgebouw* ter sprake en nog hetzelfde jaar had men daarin voorzien. De nieuwe kerk werd 6 juni 1843 plechtig in gebruik genomen in een dienst, die geleid werd door ds Strik van Houwerzijl. Hij preekte toen over ps. 102:14-19. Voor het zover was, had men 2 percelen aangekocht, het eerste een huis met erf om als pastorie te dienen, en het tweede een huis, waarin vroeger een boekweit- en mosterdmalerij was geweest, met bijbehorende grond, en dat tot kerk zou worden verbouwd.[33]

In 1858/59 werd de *tweede* kerk gebouwd, op de hoek van de Schapenweg, waar ze nog staat. Herbouwd natuurlijk. Er is toen voor gecollecteerd, met flinke opbrengsten, waarvan 9 boven f 100. Er moest echter nog f 2200 geleend worden: bij Menne Jans Rietema te Houwerzijl f 400,-, Siger H. Schut te Ulrum f 500 en Gerhard Hoving te Vierhuizen f 700. Dat erbij gerekend was er een totale ontvangst van ruim f 4700, waar tegenover een uitgaaf stond van f 4550. In 1861 was er nog eens een collecte die f 1100

opbracht, terwijl f 800 geleend werd. Daartegenover stond een uitgaaf van f 1900 voor een nieuwe pastorie. In dat jaar is men ook begonnen met bankhuur voor een vaste zitplaats.

In 1889 werd voor het aanschaffen van een orgel f 1371 gecollecteerd.

In de volgende jaren werden nieuwe leningen aangegaan. Het is begrijpelijk, dat de gemeente op zware lasten zat, want behalve de noodzakelijke uitgaven voor kerk en predikant (sinds 1844), moest gezorgd worden voor rente en aflossing der op interest genomen gelden. De ontvangsten bedroegen in de eerste plaats de geregelde collecten in het 'kistje', maar ook werden, vooral in de eerste jaren soms flinke liefdegaven ontvangen ter bestrijding van de tekorten.

De overtollige ruimten der aangekochte percelen die na de inrichting en ingebruikneming van kerk en pastorie nog waren overgebleven, zoals kamers, zolder en tuin, werden alle apart verhuurd.

De geldleningen van 1846 en '48 schijnen in verband te staan met de aankoop van nog een woonhuis in de Fuik, dat waarschijnlijk beter geschikt was om als pastorie dienst te doen. De oude pastorie werd aan verschillende personen, vaak bij gedeelten, verhuurd.

Opmerkenswaard is de mededeling in de notulen van 6 april '46, dat de 'oude' pastorie is verhuurd aan *J.J. Beukema* en zijn kleinkinderen *Attje* en *Ida*, van mei '46 tot mei '47 voor f 48, nl. f 10 voor de schuur en f 38 voor huis en tuin. Daar J.J. Beukema in de Noorderstraat bleef wonen waar nu de Sparwinkel is, en alleen zijn kleinkinderen gingen verhuizen, verdient dit enige toelichting.

We vermeldden reeds, dat Beukema 21 mei 1836 op bijna 70-jarige leeftijd was hertrouwd met de 21-jarige *Hilje Freerks Koster*, dochter van Freerk Tjipkes Koster en de bekende Geertje Harms Hulshoff uit de kuiperij. In 1833 was Beukema's oudste zoon *Pieter* gestorven. Daar ook diens vrouw (Harmanna Steendam) jong was overleden, bleef de grootvader voor de 4 kleinkinderen zorgen. Toen Beukema hertrouwde en de kleinkinderen groter werden, ontstonden er moeilijkheden over de nalatenschap uit het eerste huwelijk. Er werd in de gemeente over gesproken en in 1843 kwam de zaak zelfs voor de kerkeraad.

Aan Hilje Koster, Beukema's tweede vrouw, werden verschillende onregelmatigheden ten laste gelegd, die echter na onderzoek bleken ongegrond te zijn. Van de 4 kleinkinderen waren het vooral de meisjes *Attje* en *Ida*, waarmee moeilijkheden ontstaan waren. Ida gaf zich tenslotte gewonnen en trok haar beschuldiging in. Attje wilde echter niet toegeven en zou hierover nader door de kerkeraad worden onderhouden. Beukema beloofde zijn vrouw voor te staan en te beschermen. Mocht er te eniger tijd weer ergernis ontstaan, dan zouden de kleinkinderen uit het huis worden verwijderd.

Dat de onvrede in het huis Beukema is blijven bestaan, blijkt uit het verhuizen der meisjes naar de oude pastorie in 1846. We vragen ons onwillekeurig af, wat de oorzaak van deze familietwist kan zijn geweest. Kan er misschien toch enige waarheid schuilen in wat Marten Douwes Teenstra

in zijn ‘Volksverhalen en Legenden’ vertelt van het gouden oorijzer, dat grootmoeder Attje (Beukema's eerste vrouw) aan haar gelijknamige kleindochter had toegezegd, maar dat de ‘oude baas bakker’ niet had willen afgeven?

De slechte verhouding bleef bestaan. Attje, die trouwde met Martinus Nienhuis, vertrok later naar Amerika. De familie Nienhuis kwam er tot aanzien, leverde zelfs een professor in de theologie aan één der Amerikaanse universiteiten, terwijl één der vrouwelijke nazaten jarenlang in China als zendelinge heeft gewerkt.

Ida bleef, ongehuwd, haar kamer bewonen. In latere jaren tot aan 1853 toe, staan Jan en Jacob, de broers van Ida, voor de huur te boek; in 1851 betaalt de eerste zelfs f 20 huur voor het gebruik van de zolder.

Nog een tweede vraag kunnen we ons stellen: Was de positie van ouderling J.J. Beukema ten gevolge van zijn gezinsmoeilijkheden, in de gemeente minder hecht geworden? In de kerkeraadsvergaderingen van 13 januari 1843 waren tenminste uit de gemeente bezwaren tegen zijn herbenoeming binnengekomen. Deze hadden tot gevolg dat de kerkelijke bevestiging werd uitgesteld en de zaak bleef voorlopig slepende.

In de herfst werd echter een nieuw drietal opgemaakt, bestaande uit J.J. Beukema, D. Hoeksema en K.J. Barkema, uit welk drietal gekozen werd D. Hoeksema, met voorbijgaan van de aftredende ouderling Beukema dus. Als erkenning van zijn grote verdiensten in de eerste jaren der Afscheiding werd op de kerkeraadsvergadering van 2 januari 1844 besloten, dat Beukema als oud-ouderling in de kerkeraad zitting mocht blijven houden met raadgevende stem.

Om nog even de geschiedenis van Jan Jacobs Beukema te vervolgen: in 1848 kocht hij met zijn vrouw Hilje een boerderij westelijk van de Schapenweg te Ulrum, groot ruim 21 ha. Zij gingen echter niet in die boerderij wonen, maar bleven in hun oude huis aan de Noorderstraat. Beukema overleed in 1850.

Zijn weduwe hertrouwde het volgend jaar op 25 juni op 36-jarige leeftijd in Middelstum met de 27-jarige *Harm Willems Schuringa*, zoon van de bekende bakker Willem Jans Schuringa, nu ‘rustend Leeraar’. Ze is in 1858 gestorven.

Ter verlichting van de arbeid van de kerkeraad werd in de vergadering van 3 april 1848 besloten over te gaan tot aanstelling van 2 *kerkvoogden*. Omstreeks diezelfde tijd was men in de zustergemeente van Leens tot hetzelfde besluit gekomen. Daar de taak der kerkvoogden in hoofdzaak het financiële beheer der kerk betrof, was het wel goed deze te zoeken onder de meer kapitaalkrachtige leden der gemeente. Tot kerkvoogd werden benoemd Sieger Harm Schut en Tonnis Jans Kapinga. Met hen hadden op het dubbeltal gestaan A.S. Luininga en Enno Prins. Het waren allen landbouwers. In nauw verband met de aanvrage tot erkenning als zelfstandige gemeente en de aankoop van een eigen kerkgebouw met pastorie, stonden de pogingen om tot het bezit van een *eigen predikant* te komen. Zolang die nog

ontbrak, werden de doop- en avondmaalsdiensten vervuld door naburige predikanten.

Zoals boven reeds werd vermeld, trad na de reorganisatie der gemeente in 1842 als voorganger op *Derk D. Drukker*, die al spoedig na zijn komst in Ulrum ouderling was geworden.

In de kerkeraadsvergadering van 16 september '43 werd mededeling gedaan van de goedkeuring der classis om tot het beroepen van een predikant over te gaan. Na voor de vaststelling van het tractement van de toekomstige leraar de medewerking der gemeente te hebben verkregen, werd besloten tot een beroep te komen.

Op de voordracht kwamen voor de predikanten D. Postma, H. Joffers, F. Strik, O.J. Hazekamp, en verder Helenius de Cock, H. v.d. Schuur, A.H. Wessels, F.J. Hekma en L. Klamer, allen of zich voorbereidend op het predikantschap of op de voorgrond tredend door hun singuliere gaven.

Uit deze personen werd een drietal opgemaakt, bestaande uit de student Helenius de Cock en de predikanten O. Hazekamp en F. Strik. Helenius de Cock, de oudste zoon van de nog geen jaar geleden gestorven Hendrik de Cock, kreeg het beroep op een jaarlijks tractement van f 300 met vrije woning, hof en tuin. Eigenlijk was het de toezegging van een beroep, want hij moest nog via een examen tot het predikambt worden toegelaten, wat pas gebeurde op de Prov. vergadering van Vriesland, Groningen en Drenthe, gehouden 20 mei 1844 en volgende dagen te Leeuwarden. Hij was toen 19 jaar.

De kerkeraad drong er bij hem op aan het beroep aan te nemen, want in Ulrum lagen nog vele ‘gedenksteenen’ voorheen door zijn ‘waarde en beminde Vader en Moeder reeds opgerigt’. En wat zou het heerlijk zijn, als ‘een telg van hem die hier om der waarheid wille verdreven was’ de gemeente van Ulrum ging dienen! Helenius de Cock bedankte echter, omdat hij zich reeds gebonden achtte aan Nieuwe Pekela, welke gemeente hem reeds in mei had beroepen.

Uit een nieuw 3-tal werd ds Joffers van Uithuizen en Uithuizermeeden gekozen. Weer was het resultaat negatief. Dit was voor de kerkeraad aanleiding te overwegen of men zich ook beter elders zou kunnen aansluiten.

Maar uiteindelijk besloot men de pogingen tot het krijgen van een eigen dominee voort te zetten. Verschillende predikanten werden uitgenodigd op beroep te komen preken, waaraan door allen bereidwillig werd voldaan. Zo kwam men weer tot een drietal, bestaande uit J.L. Epping, J.L. Tiesinga (Appelscha) en J. Bartels (Westerbork). Na een voorafgaande bidstond viel de keus op *J.L. Epping*, predikant te *Hoogezand, Kiel* en *Kalkwijk*. De 28e februari '44 werd de beroepsbrief getekend en de volgende dag aan de gekozene overgebracht. Precies 4 weken later ontving de gemeente bericht, dat ds Epping de roeping tot Herder en Leraar der gemeente van Ulrum aanvaardde. Hij was 38 jaar oud.

Ds J.L. Epping 1844-'46

Zijn jaarlijks inkomen werd bepaald op f 300; alle kerkeraadsleden zegden

hun medewerking toe om de bijdrage van de gemeenteleden om de twee maanden persoonlijk op te halen. We krijgen uit de gegevens, die voorhanden zijn, sterk de indruk, dat zelfs dit geringe bedrag slechts met de grootste moeite werd bijeengebracht. Maar al te vaak was de bijeengebrachte som minder dan f 50. De gemeente was arm en de financiële lasten zwaar, want alles moest uit het levende geld komen.

Toch droeg ze ook nog geregeld bij in collectes tot steun voor hulpbehoevende studenten. De opbrengst was maar gering, slechts enkele guldens, in maart 1844 b.v. maar f 2,00½, maar in haar armoede toonde de gemeente toch haar goede wil een bijdrage te leveren.

Het was een moeilijke zaak voor de sterk in aantal toenemende gemeenten aan geschikte voorgangers te komen; academisch gevormde predikanten ontbraken vrijwel geheel. De eerste predikanten, die de gemeenten der Afscheiding dienden, waren daarom in grote meerderheid mannen, die zich door hun godsvrucht geroepen en gedreven voelden Gods Woord te verkondigen.

Om te voorzien in de nijpende nood en om tot eenheid van leer te komen - want de omstandigheden konden zo gemakkelijk aanleiding geven tot allerlei ‘ketterijen’ - was men op initiatief van ds de Cock in 1839 overgegaan tot oprichting van een school ter opleiding van predikanten. Elders in het land waren ook enkele kleine opleidingsschooltjes. Al spoedig kwamen de eerste leerlingen klaar. Deze hadden nog wel geen wetenschappelijke opleiding gehad, maar ze werden toch bezielde werkers in dienst van de Chr. Afgescheiden kerken.

Het was op 21 april 1844, dat ds *Epping* als Herder en Leraar der Chr. Afgescheidene gemeente van Ulrum bevestigd werd door ds *Strik* van *Houwerzijl*.

Ds Epping handhaafde de oude gewoonte de maandelijks te houden kerkeraadsvergaderingen te openen en te sluiten met psalmgezang en gebed. Uiteraard vond de opening plaats door de predikant zelf, terwijl aan het eind een ouderling, in de regel D. Hoeksema, voorging in dankgebed.

Ds Epping is maar een paar jaar in Ulrum werkzaam geweest. De gemeente van Pekela riep hem en hij ging. Reeds op 22 november 1846 hield hij zijn afscheidspreek.

Ds A.J. Abels (1847-'52)

Ter voorziening in de vacature werden verschillende predikanten uitgenodigd op beroep te komen preken. In een door prof. de Haan op 3 mei '47 geleide kerkeraadsvergadering besloot men te onderzoeken of ook provisioneel van de diensten van een oefenaar kon worden gebruik gemaakt. Intussen ging men met het beroepingswerk door en op 5 juli werd een drietal opgemaakt, bestaande uit de predikanten *A.J. Abels* te Borger, *O.J. Hazekamp* te Beilen en *E.J. Seeger* te Kiel en Kalkwijk, waaruit nog in dezelfde maand met grote meerderheid van stemmen de 28-jarige *ds Abels beroepen* werd. Hij kwam.

Bij zijn komst werd gebroken met de gewoonte de vergaderingen van de

kerkeraad te openen met het zingen van een psalm; ook bij de sluiting gebeurde dit enige maanden later niet meer. Men volstond met een gebed, aan het begin uitgesproken door de praeses, bij de sluiting door de scriba.

Het salaris werd weer vastgesteld op f 300, maar bij de tweemaandelijkse rondgang daarvoor door de kerkeraad, wist men ook nu slechts met moeite het benodigde bedrag te bereiken.

In de kerkeraadsvergadering van 28 maart 1850 werd besloten voortaan elke woensdagavond een biduur te houden ‘wegens de dreigende hand Gods onder de mensen en beesten’. Er woedde toen een hevige cholera-epidemie en het mond- en klauwzeer veroorzaakte veel sterfte onder het vee.

Ds Abels heeft de gemeente Ulrum gediend tot 1852; in dat jaar vertrok hij naar *Ezinge*. Op 6 juni hield hij zijn afscheidspreek en kon daarin terugzien op een bijna 6-jarige werkzaamheid.

In de nu volgende en bijna 3 jaar durende vacature trad als voorganger op ouderling *D.J. Aikem*a, die na zich te hebben voorbereid op het predikambt, als predikant der gemeente werd beroepen en op 29 april 1855 werd bevestigd door ds *M. van Buiten* te *Houwerzijl*. Deze preekte naar aanleiding van Jes. 62:6 en 7, terwijl ds Aikema zijn intree deed met Hooglied 8:12a. In 1857 vertrok hij naar Schildwolde.

Handhaving der tucht

Was reeds in 1833 de kerkeraad onder leiding van de Cock begonnen met een strengere toepassing der *kerkelijke tucht*, uit het notulenboek van 1842-'56 blijkt, dat die lijn werd doorgetrokken. Aan de uitoefening der tucht werd streng de hand gehouden en bij afwijking van het rechte pad werd onmiddellijk opgetreden.

De overtredingen waren van zeer verschillende aard. Ze betroffen b.v. het verwaarlozen van het kerkbezoek, het ontheiligen van de zondag, het begaan van kleine overtredingen, welke overtredingen alle als zonde werden beschouwd en behandeld.

Erger werd het wanneer er sprake was van een ongeregeld en losbandig leven of van afwijkingen in de leer. Ook onenigheden in de familie waren voor de kerkeraad dikwijls aanleiding om bemiddelend op te treden. Bevordering van de Christelijke zeden beschouwde de kerkeraad mee als één van zijn taken.

Hoe ernstig bovengenoemde vergrijpen door de kerkeraad werden opgevat, blijkt wel uit de veelvuldige vermaningen en waarschuwingen, die door predikant en ouderlingen aan de schuldigen werden uitgedeeld. Wanneer deze zonder resultaat bleven, volgde tenslotte openbaarmaking der overtreding in een kerkdienst, eerst nog zonder vermelding van de naam van de schuldige. Bleef deze in de zonde volharden, dan werd hij in de dienst met name genoemd, zelfs kon hij na rijp beraad van de gemeente worden afgesneden. Dit laatste is verscheidene keren gebeurd. Het begon altijd met afhoudingen van het H. Avondmaal, als broederlijke vermaningen niet hielpen.

Dat afwijking in de leer niet werd geduld, is eigenlijk vanzelfsprekend. Zo werd *K.P. Ritsema*, die tegelijk met de Cock een poos in de gevangenis te Groningen had gezeten, een aantal jaren later wegens zijn afwijkende gevoelens ter verantwoording geroepen. In de kerkeraadsvergadering van 8 juni '43, waarvoor hij was opgeroepen, kwam zijn zaak ter sprake. Hij verklaarde, dat hij zich sinds lang niet meer als lid der gemeente beschouwde en tot de *'Zwolsen'* (d.i. tot de *kruisgezinden*) behoorde; zijn naam moest men maar doorhalen. De kerkeraad besloot zijn zaak voor de classis te brengen. Daar werden zijn ketterse gevoelens veroordeeld en hij kwam onder censuur te staan.

Daar hij echter enigermate van zijn dwaalbegrippen scheen terug te komen, werd nog niet tot afsnijding overgegaan; wel bleef hij onder censuur en werd zijn naam en zonde aan de gemeente bekend gemaakt, waarbij deze werd opgewekt de afgedwaalde broeder te bezoeken en hem zo mogelijk van zijn schadelijke opvattingen af te brengen. Tenslotte werd hij 29 december '44, na herhaald onderzoek, waarbij geen verandering of verbetering van zijn houding ten opzichte van de kerk merkbaar was, van de gemeente afgesneden. Uit deze zaak, die enige jaren lang de gemoederen in de gemeente had beziggehouden, blijkt wel, met hoeveel geduld, omzichtigheid en volharding de kerkeraad te werk ging alvorens tot de laatste stap over te gaan.

De kerkeraad trad soms ook als scheidsrechter op in zakelijke conflicten tussen gemeenteleden. Zelfs werd een keer de medewerking van de kerkeraad van een zustergemeente ingeroepen. Dit was op 23 november '42 het geval, toen in een gecombineerde vergadering met de kerkeraad van Leens geoordeeld moest worden over een wel zeer bijzondere zaak.

Tussen twee leden der gemeente van Ulrum was grote ruzie ontstaan. Het ging om de verkoop van ⅛ ton boter, die voor *goed* was verkocht (1 ton boter was 100 kilo). De bovenlaag wàs ook goed, maar al spoedig bleek de rest ranzig en bedorven te zijn. De onbruikbare boter bleek bij stukken en brokken in het vat te zijn gestopt en het leek met opzet te zijn gebeurd. Het geschil werd voor de kerkeraad gebracht, waar de verkoper zijn onwetendheid en onschuld betuigde. De kwestie bleek niet op te lossen, zodat met toestemming van beide partijen de assistentie van een naburige kerkeraad, die van Leens, zou worden gevraagd. Ook in deze dubbele kerkeraad kwam men niet tot een oplossing. Ten einde raad werd aan de partijen voorgesteld 'knielende den Heere te vragen, dat Hij door aanwijzinge van het lot mogte beslissen, wie de schade zou moeten dragen'. Nadat tot de Heere gebeden was, werd tot trekking overgegaan, met als uitslag, dat de schade door elk der strijdende partijen voor de helft moest worden gedragen. Beide partijen legden zich bij deze uitslag neer.

De klachten over onvrede in het gezin van ouderling Beukema, waarvan een erfeniskwestie de oorzaak schijnt te zijn geweest, twisten die voortduurden tot de dood van Beukema in 1850 en die zelfs tot gevolg hadden, dat de kleindochters apart gingen wonen, zijn reeds eerder besproken.

Dat zelfs in zeer ernstige gevallen de kerkeraad niet lichtvaardig tot af-

snijding overging, blijkt uit de behandeling der zaak R.B., die met zijn stiefdochter in bloedschande leefde. Dit geval kwam voor het eerst ter sprake in de kerkeraadsvergadering van 1 oktober '49. Hij werd direct onder censuur gezet. Gedurende verscheidene maanden hield de kerkeraad zich met de zaak bezig. R.B. beleed rondborstig zijn zonde; het voorstel van de kerkeraad samen niet meer onder één dak te wonen, werd door hem wel niet afgewezen, maar voorlopig had hij daar toch wel bezwaren tegen. In de vergadering van 7 januari '50 besloot de kerkeraad, daar de schuldige in zijn zonde volhardde, zijn naam en wandaad vanaf de preekstoel openlijk aan de gemeente bekend te maken, welke laatste tevens werd aangespoord hem te vermanen. Mocht dit alles niet baten, dan zou hij 4 weken daarna van de gemeente worden afgesneden. ‘Om voorzichtigheidswil’ volgde nog eens een uitstel van 2 weken, waarbij de gemeente nog eens werd opgewekt hem wegens zijn zondige levenswijze te onderhouden en te vermanen. Tenslotte - 10 maart '50 - werden de zondaar en zijn stiefdochter afgesneden. De procedure had ruim 5 maanden in beslag genomen.

Talrijk waren de overtredingen, waartegen de kerkeraad moest optreden. Dikwijls ging het om een ongeregelde en zorgeloze levenswandel, het houden van loterijen, het kopen en verkopen op zondag. Voor deze laatste zonde werd in 1851 zelfs diaken G.K. Bos ter verantwoording geroepen en met toestemming der classis uit zijn ambt ontzet. Hij en zijn vrouw onttrokken zich het volgende jaar aan de kerk.

Tegen overtreding der leer werd met geduld, maar ook met gestrengheid opgetreden. Men denke hierbij aan de eerder vermelde moeilijkheden, die met K.P. Ritsema waren ontstaan.

In 1848 ging Jacob K. van Huis tot de roomse religie over; ondanks pogingen van de kerkeraad, was hij niet meer tot de gereformeerde godsdienst terug te brengen. Op 25 februari werd zijn naam en zonde aan de gemeente bekend gemaakt en een maand later was de afsnijding een feit. Hoe plichtsgetrouw en ijverig ook de kerkeraad zijn ambtelijke dienst vervulde, de zonden wroetten door. Zo kwam op 5 september '53 bij de kerkvisitatoren een ernstige klacht in behandeling, ingediend door *G.J. Ezinga* te *Hornhuizen*. Ze bevatte zelfs 4 punten: 1. het niet verkondigen van de volle waarheid. 2. kritiek op de levenswandel ‘minder als de liberalen’. 3. het versmaden der armen. 4. het toelaten tot het H. Avondmaal van dode leden.

Wegens de ernst der klachten werd hij onmiddellijk op de vergadering ontboden. Hij voldeed niet aan dit verzoek, want zijn beroep liet het niet toe. De kerkeraad vroeg daarom schriftelijk bewijs, maar ook hierop bleef Ezinga het antwoord schuldig. Wel schreef hij een brief aan de classis en aan de visitatoren met een tweede beschuldiging. Naar aanleiding hiervan besloot men de klachten in een dubbele kerkeraad, nl die van Ulrum en Leens, te behandelen. Ezinga zou dan zijn beschuldigingen daar mondeling kunnen toelichten. Deze was tegen 15 augustus 's middags om 4 uur

uitgeschreven, maar zogenaamd uit hoofde van zijn kostwinning verscheen Ezinga niet.

Hij werd nu uitgenodigd om 's avonds 7 uur op een vergadering te komen, maar ook aan deze uitnodiging gaf hij geen gehoor. Nu werd besloten, dat de predikant en ouderlingen hem zouden bezoeken en vermanen wegens zijn weerspannigheid en wegens zijn onrechtvaardige en valse beschuldigingen tegen voorganger en kerkeraad. Hij zou met bewijzen moeten komen en als hij die niet kon verstrekken, zou hij van het eerstkomende Avondmaal worden afgehouden.

Op 22 augustus werd Ezinga opnieuw uit naam van de kerkeraad bezocht maar hij toonde niet de minste bereidwillighed zijn beschuldigingen in te trekken. Ook toonde hij niet het minste berouw over zijn optreden tegenover de kerkeraad.

Ondanks pogingen van kerkeraad en classis om hem tot intrekking van zijn beschuldigingen te bewegen, bleef hij halsstarrig volharden. Tot een oplossing schijnt de kwestie niet te zijn gekomen, althans de notulen zwijgen erover. Zeer waarschijnlijk is een afsnijding achterwege gebleven, want volgens het doopboek is op 2 augustus '57 nog een zoon gedoopt van Gerardus lans Ezinga en Aaltje Abrahams Kuipers te Hornhuizen, geboren 5 juli '57.

Ds Abels had inmiddels een beroep naar Ezinge aangenomen. Op zondag 6 juni 1852 nam hij afscheid van de gemeente. De leiding der gemeente werd voorlopig overgenomen door ouderling *D.J. Aikema*, die - zoals we reeds zagen - predikant van Ulrum werd.

In de Hervormde gemeenten deden zich dezelfde problemen op het gebied van de heiliging des levens voor als in de Afgescheiden kerken; alleen waren het daar niet zozeer de kerkeraden als wel de predikanten, die als censoren optraden. Hun activiteit schijnt door het optreden der Afgescheidenen een stimulans te hebben gekregen. Zij gaven echter op andere wijze uiting aan hun bezwaren; zij zochten de oplossing daarvan vooral in de steun van de burgerlijke overheid, tot aan de landsregering toe en niet door een krachtig optreden bij monde van hun eigen kerkeraad, zoals dit bij de Afgescheidenen wel het geval was.

In 1842 zond de ring Leens van Hervormde predikanten een petitie aan de Gouverneur der provincie over dezelfde onderwerpen, die ook voortdurend in de Afgescheiden kerkeraden ter sprake kwamen. In deze petitie werd geklaagd over het schenden van de sabbat, zoals het verkopen op zondag door winkeliers, het openstaan van herbergen op zondag tot laat in de nacht, over dronkenschap, over het houden van loterijen op zaterdag en zondagavond, het houden van kermissen op hemelvaartsdag en tweede pinksterdag en dergelijke zaken meer.

Een jaar eerder had de ring zich uitgesproken over een terugkeer tot de kerkelijke huwelijkssluiting. Ds. Meyboom van Hornhuizen had hierover een uitvoerig rapport opgesteld, waarin hij de aandacht vestigde op de wilde huwelijken, die nog steeds gesloten werden buiten overheid en kerk

om. Hij wees hierbij op de vele huwelijken, die noodgedwongen gesloten werden, ‘schier het □ gedeelte’. Reeds Hofstede de Groot had in Ulrum hiertegen maatregelen willen nemen door de in-echt - en in-onechtgeboren kinderen op verschillende zondagen te dopen. Onder ds de Cock werd deze maatregel weer ingetrokken; deze vond, dat de dopelingen geen schuld hadden.

Merkwaardig is wel, dat in het *doopboek* der Chr. Afgescheidene gemeente van Ulrum, dat de namen der dopelingen tot 1885 bevat, zo weinig in onecht geboren kinderen voorkomen. In de eerste 3 jaren zijn slechts 3 gevallen opgetekend. Wij vragen terloops: zouden er niet meer geweest zijn? Het eerste betreft een in onecht geboren kind van Aaltje Sikkes Kapinga, geboren 22 april 1851 en gedoopt 22 augustus '52. Is deze Anje of Antje Sikkes Kapinga misschien dezelfde, die in 1868 met ds Woudsma met de noorderzon vertrok en de oceaan overstak naar Amerika, welke gebeurtenis zoveel opschudding in de gemeente veroorzaakte?

Bij een korte terugblik op de eerste jaren van de *Chr. Afgescheidene gemeente te Ulrum* valt het op:

1. dat de gemeente in het eerste begin, zo van 1834-± 1840, zwak en verdeeld was, mee als gevolg van gebrek aan erkende en vaste leiding.
2. dat pas in 1842 de gemeente van Ulrum tot grotere bloei is gekomen. De komst van twee nieuwe figuren van buiten, nl. D.D. Drukker en D. Hoeksema, die leiding konden geven, zal hieraan niet vreemd zijn geweest.
3. dat de *erkenning* door de regering als Chr. Afgescheiden gemeente van Ulrum, die toch de eerste was die zich in 1834 afscheidde, pas op 20 februari 1845 afkwam (al was ze reeds in juli '43 aangevraagd).
4. dat geen van de eerste drie predikanten een wetenschappelijke opleiding had genoten en dat hun singuliere gaven naast de vorming aan de door ds de Cock gestichte opleidingsschool hen tot het ambt hadden geroepen.
5. dat de administratie - immers onmisbaar voor een vlotte gang van zaken - pas in *1842* haar beslag heeft gekregen:
    a. een notulenboek werd in dit jaar aangelegd en geregeld bijgehouden; de notulen van de voorgaande jaren zijn zeer onvolledig of ontbreken geheel.
    b. in 1842 kwam er ook een *kasboek*.
    c. het *doopboek* dagtekent ook uit die tijd; de namen der dopelingen uit de jaren voor '42 zijn vrij zeker uit oudere aantekeningen overgenomen.
    d. het *trouwboek* werd aangelegd in 1844.

6. dat de financiële toestand der gemeente in de eerste periode buitengewoon moeilijk is geweest en dat haar leden zich voor haar instandhouding zware offers hebben moeten getroosten.
7. dat het toepassen der tucht in de gemeente niet beperkt bleef tot de gewone leden, maar zich soms ook uitstrekte tot kerkeraadsleden en

ook tot hen, die behoorden tot de Afgescheidenen van het eerste uur.
8. dat de kerkeraad bij deze tuchtoefening met grote ernst en groot geduld te werk ging en dat slechts in de uiterste noodzaak tot afsnijding werd overgegaan.

We beëindigen hier de beschrijving van de geschiedenis der Christelijke Afgescheiden kerk in Ulrum. Dat we tot 1857 zijn doorgegaan, komt doordat van het wel en wee der eerste Afgescheiden kerk in Nederland na de Cocks vertrek uit Ulrum in 1835 nog slechts weinig bekend was; nog minder was erover geschreven.

Eindnoten:

1 Brief van burgemeester en assessoren van Ulrum aan het Kollegie van Toezigt, 30 maart 1833 (gemeente-archief Ulrum). Ten aanzien van deze schets over Ulrum hebben we veel te danken aan de op 4 april 1971 overleden streekhistoricus *J.S. van Weerden* te Leens; niet alleen aan zijn belangrijke werk *'Spanningen en Konflikten. Verkenningen rondom de Afscheiding 1834'* (Groningen, 1967), maar ook aan de artikelen, die hij over de Afscheiding in het te Leens uitgegeven streekblad *'De Hogelandster'* heeft geschreven, zowel als aan de gegevens, die hij ons mondeling en schriftelijk heeft verstrekt.

2 *Klaas Pieters Kuipenga* (1764-1846). Hij kocht in 1823 de boerderij 'Zuidhof' te Vliedorp. Deze boerderij was afkomstig van de familie Zuidhof en draagt naar deze familie nòg de naam 'Zuidhof'. De vrouw van Klaas Pieters Kuipenga was Jantje Tonnis Zuidhof (vgl. J.S. v. Weerden - Spanningen en Konflikten, 338).

3 De grote doorbraak van Kerstmis 1717 had ook langs de noordkust van Groningerland ontzettende verwoestingen aangericht: 1400 huizen waren weggespoeld, 2100 mensen, 11500 stuks hoornvee, 3000 paarden, 1200 varkens en 21000 schapen verdronken.
Ds Eckens vermeldt in het kerkeboek van Leens, dat daar 180 mensen (onder wie 51 lidmaten) verdronken zijn. De gecombineerde gemeente Niekerk/Vliedorp telde 103 doden, Hornhuizen 120, Kloosterburen 188, Eenrum 130 en Uithuizermeeden 280 verdronkenen. De stad Groningen leek een eiland in de zee. Een eeuw later leefden onder de plattelandsbevolking nog vreselijke verhalen voort over nood en dood en redding (Groninger Volksalmanak 1892 en 1918. J. Bakker - Stormvloeden! Uit oude kronieken bijeenvergaard en breedvoerig omschreven vanaf 1625 tot en met Maart 1906).

4 J. Wesseling - Een oefening te Zoutkamp in 1827 (Gereformeerd Gezinsblad, 13 juni 1964).

5 J.S. v. Weerden - Spanningen en Konflikten, 343.

6 Hofstede de Groot - De bewegingen in de Ned. Herv. kerk in de jaren 1833-'39, Rotterdam, 1841.

7 J.B.F. Heerspink - Dr P. Hofstede de Groot's Leven en Werken, Groningen, 1897, 47.

8 Brief van de burgemeester van Ulrum aan de Gouverneur, 24 juni 1829.
Zijn kleine gestalte was de aanleiding tot de volgende anecdote: 'Op een schuitreis van Meppel naar Assen vroeg een heer aan de kleine Hofstede de Groot: 'Ga je naar Groningen als gymnasiast?' 'Neen, meneer, ik ben gymnasiast geweest'. 'Dan als student?' 'Ik ben student in de theologie geweest'. 'Is u dan kandidaat!?' 'Ik ben kandidaat geweest, meneer'. 'Dan is u dominee?' 'Ik ben predikant geweest, ik ben professor in de theologie!' (Het Leven van Petrus Hofstede de Groot, beschreven door zijne dochter, 15).

9 Op 2 december 1829 meldde de consulent van Ulrum, ds J. v.d. Helm te Niekerk, aan het Classikaal Bestuur van Middelstum, dat de *29e november* de bevestiging van ds de Cock te Ulrum had plaats gevonden. In het register der ingekomen brieven bij de classis Middelstum staat: 29 oktober. Blijkens de ingekomen stukken zelf en de notulen is deze datum duidelijk een vergissing.

10 Beide brieven staan afgedrukt in G. Keizer - De Afscheiding van 1834 - (Kampen, 1934), 248-253.
11 Volgens zijn trouwacte van 1 april 1829 is Arend Jans Schoonoort 37 jaar, molenaarsknecht van beroep en weduwnaar van Liefke Jacobs Damhoff, met wie hij in 1814 te Middelstum was getrouwd.
12 Jacob H. Weits, geb. 1798, dagloner.
13 *Jochem Klaassens van Zwol*, landbouwer op de Almaheerd te Ulrum.
14 Gedateerd Leens, den 30 April 1834.
15 Geertje Harms Hulshoff, wed. Freerk T. Koster overleed in 1836, na 10 jaar weduwe te zijn geweest. De 6 kinderen waren in 1833:
    1. Harm Douwes Hulshoff, wagenmaker i.p.v. zijn vader.
    2. Writser Douwes Brugsma, gehuwd, wagenmaker en timmerman te Ulrum.
    3. Hilje Freerks Koster, 18 jaar, dienstmeid, wonende te Winsum.
    4. Jan Freerks Koster, 16 jaar.
    5. Trientje Freerks Koster, 10 jaar (‘heeft wel gehoor, maar geen spraak’).
    6. Tjipke Freerks Koster, 7 jaar (brief burgemeester Ulrum aan Gouverneur, 8 juni 1833).

    Geertje Hulshoff, wed. Koster werd naar het beroep van haar man ook wel Geertje Kuipers genoemd. Het geslacht Hulshoff was van doopsgezinde afkomst.
16 In maart '34 ontving de Cock een brief van een ‘Burger uit de Prov. Utrecht’, die in een P.S. nog vermeldde, dat Kohlbrugge tijdens diens verblijf in Duitsland 16 preken in het Duits had gehouden, waarvan 4 op papier hadden gestaan (de overige 12 waren uit het hoofd gehouden). Eén van die 4 preken was ‘dezer dagen’ in het Nederlands vertaald en gedrukt. Ze handelde over Rom. 7:14. De briefschrijver wil deze de Cock, indien deze dit wenst wel toezenden. Misschien was het wel deze preek, die v.d. Werp voorlas. Op 3 mei '34 had H.F. Kohlbrugge aan ds de Cock een uitvoerige brief geschreven (J.F. v. Lonkhuyzen-H.F. Kohlbrugge, bijlage B., Wageningen, 1905).
17 M.D. Teenstra schrijft in zijn Beknopte Schets der Godsdienstige Gezindten (Groningen, 1864) breedvoerig en hatelijk over de gbeurtenissen tijdens en na Scholtes verblijf in Ulrum.
18 v. Weerden, 35
19 *Jan Jacob Beukema* werd 15 juni 1766 te Ulrum geboren als tweede zoon van *Jacob Pieters en Grietje Jans Beukema*. In mei 1786 trouwde hij met *Attje Jans Huizinga*, die 5 juni 1835 stierf.
    Jan Jacob Beukema hertrouwde 21 mei 1836 met *Hilje Freerks Koster*.
    Dat hij in de stukken in 't begin (o.a. in kerkeraadsnotulen) gewoonlijk als J.*P*. Beukema voorkomt, komt doordat zijn vader *Pieters* heette. Later koos hij als tweede naam de voornaam van zijn vader. Zijn achternaam was sinds 1825 Beukema (de naam van zijn moeder).
    Zijn oudste broer *Pieter*, geboren 26 september 1760 te Pieterburen, was bakker te Ulrum. Hij verdronk tijdens het schaatsen bij De Braak, tussen Winsum en Onderdendam, op 17 februari 1788. Hij was de vader van Jacob Pieters Beukema, geboren 23 augustus 1782, sinds 1804 schoolmeester te Leens (volgens gegevens van J.S. v. Weerden).
20 De onderbreking loopt van 30 april 1835-12 mei '36.
21 Op 15 december 1819 trouwt de 23-jarige bakkersknecht Alle Beerents Groen, wonende te Vliedorp (tegen Houwerzijl gelegen), met de 23-jarige dienstmeid *Antje Martens Reukema*, dochter van een dagloner. A.B. Groen stond als predikant te Scharnegoutum 1842-'46, te Onstwedde 1846-'48 en te Garrelsweer 1846-'54, waar hij op 2 april 1854 op ruim 58-jarige leeftijd overleed. Hij werd begraven op het kerkhof om de oude Gothische kerk van Loppersum.
22 Gedenkschrift der Christelijke Gereformeerde Kerk, bij Vijftig-jarig Jubilé, 14 october 1884, (Kampen, 1884).
23 Gedenkschrift, 141.
24 Op 25 augustus 1836 krijgt hij f 25 boete, omdat hij op 17 juni voor meer dan 20 personen een godsdienstoefening had geleid bij de gardeniers Oetse en Melle Sjoerds Oostinga te Visvliet. Hij wordt dan ‘dagloner’ genoemd.
24a Geciteerd door G. Keizer - De Afscheiding van 1834, 333-335.
25 S. Blaupot ten Cate noemt in 1844 de volgende oorzaken:
    1. De vele twisten en scheuringen met alle rampzalige gevolgen van dien.
    2. Gebrek aan leraars met als gevolg zeer langdurige en verderfelijke vacatures. Ook maakte de financiële toestand van vele gemeenten het beroepen onmogelijk.
    3. Gemengde huwelijken, de zg. buitentrouw.

4. De aantrekkingskracht van de heersende, hervormde staatskerk, waarvan men lid moest zijn om een aanzienlijke functie te kunnen bekleden.

(S. Blaupot ten Cate - Gedachten over de getalsvermindering bij de Doopsgezinden in Nederland), Amsterdam, 1844, 9.

26 v. Weerden, 94

27 Van Weerden noemt de familie Rietema van Houwerzijl, waarvan één tak hervormd bleef en een andere met de Afscheiding meeging en schrijft dan: 'Nasporingen van de heer P.J. Ritsema te Scheveningen hebben duidelijk aangetoond, dat ook andere families, die tenslotte tot de Chr. Geref. kerk zijn gaan behoren, oorspronkelijk doopsgezind waren' (J.S. v. Weerden - Wandelingen door de geschiedenis van de Marne LVI in 'De Hoogelandster').

28 *Sape Talma*, geboren Engwierum 2 jan. 1792 (als predikantszoon), pred. te Jukwerd 1815, Leermens 1817-em. 1838, overleden te Groningen 30 jan. 1850. Hij was 28 aug. 1815 te Groningen getrouwd met Johanna Hendriks Wichers (1790-1872).

29 J. Wesseling - Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen, Groningen, 1961, 16, 17.

30 J.F. v. Hulsteyn - De Gereformeerde Kerk te Middelstum 1835-1935, Middelstum, 1935, 24 en 25.

31 De Cock heeft nog voor hem een 'verzoekschrift om scheiding' aan de koning opgesteld. Hieruit blijkt, dat Luits vrouw Jantje J. Prins reeds sedert 1825 met een schipper samenwoonde, van wie ze inmiddels al 3 kinderen had. (familie-archief de Cock).

32 Deze gegevens zijn ons verstrekt door J.S. van Weerden.
Welke diepe indruk het optreden van de Cock op Teenstra had gemaakt, blijkt nog in 1853 als hij in zijn boek *De Kinderwereld* het bespreken van het kinderspel 'het lopen met molentjes' als volgt inleidt: 'Op eens zagen wij nu een jongen, die de school verzuimde, uit het westen langs het Molenpad komen aanrennen; hij liep en draafde alsof er heel wat nieuws in het dorp was, of dat Dominé De Cock weder eene predikatie op een veldwagen of Tremplin in het opene veld zoude houden'. (M.D. Teenstra - De Kinderwereld, Groningen, 1853, 44).

33 Als kopers kwamen te boek te staan Jan Jakobs Beukema, broodbakker; Eilke Pieters Ritsema, landbouwer; Derk Pieters Hoeksema, molenaar en Jan Martens Reidsema, koopman allen wonende te Ulrum, en vertegenwoordigende de Christelijke Afgescheidenen te Ulrum.
Voor de aankoop en verbouwing der beide aangekochte percelen werd een lening van f 2400 gesloten. Drie personen namen hierin deel, nl. op 1 mei 1843 de wed. H.K. Schut te Elens voor f 1000, op 1 mei 1844 Kornelis Freerks Wijdeveld te Mensingeweer ook voor f 1000 en op 1 juli 1844 Jacob Arents Danhof op Menkemaheerd te Vierhuizen voor f 400. De eerste en de laatste ontvingen 4% rente; de tweede 4½%.

II Houwerzijl-Zoutkamp

In het dorpje *Houwerzijl*, enkele kilometers ten zuidoosten van Ulrum gelegen, werd pas in 1840 de Afgescheiden gemeente van *Houwerzijl-Zoutkamp* geïnstitueerd, maar al ver voor dit jaar waren de spanningen, met de Afscheidingsbeweging gepaard gaande, ook in de streek van *Houwerzijl, Zoutkamp, Niekerk, Vliedorp* en *Vierhuizen* merkbaar geworden.

Onder de Afgescheiden gemeente Houwerzijl-Zoutkamp ressorteerde het gebied van Niekerk-Vliedorp, waar sinds 1810 in de hervormde kerk *Jildert v.d. Helm* (1778-1857) stond. *Vliedorp* (100 inwoners) was al lang geen kerkgebouw meer rijk. Slechts een hoogte midden in het veld, waarop nog een aantal door grasgewassen overwoekerde grafzerken liggen, herinnert aan het bestaan van dit vroegere kerkdorp. Nu nog heet die plek ‘d' olle weem’ d.i. de plaats waar de oude pastorie stond. Vermoedelijk zijn even voor 1700 de laatste diensten in Vliedorp gehouden.[1]

In *Vierhuizen* was in de dagen der Afscheiding in de hervormde kerk predikant *A.P.A. du Cloux*, die ook Zoutkamp bediende.

Oefening te Zoutkamp 1827

Herhaaldelijk komen we bij andere dorpen de naam van de oefenaar *Jetse Bottinga* tegen, wiens conventikels in 1829 en 1830 leidden tot het beboeten van verschillende personen, die hun woning voor hem hadden beschikbaar gesteld (b.v. in Ulrum, Rasquert, Baflo, Obergum, Uithuizermeeden).

In een verzameling processen-verbaal, berustend in het Ulrumse gemeentearchief, vonden we een tot nu toe onbekend verhoor, afgenomen door de burgemeester van Ulrum. Het handelt over een oefening in 1827 in Zoutkamp, dus een aantal jaren voor de deining in Ulrum in 1833/34. Daar het verhaal enkele onbekende bijzonderheden bevat, geven we het hier door. Op 13 februari 1927 verscheen voor de burgemeester van Ulrum, G. v.d. Leij, de 42-jarige Jetse Bottinga, geboren te Lekkum in Friesland, zonder bepaald beroep, wonende of zich doorgaans ophoudende te Leeuwarden, zoon van Offe Jetses Bottinga en Antje Everts.

Tot 1820 had hij het beroep van vleeshouwer te Leeuwarden uitgeoefend. In militaire dienst was hij niet geweest. Zijn middel van bestaan vond hij nu in de handel in boeken (marskramer in oude schrijvers) en voor het overige deelde hij in de vriendschap van verschillende ingezetenen, zowel in de provincie Friesland als in Groningen. Hij werd bij die mensen telkens gul ontvangen en genoot dan een tijdlang kost en inwoning.

Bottinga verklaarde verder, dat hij er geen bepaald werk van maakte om godsdienstoefeningen te houden; alleen als hem dit werd verzocht, stichtte hij zijn gereformeerde geloofsgenoten ‘door den Godsdienst’.

In Zoutkamp had hij op zondag *12 februari 1827* bij schipper *Geert E. Frik* aan huis op diens verzoek voor een niet onaanzienlijk getal toehoorders een oefening gehouden. Het was niet de eerste keer, dat hij in Zoutkamp optrad.[2]

De getuigen, resp. de 59-jarige schipper *Jan Derks Bos*, de 55-jarige schipper *Heine Hendriks Bosveld*, de 37-jarige schipper *Jacob Gerrits Buis* en de 42-jarige schippersknecht *Jan K. Mellema*, verklaarden dat de oefening 's avonds half 8 was begonnen en ongeveer 2 uur had geduurd. Circa 30 personen waren daarbij aanwezig geweest.

Bottinga had na het uitspreken van een kort gebed over ‘godsdienstige zaken’ gehandeld en aan het eind gebeden voor land en kerk, voor de koning en de verdere overheden des lands en voor het bestuur der gemeente. Een beloning had hij niet ontvangen.

Nagenoeg alle genoemde personen treffen we later als lid der Afgescheiden kerk van Houwerzijl-Zoutkamp aan, Albert J. Ronda en Jan K. Mellema zelfs als ambtsdragers.

De oefenaar Jetse Bottinga

Het is hier de plaats nog enkele bijzonderheden over *Jetse Bottinga* te vermelden. In andere gemeenten zullen we hem ook weer tegenkomen.

Toen hij in 1827 in Zoutkamp oefende, was hij - zoals gezegd - 42 jaar oud.

In mei 1834 ging er uit *Meppel* een rekest van C. Hanau e.a. naar de koning, om de gereformeerde leer te verdedigen. J. Bottinga was één van de 69 ondertekenaars. Kort vóór 1 oktober 1832 was hij in die plaats gaan wonen, overgekomen uit *Leeuwarden*. Niet alleen in Meppel oefende hij, ook in *Wanneperveen*. Op een dag in april 1835 deed hij dat bij J.G. Ellen, veehouder te *Dinxterveen*. Daar voegde hij de veldwachter, die de vergadering verzocht uiteen te gaan, toe: ‘Zeg tegen uw burgemeester, zolang de leraars leugentaal verkondigen, zetten wij ons werk voort en zullen uw burgemeester aanklagen wegens verstoring van onze godsdienstoefeningen’.

Deze woorden tekenen de besliste overtuiging van de dan 50-jarige oefenaar. Helaas zou zijn sterk independentistisch standpunt hem later in grote moeilijkheden brengen en kerkelijk zelf doen verongelukken.[3]

Op 5 maart 1846 verscheen hij op de Provinciale Vergadering in Friesland. Uit de notulen ervan blijkt, dat hij in Meppel lidmaat was geweest, vandaar zijn attestatie had meegenomen, en vervolgens 4 jaar in de omstreken van *Workum* en *Koudum* werkzaam geweest was. Zijn attestatie had hij daar echter nooit ingeleverd, zodat hij dus die periode kerkelijk dakloos was geweest. Tenslotte had hij ze te *Katlijk* onder *Tjalbert* ‘ingediend’. Natuurlijk was ze toen echter al verlopen.

De Provinciale Vergadering oordeelde nu, dat hij door de ambtsdragers van Tjalbert moest worden onderzocht en vermaand. Wel mochten ze hem

als lidmaat aanvaarden, maar onder voorwaarde van een proeftijd, gedurende welke periode hij dan alleen in Katlijk mocht voorgaan, totdat het zou blijken 'dat hij naar wet en orde der Kerk zal begeeren te wandelen'. Drie jaar later (1849) verbood de Provinciale Vergadering hem het oefenen en verzocht de gemeente van *Steenwijk* zijn attestatie over te sturen naar zijn huidige gemeente. Dat zal *Ferwerd* geweest zijn, want de notulen der Provinciale Vergadering van Friesland van 28 mei 1850 vermelden, dat de gecensureerde J. Bottinga die naar geen vermaning wilde luisteren, door de kerkeraad van Ferwerd met advies van de classis *Wanswerd* van de kerk is afgesneden. De gemeenten dienden voor zijn persoon te worden gewaarschuwd. Bottinga was toen 65 jaar.[4]

Douwe van der Werp

Een man van gezag in Houwerzijl en naaste omgeving was de jonge energieke ondermeester *Douwe van der Werp*, die in de pinksterweek van 1834 op sterke aandrang van schoolopziener prof. Hofstede de Groot werd ontslagen vlak nadat hij diens anoniem verschenen blauwboekje *'Wien zult gij geloven, den mensch of God?'* openlijk in een geschriftje had bestreden. Ruim drie jaar geleden was van der Werp in Houwerzijl gekomen om als onderwijzer te Houwerzijl (daar stond de school) en als voorzanger in Niekerk (daar stond de kerk) voor de oude ziekelijke meester *Wieko Pietersen* in te vallen.

Van der Werp zelf schrijft aan Helenius de Cock hierover: '....zo lang wij de oude heer *van Kleeff* tot schoolopziener hadden, liet men mij ongemoeid onderwijzen, maar nauwelijks hadden wij Hofstede de Groot tot schoolopziener bekomen, of er kwam een brief aan de oude meester, dat hij mij moest wegzenden. Ofschoon er middelen werden aangevoerd, èn van de oude meester èn van de gemeente, werd dit doorgezet; een ander werd in mijn plaats uit Groningen gezonden en ik moest vertrekken'.

Uit de brief blijkt verder, dat meester van der Werp, wat de leer betreft, niet met ds v.d. Helm te Niekerk 'verenigd' was en dat diens kinderen nooit bij meester Pietersen op school geweest waren, omdat de vrouw van deze oude meester sterk met de Cock sympathiseerde en bij hem naar de kerk ging.

'Men was mij vijandig om de invloed, die ik door de waarheid op vele bejaarde mensen uitoefende, die deswege bij uw vader (= ds H. de Cock) ter kerk gingen en omdat ik de kinderen op bijbelse gronden onderwees.[5]

Hofstede de Groot - aldus van der Werp - meende er voor te moeten zorgen 'dat er geen onzuivere godsdienstgronden in de school onderwezen werden, noemende de ware zaligmakende vrij-genadeleer een onzuivere godsdienstleer'.[6] En zo werd van der Werp 'wegens zijn mystieke denkwijze en het daarmee overeenkomstig gedrag, strijdig met de bestaande schoolverordeningen, ontslagen'.

Aan het eind van deze schets zullen we nog een paragraaf wijden aan leven en werk van de afgezette ondermeester *Douwe van der Werp*.

Hoe sommige mensen door psychische spanningen overmeesterd konden worden, blijkt uit het incident in de hervormde kerk van *Zuurdijk* op zondagmiddag 1 februari 1835, toen de 30-jarige dagloner *Meerten Jans Niewolt* uit *Houwerzijl* tijdens de dienst ds *Jodocus H. Warmolts*, die 'van het nieuwe' was, toeschreeuwde: 'Kom af!'

Anderhalve maand later (15 maart '35) verstoorde hij op soortgelijke wijze een dienst door in de hervormde kerk van *Ulrum*, waar ds du Cloux uit Vierhuizen voorging, te schreeuwen: 'Wolf, kom af!' (zie *Leens-Zuurdijk* en *Ulrum*).

Processen

Van meet af aan gingen in Houwerzijl en naaste omgeving velen met de Afscheiding mee.

Daar er in Houwerzijl-Zoutkamp aanvankelijk nog geen eigen gemeente of kerkgebouw was, werden de godsdienstoefeningen in particuliere huizen gehouden, voor zover men niet in Ulrum naar de kerk ging; want bij die gemeente hoorde men.

Zolang men niet meer dan 20 personen op de bijeenkomsten toeliet, bestond er weinig gevaar voor moeilijkheden met de politie. Maar werd dit getal overschreden, dan dreigde altijd een boete, in elk geval een proces. Het archief van de rechtbank te Appingedam levert ons voor Zoutkamp en Vliedorp de volgende gegevens:

In de middag van 5 juli 1835 had de 51-jarige schipper *Harm Jakobs Waterborg* uit Groningen (geboren Leek) bij de 36-jarige schippersknecht *Jan Louwes Bol* te Zoutkamp een godsdienstoefening gehouden voor meer dan 20 personen, naar het heette. Beiden werden bij gebrek aan bewijs vrijgesproken.[7]

En ruim 3 jaar later werd de Cock in Appingedam vrijgesproken, toen hij op 24 juni 1838 bij de 60-jarige lanbouwerse *Evertje Jans Medema, weduwe Ekke Jakobs Dijkhuis te Vliedorp* en op 27 juni 1838 bij de 72-jarige broodbakker *Jan Jacobs Beukema te Ulrum* een godsdienstoefening geleid had.[8]

Pas in 1840 werd de Afgescheiden gemeente van Houwerzijl-Zoutkamp geïnstitueerd, al waren er zoals gezegd in de voorafgaande jaren al geregeld samenkomsten geweest, waarin ook wel gedoopt was. Op 21 juli 1835 zelfs 7 kinderen, 4 uit Houwerzijl en 3 uit Zoutkamp, en op 15 december 1835 niet minder dan 8 (6 uit Houwerzijl en 2 uit Niekerk).

Het *doopboek* begint met de namen van de dopelingen van die 21e juli 1835. We geven ze hier door:

Berentje, d.v. *Jakob Lammens v. Dijk* en *Trientje Johannes Vonk*, Houwerzijl.

Knelske, geb. 6 april 1833, d.v. *Alle Berents Groen* en *Antje Martens Reukema*, Houwerzijl.

Janna, geb. 25 april 1835, d.v. *Johannes Jans Lap* en *Martje Klazens v. Dijk*, Houwerzijl.

Fennegien, geb. 31 maart 1835, d.v. *Albert Louwes Zwart* en *Sijke Arends de Vries*, Zoutkamp.

Anna, geb. 8 aug. 1834, d.v. *Jan Louwe Bol* en *Anje Roelfs Borgman*, Zoutkamp.

Sibbeltje, geb. 15 juni 1834, d.v. *Wiger Jans Visser* en *Tjaarke Roelfs Visser*, Zoutkamp.

Roelf, geb. 22 juni 1834, z.v. *Pieter Roelfs Oostema* en *Jantje Klazens Timmer*, Houwerzijl.

Kerkgebouw

Er kwam in 1840 in Houwerzijl een klein kerkje, met een zeer eenvoudige pastorie, in de Molenstraat, op de dijk, dicht bij de molen. Het had *kaarsverlichting*. Zondags en in de week was een diaken belast met het aansteken daarvan. Dit kerkje werd op hemelvaartsdag 28 mei 1840 in gebruik genomen; tijdens die dienst werd de volwassenen-doop na geloofsbelijdenis toegediend aan de 29-jarige *Jan Jacobs van der Geest*.[9] Hij zal wel van doopsgezinde afkomst zijn geweest.

Ook in Zoutkamp werden kerkdiensten gehouden in een sober gebouwtje 'getekend no. 41a' en liggend aan de Dorpsstraat, later nummer 27. Het is al lang gesloopt.[10] In dat kerkje moest dan de te Houwerzijl wonende predikant voorgaan, aanvankelijk om de andere zondag. De gemeente had echter in 1840 en '41 nog geen eigen dominee. Deze kwam er op 1 mei '42 in de persoon van ds *Frens Strik*, die dus de eerste Afgescheiden predikant van Houwerzijl was en daar van 1842-'46 heeft gestaan, waarna hij vertrok naar Kollumerland, naar *Burum* (Fr.). In Houwerzijl werden hem en zijn vrouw *Aaltje Nieuwenhuis* drie zoons geboren, onder wie *Hendrik;* diens dochter *Anje Strik* werd later de moeder van de in september 1966 vermoorde premier van Z.-Afrika, dr Hendrik Frens Verwoerd, die dus een achterkleinzoon was van ds Frens Strik in Houwerzijl, uit wiens dienstperiode aldaar we enkele bijzonderheden gaan behandelen.[11] Aan het slot van deze schets over Houwerzijl zullen we nog een citaat geven uit een herdenkingspreek door ds Strik in 1882 gehouden ter gelegenheid van zijn 40-jarige ambtsbediening.

Laten we reeds nu mogen vermelden, dat de gemeente *Houwerzijl-Zoutkamp* bij K.B. van 25 april 1844 door de regering als zelfstandige kerk werd erkend; het was het resultaat van een verzoekschrift, door 154 personen ondertekend, en dat heel wat stof heeft doen opwaaien. Deze ondertekenaars woonden in Niekerk, Houwerzijl, Vierhuizen en Zoutkamp.

Begin Kerkeraadsnotulen

Het oudste notulenboek van de kerkeraad begint met de vergadering van 24 oktober 1842; ds Strik was toen bijna een half jaar geleden zijn werk in de gemeente begonnen. In die eerste notulen is al direct sprake van de netelige kwestie, die in zoveel gemeenten deining en soms zelfs scheuring veroorzaakte: het verzoek aan de koning om als kerk in de burgerlijke

maatschappij te worden erkend. We vragen het toch aan, meende de kerkeraad, van wie de volgende ambtsdragers het rekest tekenden:

Ds *Frens Strik*, 31 jaar.

De ouderlingen *Jan Karsies Mellema*, 58 jaar, schipper te Zoutkamp. Hij was gehuwd met Itjen Klasens Bolwijn, geboren uit doopsgezinde ouders. En *Sieuwert Riepkes Beukema*, 40 jaar; bij zijn huwelijk in 1823 heet hij landbouwersknecht in Vierhuizen.

Verder de diakenen *Menno Jans Rietema*, 36 jaar, landbouwer op Hollemaheerd te Houwerzijl; zijn voorouders waren 'Vermaners' der doopsgezinden in Houwerzijl geweest.

Gosen Gerrits Mengers, 38 jaar, kleermaker te Houwerzijl.

Abraham Leenderts Stoutmeijer, 32 jaar, kleermaker te Zoutkamp.

Het indienen van het rekest leidde ook in de gemeente Houwerzijl-Zoutkamp tot interne moeilijkheden, waarvan we de neerslag vinden in de volgende kerkeraadsnotulen:

Een broeder en zuster hadden de kerk 'gelasterd' en zich onttrokken 'aan de godsdienst en *Wolter van Dam* nagelopen'.[12]

Deze Wolter van Dam, landbouwer in *Leermens*, was in het begin der Afscheiding korte tijd ouderling in Godlinze. Maar al spoedig werd hij als zodanig geschorst, omdat hij een aanhanger van de eveneens na korte tijd uit zijn ambt gezette Jacobus Klok te Delfzijl was, die later evenmin iets van het aanvragen van 'vrijheid' wilde weten. Wolter ging door met *oefenen; Wolterianen* heetten zijn nalopers wel. Ze sympathiseerden met de Kruisgezinden. Op de Algemene Kerkelijke Vergadering van 4 en 5 juni 1844, van opzieners van onderscheidene gemeenten der Oud-Gereformeerde Kerk in Nederland werd een ingekomen brief voorgelezen van W.H. v. Dam, ouderling te Leermens. Toch is in Leermens of Godlinze nooit een gemeente der Kruisgezinden gevestigd geweest.

Op 4 april 1845 verscheen Klaas de Boer in de kerkeraad: hij had bezwaren tegen ouderling *C.M. Reukema*, die het verzoek om erkenning als kerk niet mee had willen ondertekenen. Deze was dus - aldus de Boer - niet met de Chr. Afgescheiden gemeente 'verenigd'. De kerkeraad wees de beschuldiging af, want als sommigen zich wegens het door hen gewraakte verzoek aan de kerk wilden onttrekken, dan spoorde juist de nu beschuldigde Reukema zulke mensen aan dit niet te doen, hoewel hij hun bezwaren deelde. De classis was van oordeel, dat de kerkeraad Reukema in deze zaak diende te dragen.

Het volgend jaar had de classis Warffum van 29 oktober 1846 zich bezig te houden met leden der gemeente Houwerzijl 'die zich gevoegd hebben bij de zoogenaamde Zwolschen' zoals de Kruisgezinden toen wel werden genoemd.

In verband hiermee zat de kerkeraad in 1847 met de kwestie diaken *Abraham L. Stoutmeijer*, die niet meer in de kerk en op de kerkeraad kwam en zich aan zijn diakenschap niet meer liet gelegen liggen. Van de dominees erkende hij alleen nog *ds Budding* te Groningen, ook een sterk 'bevindelijke' figuur, met wie hij zich kon 'verenigen'.

Met zijn eigen ds *Talen* kon hij het niet vinden, omdat deze z.i. de roeping slechts ‘uitwendig’ en niet ‘inwendig’ ‘voorstelde’. Herhaaldelijk was Stoutmeijer al door de kerkeraad vermaand.

Het mocht alles niet baten en zo volgden censuur en afzetting. Zijn zuster Trientje werd in 1848 van de gemeente Leens afgesneden, na daar hartstochtelijk te hebben geageerd.

Invloeden van opvattingen, levende bij de Kruisgezinden vallen bij deze kwesties duidelijk aan te wijzen. Deze moesten immers ook niets hebben van een slechts ‘uitwendige roeping’. Het kwam aan op de inwendige roeping, die doordringt tot in het hart van de mens en de wil ombuigt tot de gehoorzaamheid van het ware geloof.

En het aanvragen van ‘vrijheid’ bij de aardse koning was h.i. een verloochening van Jezus Christus als enig Hoofd der Kerk.

Ook de notulen van maart 1848 wijzen op moeilijkheden van de kerkeraad met *Jan Tobias Bos, Henrikus Mengers* en met timmerman *Hendrik Kars* uit Zoutkamp en *Albert Ronda*, kleermaker eveneens in Zoutkamp ‘die onverenigd zijn met de gemeente in leer en leven’. Gelukkig werd later enige ‘vlakheid’ bereikt; we lazen tenminste van een verzoening tussen kerkvoogd Hendrik Kars en ouderling Sieuwert R. Beukema (8 januari 1849).

Biddag, dankdag

In 1845 spreken de notulen over de dankdag ‘voor de weldaden des Heeren in de verlopen zomer aan ons onwaardigen betoond’ en die de gemeente van Houwerzijl-Zoutkamp op donderdag 6 november zal vieren ‘in overeenstemming met de gemeenten te Ulrum en Leens’. De kerkeraad merkt hierbij op, dat die dag in Drente ‘al lange jaren in gebruik is geweest’.

In de notulen van 5 maart 1846 wordt gevraagd of de ‘Drentsche biddag’ voor de vruchten des velds de hele dag of alleen 's avonds zal worden gevierd. De hele dag, besluit de kerkeraad.

In het najaar van 1846 wordt de bekende ouderling Fr. Hekma van Leens verzocht op de dankdag van 5 november voor te gaan. Enkele maanden geleden had hij dit ook al gedaan in het ‘biduur’ voor de synode, die woensdag 16 september 1846 zou beginnen.

In de herfst van 1847 wil de kerkeraad ‘de gewone Overijsselsche en Drentsche dankdag voor het gewas naar gewoonte ook in deze gemeente vieren, waartoe de classis aan de gemeenten vrijheid heeft gegeven’.

's Morgens zal er dienst in Zoutkamp zijn, 's middags en 's avonds in Houwerzijl. In Overijssel en Drente wordt de dankdag de eerste *woensdag* in november gevierd, maar in Houwerzijl moet het de eerste donderdag in die maand worden, omdat hier jaarlijks ‘in de nabuurte’ op die woensdag een grote beestenmarkt is. (nl. in Mensingeweer).

Een soortgelijke verschuiving kwam in 1849 in de gemeenten van de classis Appingedam voor. Deze verzette de ‘naj aarsdankdag voor den oogst’

die op woensdag 7 november moest gehouden worden, naar de volgende dag wegens de ‘Appingedamster Beestenmarkt’.

We eindigen met te vermelden, dat de kerkeraad in januari 1848 besloot tot het stichten van een *armhuis*. Een maand later hadden de diakenen een huis te Houwerzijl gekocht ‘daar de armen in kunnen wezen’.

Douwe Johannes van der Werp (1811-'76)

We moeten hier nog wat meer aandacht besteden aan de figuur van *Douwe van der Werp*, omdat hij in de Afgescheiden kerken, eerst in Nederland, later in Noord-Amerika zeer actief is geweest.[13]

Deze in 1811 geboren blikslagerszoon uit Uithuizen ging voor onderwijzer studeren en kwam op 19-jarige leeftijd als ondermeester naar Houwerzijl. Zijn ‘baas’ daar was de oude meester *Wieko Pietersen*, die uit Oost-Friesland stamde en al in de vorige eeuw - in 1797 - in Houwerzijl was benoemd. Niet alleen in de school assisteerde van der Werp hem, maar ook in het kerkewerk, want Pietersen was tevens voorzanger en koster in de hervormde kerk van *Niekerk*, waarbij de bewoners van het kleine Houwerzijl behoorden.

Dit dorpje - het werd later wel schertsend ‘Nazareth’ genoemd - en Niekerk liggen vlak bij Ulrum en daar was in november 1829 Hendrik de Cock predikant geworden, als opvolger van Petrus Hofstede de Groot. Nog geen jaar later - in 1830 - arriveerde van der Werp in Houwerzijl. Al spoedig kwam hij in het krachtenveld van de Cock, waarschijnlijk via bovenmeester Pietersen en diens vrouw. Het is in elk geval zeker, dat laatstgenoemde soms in Ulrum naar de Cock ging luisteren.

De eigen dominee van de beide meesters - *Jillardus v.d. Helm* in Niekerk - beklaagde zich er eens over, dat ds de Cock uit Ulrum ook ambtelijke bezoeken aflegde bij meester Pietersen in Houwerzijl; deze behoorde immers niet tot de kerk van Ulrum? Misschien is van der Werp wel bij deze bezoeken aanwezig geweest. Hoe het ook zij, de ondermeester van Houwerzijl ontpopte zich weldra als een fervent medestander van de Cock. In de crisisjaren 1833/34 trad hij op als kopiïst van diens verzoekschriften en andere stukken, en als verdediger in geschrifte van het standpunt der Afscheiding.

Het heeft hem zijn baan gekost.

Er was namelijk in november 1833 een geschriftje verschenen *‘Wien zult gij gelooven, den Mensch of God?’*[14] waarin de leer, die de Cock en zijn medestanders brachten, voorgesteld werd als afwijkende van de zuivere leer der zaligheid en de mensen verleidende tot verderfelijke dwalingen.

Hoewel het 12 pagina's tellende blauwboekje anoniem verscheen, hield men algemeen prof. Hofstede de Groot voor de auteur (wat inderdaad juist bleek te zijn). Elke bladzijde is verdeeld in 2 kolommen, waarin ‘'s Menschen woord’ en ‘Gods Woord’ tegenover elkaar worden gesteld. Vooral de verkiezing en verwerping moeten het ontgelden.

Op verzoek van de Cock schreef Douwe van der Werp een weerlegging, onder de titel *‘Openlijk Protest’*[15]

Dit tegengeschrift verscheen in 1834 en telde 32 pagina's, terwijl *Luitsen Dijkstra* 'arbeider op de Smilde' eveneens op verzoek van de Cock een aantal *'Dichtregelen'* (21 pag.) eraan toevoegde.

Doelende op v.d. Werp en Dijkstra schreef de Cock in een woord vooraf, dat hij door 'overloopende drukte' te veel bezet was om zelf het stukje van Hofstede de Groot te weerleggen. Daarom had hij dat opgedragen 'aan twee van die kleinen, die door de wereld veracht en gelasterd worden als bevooroordeeld, dom en onkundig', zoals nog onlangs gebeurd was door Reddingius en Laurman, zogenaamde Gereformeerde predikanten te Assen en Oosterlittens. Men kan nu zien - schrijft de Cock - hoe door de *kleinen* nog wel eens de wijzen dezer wereld beschaamd en grondig wederlegd worden.

We zien hier weer, hoe de volksman de Cock graag de 'kleine' man inschakelde. Want hij was van mening, dat eenvoudige gemeenteleden - die toch wel hoog bij God aangeschreven konden staan - voor het gewone volk soms op bevattelijker wijze bepaalde waarheden konden behandelen dan een man van studie vermocht te doen. Daarom heeft hij ook verschillende keren een 'hartelijke toespraak' of een geschriftje over de leidingen Gods een aanprijzend woordje meegegeven.

Het schrijven en publiceren van het 'Openlijk Protest' door het ondermeestertje uit Houwerzijl prikkelde de schoolopziener prof. Petrus Hofstede de Groot dermate, dat hij meester Pietersen preste zijn ondermeester op staande voet te ontslaan. Geen verdediging, noch van de kant van Pietersen, noch van de ouders, noch zelfs een verzoekschrift aan de Koning mochten baten. En dus bleef de 23-jarige Douwe van der Werp ontslagen als hulponderwijzer van Houwerzijl 'omdat hij zich door overgave aan de kerkelijke bewegingen ongeschikt maakte voor de goede waarneming der schooldienst', aldus de schoolopziener in het 3e district, Hofstede de Groot.[16]

Zes jaar later, in 1840, werd ook de met de Cock sympathiserende meester *S. Brill* te *Adorp* gedwongen ontslag te vragen. Een gelijksoortig lot ondergingen in hetzelfde jaar de schoolmeesters van *Stadskanaal* en *Zuurdijk* resp. *E. Hardenberg* en *Derk Hoeksema*.

Toen Douwe van der Werp zijn congé had gekregen, vertrok hij al gauw naar Smilde, waar een sterke concentratie van Afgescheidenen bestond. (Smilde was in tijdsvolgorde de 2e Afgescheiden gemeente in Nederland). Daar was de veenarbeider *Luitsen Dijkstra*, een man met singuliere gaven, een vooraanstaande figuur, die het nog tot predikant heeft gebracht.

In deze Drentse veenkolonie heeft van der Werp nog heel kort les gegeven aan een 'vrij' gereformeerd schooltje dat door de felle tegenstand van schoolopziener en burgerlijke autoriteiten maar zeer kort heeft bestaan.[17]

Slechts kort is hij in Smilde gebleven. Al spoedig belandde hij in *Uithuizermeeden*, waar hij vanaf juli 1835 tot waarschijnlijk in 1841 als oefenaar fungeerde. Hij trouwde in november 1835 met de 25-jarige *Martje Harms van Dam*, dochter van de in Uithuizermeeden zeer bekende Harm Wolters van Dam.[18] In augustus '36 werd hun zoontje *Johannes* geboren, dat echter

pas in juni '37 werd gedoopt. De moeder was inmiddels in december '36 overleden, nog slechts 26 jaar oud.[19]

In 1840 blijkt Douwe van der Werp nog in Uithuizermeeden zijn domicilie te hebben. Hij woonde toen als weduwnaar met zijn 3-jarig zoontje *Johannes* in bij zijn schoonouders, de 67-jarige koopman *Harm W. v. Dam* en de 63-jarige *Aaltje Westendorp*.[20]

Het oefenaarschap van de hartstochtelijke van der Werp schijnt niet onaangevochten te zijn verlopen. Hij raakte even in de ban van de Kruisgezinden en werd op zondag 14 juni 1840 ten huize van A. Ridderinkhoff in Zwolle door de voorganger A. Schouwenberg geordend tot dominee bij de gemeenten onder het Kruis. Maar al korte tijd later onttrok hij zich aan de groepering van Schouwenburg, Smitt, Flier en Hoksbergen en ging in 1841 bij de Cock in Groningen studeren.

In 1843 treffen we hem in *Sappemeer* aan. In het verzoekschrift van de kerkeraad aldaar om door de overheid te worden erkend, en gedateerd 24 februari 1843, vermeldden de broeders ‘dat zij verkozen hebben tot hunnen Herder en Leeraar D.J. van der Werp, thans te Sappemeer aanwezig om onder hun Gods Woord te prediken en de Sacramenten te bedienen’.

Intussen had ook de gemeente van Leeuwarden het oog op hem laten vallen, maar tegen zijn ‘beroeping’ in de Friese hoofdstad bleken bezwaren te leven o.a. dat hij in 1840 niet wettig was geordend. Hoe het ook zij, in de tweede helft van 1843 was van der Werp in *Leeuwarden* als oefenaar en niet als predikant werkzaam. Wel keerde de weduwnaar op 29 november '43 nog een keer naar Sappemeer terug om er te trouwen met de 26-jarige *Albertje Reinders Boerma*, een landbouwersdochter.

Het volgend jaar - 1844 - werd hij op de Provinciale Vergadering van Vriesland, Groningen en Drenthe, op 20 maart en volgende dagen te Leeuwarden gehouden, opnieuw toegelaten als predikant, nu op meer ordelijke wijze dan in 1840.

Hij was niet de enige. Met hem slaagden nog 7 andere studenten. Vier personen waren minder gelukkig en werden opgewekt alsnog ‘vlijtig te leren’. Daarna werden ook de toegelatenen weer binnengeroepen en in het bijzijn van familieleden sprak ds T.F. de Haan zowel geslaagden als gezakten toe. Bij zijn woorden tot de laatste groep ontstond er ‘een algemeene gemoedsbeweging zoo dat zich bijna niemand van tranen te schreyen kon onthouden’.[21]

Aardig is nog de volgende notitie uit die tijd. In Leeuwarden was er kwestie over de vraag of oefenaar v.d. Werp nu wel of niet op de preekstoel mocht. De zaak kwam zelfs op de classis van Wanswerd van juni 1843, die aanraadde oefenaars niet op de stoel toe te laten, met welk advies de Leeuwarder afgevaardigden *L.H. Alkema* en *G.J. Miedema* het wel eens waren. De kwestie werd in Leeuwarden nu heel simpel als volgt opgelost: men haalde eenvoudig de preekstoel uit de kerk weg. Inderdaad kwam de oefenaars nu wel achter een soort lessenaar te staan, op gelijke hoogte als hun gehoor, maar dit gold natuurlijk eveneens voor dominees van buiten die eens een zondag kwamen preken. We nemen aan, dat toen van der

Werp in 1844 officieel predikant was geworden, de preekstoel weer plechtig in gebruik zal zijn genomen.

Tot 23 november '51 heeft ds Douwe van der Werp het wel en wee van de Chr. Afgescheiden gemeente van Leeuwarden meegemaakt. De verhoudingen in die kerk lagen moeilijk.

Persoonlijk leed bleef hem evenmin bespaard. Op een droevige dag in maart '51 overleed zijn 4-jarig zoontje Reinder.

Van 1851-'53 stond van der Werp in *Ferwerd*, waar hem in november '53 weer een Reinder geboren werd. Van 1853-'57 diende hij de Afgescheiden kerk van *Lioessens* bij Dokkum, waar in februari 1855 zijn tweede vrouw *Albertje Reinders Boerma* op 37-jarige leeftijd stierf. Ze was geboren in Sappemeer.

Na in bovengenoemde drie gemeenten in Friesland - Leeuwarden, Ferwerd en Lioessens - met volle toewijding te hebben gewerkt, vertrok de energieke man naar Noord-Holland. Hij was daar van 1857-'59 predikant in *Broek op Langendijk* en van 1859-'61 in *Den Helder*. Toen kwam hij naar Friesland terug en stond van 1861-'64 in *Burum* vlak bij de Groningse grens, waar zijn afbeelding nog in de consistorie hangt.

Ook met zijn pen heeft Douwe van der Werp zich niet onbetuigd gelaten. Reeds in 1834 had hij zijn *'Openlijk Protest'* tegen Hofstede de Groot gepubliceerd. In hetzelfde jaar hadden *Douwe van der Werp*, 'afgezette ondermeester om der waarheid wil', en *K.P. Ritsema*, arbeider, beiden leden van de 'Gereformeerde Kerk te Ulrum', ook reeds een kleine brochure doen verschijnen met de titel *'De gesteldheid van de Nederlandsche Kerk, en de Avondwolf onder de lammeren van Christus, voorgesteld in twee brieven'* (Veendam, 1834).

We merken hier terloops op, dat Klaas Pieters Ritsema in december '34 tegelijk met de Cock in de gevangenis in Groningen zat; op 8 juni '43 verklaarde hij niet meer tot de gemeente van Ulrum te behoren, maar tot de 'Zwolschen' (d.i. de Kruisgezinden). Daarom werd hij gecensureerd en tenslotte van de Afgescheiden kerk van Ulrum afgesneden.[22]

Verder verscheen van van der Werp in 1835: *'Lofdicht van een door God geduldig en lijdzaam gemaakt en lijder'*. (Veendam, 1835).

In datzelfde jaar schreef hij ook nog: *'Geestelijke Wapenkreten en Belijdenis mijns geloofs, bij het verdrukken en vervolgen van H. de Cock.'*[23]

Toen D. v.d. Werp in Lioessens stond, schreef hij samen met zijn ambtgenoten *K.J. Pieters* te Franeker en *J.R. Kreulen* te Hallum een uitvoeriger werk in verband met de Afscheiding onder de titel: *'Apologie. Is de Afscheiding in Nederland van het Hervormde Kerkgenootschap, zooals het thans en sedert 1816 bestaat, uit God of uit de menschen?*[24] Deze bekwame uit meer dan 200 bladzijden bestaande apologie verscheen in 1856 ter weerlegging van in het Kerkelijk Friesche Maandblad door ds Felix van Heeg geschreven artikelen.

Tijdens zijn verblijf te *Burum* (1861-'64) kwam de roepstem uit Amerika

tot Douwe van der Werp. Over diens Amerikaanse periode verhaalt van Weerden in zijn beide artikelen tenslotte het volgende:

Daar, in het verre Michigan, hadden zich in 1857 vier gemeenten van de Reformed Church in America afgescheiden en zich verenigd tot een kerkverband, dat nu de Christian Reformed Church heet. De grootste van deze kerken was die in Graafschap, dicht bij de stad Holland, en deze bracht een beroep uit op van der Werp. Tot driemaal toe zelfs; tweemaal bedankte hij, maar toen men voor de derde maal hem verzocht over te komen, wilde hij niet langer weigeren.

Hij ging en kwam daar onmiddellijk voor grote moeilijkheden te staan. Elke organisatie ontbrak, predikanten waren niet te vinden. Alles moest van de grond af aan worden opgebouwd. Eerst moest voor de opleiding van predikanten worden gezorgd. Dit gebeurde, in het begin heel eenvoudig. Jonge mannen, die voor predikant wilden studeren, gingen in de omgegeving van Graafschap bij boeren in de kost en kwamen elke dag in de pastorie om onderwijs te ontvangen.

Een contactorgaan, een kerkblad, was ook nog niet aanwezig. Dit kwam in 1868 tot stand en kreeg de naam ‘De Wachter’. Ds Douwe van der Werp was natuurlijk de eerste redacteur. Het verscheen eerst als weekblad en kon in 1968 zijn 100-jarig jubileum vieren. Wel verminderde het aantal abonnees van dit enige, kerkelijke blad, dat in Amerika in de Nederlandse taal wordt uitgegeven. Het Engels gaat onder de emigranten meer en meer het Nederlands overheersen.

Douwe van der Werp bleef 4 jaar lang predikant bij de Christian Reformed Church te Graafschap. In 1872 nam hij een beroep aan naar de First Christian Reformed Church te Muskegon (Mich.), waar hij voortging ging met de opleiding van studenten tot predikant, terwijl hij ook redacteur van ‘De Wachter’ bleef. Het is duidelijk, dat zijn werk in dienst der kerk hier in Amerika baanbrekend is geweest.

Lang is hij niet meer in Muskegon werkzaam geweest; een hevig en steeds verergerend lijden, mondkanker, maakte, dat hij reeds in 1875 zijn emeritaat moest aanvragen. Zijn laatste preek zou zijn over Joh. 14:2, ‘In het huis mijns Vaders zijn vele woningen’. Het is mogelijk, dat zijn ziekte het gevolg is geweest van een ongeval, dat hem overkwam, toen hij op weg was naar Vriesland, waar hij zou preken. Het paard voor zijn rijtuig schrok op de weg en sloeg op hol. Douwe van der Werp werd uit de wagen geslingerd en bezeerde zich heel erg aan de mond. Hoewel hevig bloedend, heeft hij toch nog zijn preek gehouden. Het is niet onmogelijk, dat dit ongeluk de oorzaak is geweest van het begin der kwaal, waaraan hij tenslotte is overleden.

Twaalf jaar is hij in Amerika werkzaam geweest, 12 vruchtbare jaren. Zijn zoon en kleinzoon zijn in latere jaren ook predikant geworden, maar behoren eveneens al niet meer tot het land der levenden.

Tenslotte willen we hier nog het slot citeren van een ‘leerrede’ door ds Frens Strik, de eerste Afgescheiden predikant van Houwerzijl, in 1882

voor de gemeente van *Roden* en *Een* gehouden, toen hij 40 jaar in het ambt van predikant had gestaan.[25]

'Van zelf zie ik mij genoodzaakt om iets van mijn eigen levensgeschiedenis mee te delen, dat gij, in dit geval, niet wraken zult. Wat een eer en zalig voorrecht is 't toch den Heere vroeg te leeren kennen en te zoeken, in de dagen onzer jeugd, als andere Obadja's en Timotheüssen en om met David te kunnen zeggen: 'O God, Gij hebt mij geleerd van mijn jeugd aan'. Immers in de kennis van God, in zijne gemeenschap bestaat de zaligheid en is vrucht eener wijsheid, die van Boven is. Welk een troost en blijdschap geeft 't in den grijzen ouderdom niet voor den Heere te kunnen betuigen: 'ik heb u in de dagen mijner jeugd al gezocht'.

Ook geven vorige bevindingen van Gods genade in den ouderdom een pleitgrond, om de bede te herhalen: Gij zijt de leidsman mijner jeugd, daarom verlaat mij niet in mijn oude dagen, Ps. 71:18.

Geen wonder, dat ik ook thans die bede tot de mijne make, maar ook om met Jakob te betuigen: 'ik ben geringer dan al deze weldaden en trouw aan mij bewezen. Want zie ik op de menigvuldige goedheid Gods mij betoond, herinner ik mij al die zegeningen, door haar mij bewezen, dan moet ik met een David uitroepen: 'wie ben ik, Heere, Heere en wat is mijn huis, dat Gij mij tot hiertoe gebracht hebt?'

Wie ben ik, daarmede wil hij eens deels zijn onwaardigheid, anderdeels de grootheid en menigvuldigheid van Gods weldaden uitdrukken. En met 't oog op die onwaardigheid roep ook ik thans uit: Groote en hooge God, wie ben ik? Immers maar een made, slechts stof en asch.

Machtige God, wie ben ik? immers maar een machteloze worm.

Alwijze God, wie ben ik? immers maar een dwaze.

Goede God, wie ben ik? immers maar een ondankbaar schepsel.

Heilige en Rechtvaardige God, wie ben ik? immers maar een onheilig en zondig mensch, tot alle goed uit mij zelven onbekwaam.

Onafhankelijk en Algenoegzaam God, wie ben ik? immers maar iemand die alles uit en van U hebben moet, 't leven, den adem en alle dingen.

Eeuwige en Onveranderlijke God, wie ben ik? immers maar een man van gisteren en eergisteren.

Ook ik wensch Gods gerechtigheid te verkondigen en Zijn waarheid en heil uit te spreken. Ik zal de goedertierenheden des Heeren vermelden en Zijn veelvuldigen lof, ja, de daden des Heeren gedenken, en Zijne wonderen van oudsher. Daarom zeg ik ook met David, onder aandoening mijns gemoeds: 'O God! Gij hebt mij geleerd van der jeugd aan', want Hij leerde mij reeds in mijn schoolojaren Hem zoeken, en deed mij mijn verloren toestand inzien, doch ook spoedig den weg van vrije genade, tot behoudenis van verloren zondaren gebaand en door 't Evangelie verkondigd, kennen.

Met Daniël had ik toen reeds drie tijden des daags om mijne knieën voor den Heere te buigen en mocht vele zalige oogenblikken genieten. 't Betamelijke, dierbare en Godverheerlijkende van dezen weg der vrije genade trok mij aan, boeide en bekoorde mij zóó, dat in mij een bestendige begeerte gewekt werd, om dezen weg van zaligheid ook aan anderen te ver-

kondigen. En deze begeerte kreeg hare vervulling. Ik herhaal dan ook Paulus' woord: ‘doch door de genade Gods ben ik, dat ik ben’.

Dank zij der genade, die mij een vroege zoeker en vinder deed zijn van den dierbaren Heiland.

Dank, eeuwig dank zij der genade die ook mij waardig geacht heeft om 't zaligend Evangelie te mogen verkondigen.

Na in *Zuidwolde, Drente* een en een half jaar als oefenaar te zijn werkzaam geweest, werd ik tot de bediening des Woords toegelaten, en ben alzoo door een zijdeur binnengekomen.

De eerste roeping welke ik ontving, was die van de gemeente *Haulerwijk*. Na haar aangenomen te hebben werd ik aldaar bevestigd door wijlen prof. T.F. de Haan, met de woorden 1 Petr. 5:1-4, terwijl de woorden mijner intrede waren Ps. 51:14b, 15.

En zijne genade, die aan mij bewezen is, is aldaar ook niet ijdel geweest, zoodat steeds een groote schare van belangstellenden, van heinde en ver, de prediking des Evangelies kwam aanhooren.

Slechts korten tijd was ik hier werkzaam, toen de Heere mij riep naar de gemeente *Houwerzijl* en *Zoutkamp*. Aldaar werd ik door ds Wind van Leens bevestigd met de woorden, uit Zach. 14:20, 21 terwijl ik me weder met dezelfde woorden, waarmede ik mijne bediening aanvaardde, aan de gemeente verbond.

Drie en een half jaar mocht ik die gemeente met zegen bedienen, terwijl ik afscheid van haar nam met den zegenwensch van Paulus, Hand. 20:32, en naar de gemeente te *Burum* vertrok. Aldaar werd ik bij de gemeente ingeleid door ds H. Knol te Oudega, met 't woord, Hand. 20:28, terwijl ik den herderstaf in haar midden opnam met de bede uit Kol. 4:3a.

Hebben de broeders ds K.J. Timmerman en ds E. van de Berekamp in de gemeente te Grootegast een heerlijken oogsttijd des Evangelies gehad en veel zegen op hunnen dienst ondervonden, ook dat zalige voorrecht heb ik te Burum mogen genieten, zoodat van Sion aldaar kon gezegd worden: ‘die en die is aldaar geboren’.

Velen van den jeugdigen leeftijd werden door Woord en Geest krachtdadig tot God bekeerd en de gemeente kennelijk gesticht en uitgebreid. Ook 's Heeren genade is aan mij niet ijdel geweest, niet zonder vrucht en zegen en hiervan komt alleen Gode de eere toe, die zich van mij als werktuig heeft willen bedienen. Ik kan dan ook geen indrukken van Gods goedertierenheden genoeg in mij verwekken, wegens al zijne weldaden aan mij bewezen, al de dagen mijns levens, inzonderheid in de jaren mijner bediening van 't Woord. Ik kan geen woorden genoeg vinden om den eeuwigen God, den God mijns levens, naar waarde te verheerlijken.

Wat heb ik in al die jaren een bijna volmaakte gezondheid genoten, zoodat ik maar slechts twee à drie maal mijn dienst niet heb kunnen waarnemen. Wat heb ik menigmaal Gods hulp aldaar ondervonden als ik bekommerd was en uit- of inwendige banden mij knelden. Veertien en een half jaar heb ik daar met veel zegen mogen arbeiden en ook heb ik aldaar overvloediger gearbeid, doch niet ik, maar de genade Gods, die met mij is.

Toen riep mijn Zender mij naar de gemeente *Roden* en *Een*. Na des morgens over Num. 27:15, 16 en 17 gepredikt te hebben, nam ik afscheid van de gemeente Burum naar aanleiding van de woorden van Mozes, Deut. 30:19.

In Roden gekomen werd ik ten tweeden male bevestigd door ds H. Knol, toen predikant te de Leek, met de woorden van Paulus uit Filipp. 2:29, terwijl ik mij met de woorden van denzelfden apostel uit 1 Kor. 2:1, 2, aan de gemeente verbond. Alhier heb ik reeds een en twintig jaren in den wijngaard des Heeren gearbeid, thans den ouderdom van zeventig jaren bereikt hebbende, sta ik nog tot op dezen dag. Door de genade Gods ben ik, die ik ben, en zijne genade aan mij bewezen is ook in Roden en Een niet ijdel geweest, doch niet ik, maar de genade Gods, die met mij is, komt de eere toe. Ook hier heb ik in rijke mate de hulpe en ondersteuning des Heeren ervaren. Waren de zegeningen Gods ook vele, tegenheden waren ook ons deel.

Reeds enige weken lijd ik aan een ziekte, die mij aankwam met zware hoofdpijn en een ontsteking in 't linkeroog, dat ik tengevolge daarvan verloren heb. Is herstelling aanvankelijk geschonken, de Heere geve mij verder wat ik behoef. Mijn zucht en bede is met David, terwijl de ouderdom en grijsheid daar is, dat de Heere mij niet moge verlaten. Dat de Heere geve, dat ik als een groene olijfboom in 't Huis des Heeren moge zijn en in den grijzen ouderdom vruchten moge dragen, die groen en vet zijn, om te verkondigen, dat de Heere recht is, Ps. 92:14-16.

Zoo heeft de Heere mij zoovele jaren alhier bij u doen verblijven, en u 't ‘eeuwig wel’ en ‘wee’ aangekondigd, de eeuwige gelukzaligheid en de eeuwige rampzaligheid.

Ik neem heden tegen u lieden tot getuigen de hemel en de aarde; 't leven en den dood heb ik u voorgesteld, den zegen en den vloek, kiest dan 't leven, opdat gij leeft, gij en uw zaad!

Leg dan dit woord op uw harte, mijne dierbare gemeente en vraag u zelven eens voor den Heere af, hoe heb ik in die een en twintig jaren omtrent den persoon en dienst des leeraars verkeerd? Wat kracht en vrucht heeft de verkondiging des Evangelies bij mij verwekt? Ben ik daardoor tot God bekeerd?

Hoevelen zullen er zijn, die zeggen moeten: ik heb de genade Gods te vergeefs ontvangen, indien ook maar te vergeefs, ik ben er onbekeerd onder gebleven; ga ik in mijn tegenwoordigen staat naar de eeuwigheid, dan is mijne verdoemenis zeker en de leeraar is hier niet tot mijn voordeel, maar tot mijn oordeel geweest, om namaals tegen mij op te staan en te getuigen. Smeekt den Heere ernstig om vernieuwende genade, want 't zal den volke van Sodom en Gomorra verdragelijker vallen in den dag des oordeels dan ulieden.

Maar, kinderen Gods, voor wie ik 't middel uwer bekeering mocht zijn of die door mijn dienst verdere opbouwing, leiding, opwekking en vertroosting genoten hebt, wat een geluk en zegen voor u, zoovele jaren te leven onder den dienst van een leeraar, die een gezegend werktuig tot een eeuwig heil

is, om voor den hemel bereid te worden. O dat legt banden, die de dood niet zal kunnen losmaken; want eenmaal zullen ook wij elkander ontmoeten voor den troon Gods. De God nu aller genade, die ons geroepen heeft tot Zijne eeuwige heerlijkheid in Christus Jezus, nadat wij een weinig tijds zullen geleden hebben, dezelve volmake, bevestige, versterke en fundeere ulieden: Hem zij de heerlijkheid en de kracht in alle eeuwigheid!'

In 1889 is hij te Leek overleden, 78 jaar oud.

Eindnoten:

1 De voormalige hervormde pastorie van Leens was opgebouwd met de afbraak van de oude kerk van Vliedorp.
2 Hij was al vaker in Zoutkamp geweest op verzoek van *Heine H. Bosveld, Hendrik Snijder, Jan D. Bos*, allen schippers, van *Hans Meijer* en *Albert J. Ronda, beiden negotianten*, en van *Jacob A. Zwart* en *Klaas E. Kooy*, beiden ook schippers.
3 Bos I, 340; II, 257, 271, 272, 275.
4 Op 12 mei 1811 trouwde de 26-jarige *Jetze Offes Bottinga* te Leeuwarden, zoon van *Offe Jetzes Bottinga* en *Antje Everts*, met *Sophia Smit*, 27 jaar, dochter van Uldrik Smit en Marijke Alberts.

Op 17 maart 1812 wordt hun zoon *Offe* te Leeuwarden geboren. *Jetze Bottinga* heet dan vleeshouwer van beroep; de naam van de moeder wordt opgegeven als *Sophia Schmidt*. Jetze Bottinga was geboren in *Lekkum*. Zijn geboorte- en doopdatum hebben we niet kunnen vinden; wel dat op 27 mei 1787 te Lekkum gedoopt wordt *Berber*, dochter van Offe Jetzes Bottinga en Antje Everts, geboren op 3 mei 1787. De ouders woonden toen op *Snakkeburen* 'onder den dorpe Lekkum'. Dit is een buurtschapje even ten zuiden van Lekkum aan de Dokkumer Ee gelegen. Af en toe komen we in de gedrukte literatuur de voornaam *Jelse* (Bottinga) tegen, bv. Bos I, 130, 131, Dit moet een drukfout voor *Jetse* zijn.
5 Geref. Theol. Tijdschrift, 21e jg. (1920), 319-322.
6 idem, 324-325.
7 Vonnis Rechtbank van eersten aanleg te Appingedam 29-1-1836 (R.A. Groningen).
8 idem 31-8-1838.
9 Op 30 maart 1850 overleed te Ulrum Jan Jacobs van der Geest, 38 jaar, koopman, ongehuwd, gewoond hebbende te Ulrum, geboren te Westergeest (Fr.).
10 Vgl. een artikel van *P.J. Ritsema* in *De Hogelandster* van 6 augustus 1970 - *Iets over de Stichting van de Christelijke afgescheiden gemeente van Houwerzijl en Zoutkamp*.
11 We citeren nog een passage van artikel LVIII van *J.S. van Weerden*, verschenen in de *Hogelandster* van 1971.
'Hendrik Strik, de grootvader dus van dr Hendrik Verwoerd, werd in 1844 in Houwerzijl geboren en verhuisde (in 1846) met zijn ouders mee naar Friesland. Volwassen geworden huwde hij daar met Aaltje Beerda. Er kwamen 9 kinderen, waarvan het vierde, *Anje Strik*, geboren werd in 1873. Dat was te Grijpskerk, waarheen het gezin van Hendrik Strik in 1868 verhuisd was'. In 1886 verhuisde het hele gezin - de vader was na het sterven van zijn eerste vrouw inmiddels hertrouwd - naar Amsterdam. 'Daar zal Anje Strik in kennis gekomen zijn met Willem Verwoerd uit Ouderkerk aan de Amstel.... Hij was aannemer en metselaar, doch dit werk trok hem niet aan en daarom emigreerde hij, met zijn vrouw en 2 zoontjes in 1904.... naar Zuid-Afrika'. Eén van die zoontjes was de latere premier van Z.-Afrika. Ds. Frens Strik was in 1811 in Meppel geboren als zoon van een arbeider. Op 12 mei 1842 trouwde hij te Hoogeveen met de 29-jarige naaister Aaltje Nieuwenhuis.
12 Notulen kerkeraad 30 november 1843.

13 Voor wat nu volgt hebben we gebruik gemaakt van een tweetal artikelen, door J.S. van Weerden in het streekblad ‘De Hogelandster’ (1971) geschreven. Hij heeft daarvoor ook als bron gebruikt een levensbeschrijving van Douwe van der Werp, door diens kleinzoon rev. Marwin Vanderwerp in ‘De Wachter’, weekblad van de Christian Reformed Church in 1966 gepubliceerd; vgl. ook J.S. van Weerden - *Marne-memoires* (Leens 1972).

14 *Wien zult gij geloven, den Mensch of God?* ter overweging voorgesteld aan allen, die de Waarheid liefhebben, in eenen tijd, waarin velen van de zuivere leer der godzaligheid afwijken en de menschen tot verderfelijke dwalingen zoeken te verleiden (te Groningen, bij M. Smit, 1833).

15 Openlijk Protest, tegen zeker blaauw-boekje, getiteld: ‘Wien moet men gelooven, den Mensch of God?’, (Te Veendam, bij T.E. Mulder, 1834).
De Cock dekte met zijn naam de uitgave, want op de tweede titelpagina heet het: Openlijk Protest.... door H. de Cock, Gereformeerd Leeraar te Ulrum.

16 Gewoon 4-maandelijks verslag, uitgebracht in de zomervergadering 1834 van de Provinciale Commissie van Onderwijs in Groningen.

17 Ds H. Bouma heeft hierover uitvoerig en gedocumenteerd geschreven in Een vergeten hooofdstuk - *Een bladzijde uit de worsteling van de sedert 1834 wedergekeerde kerken voor gereformeerd schoolonderwijs*. (Enschede, 1959).

18 De trouwacte is gedateerd Uithuizermeeden, 7 november 1835. Als getuigen traden op de 21-jarige broer van de bruidegom *Jan Hindriks v.d. Werp*, schippersknecht, wonende op de Zoutkamp; de beide broers van de bruid *Remmert* en *Lammert v. Dam*, resp. 31 en 21 jaar oud en de bekende ‘leider’ der Afgescheidenen in Middelstum, de 39-jarige bakker *Willem Jans Schuringa*. Op 28 augustus '36 wordt uit het echtpaar een zoontje *Johannes geboren* in huis no 76.

19 De kleine Johannes werd 18 juni 1837 gedoopt, tegelijk met Menke, zoon van Meerten Menkes Ubbens en Reina Harms van Dam, geboren 23 maart '37. De moeder was een zuster van van der Werps, op 7 december '36 's namiddags om 5 uren in het huis no. 76 te Uithuizermeeden overleden vrouw.

20 Volgens het Register van personen aanwezig op 1 januari 1840 in de burgerlijke gemeente Uithuizermeeden.
Het huis - no. 76 - moet wel ruimte gehad hebben, want erin woonden ook nog van der Werps zwagers *Remmert* en *Lammert van Dam*, resp. 37 en 25 jaar. Verder zijn schoonzuster *Reina v. Dam* (21) met haar man *Meerten Menkes Ubbens* (26), geboren 't Zandt en hun beide kinderen Menke (2) en Harm (1) en tenslotte nog Grietje S. Berghuis (34), geboren Tinallinge, werkmeid en Anna K. Westendorp (14), geb. 't Zandt, eveneens werkmeid.

21 Notulen Provinciale Vergadering van Vriesland, Groningen en Drenthe, 20 maart 1844 en volgende dagen te Leeuwarden gehouden ‘hoofdzakelijk om studenten te onderzoeken, opdat er arbeiders in den oogst mogten uitgestoten worden’; Met D. v.d. Werp slaagden Helenius de Cock, F. Redeker, IJ. J. Veenstra, J.F. Bijzitter, H. Wiersma, S. Baron en D.D. Drukker.
De afgewezenen waren H. de Vries, A. van der Meer, A. IJpma en H. Schuur.
Op de vergadering van de classis Wanswerd *van 9 mei 1844* is D. v.d. Werp voor 't eerst *als dominee van Leeuwarden* aanwezig en wordt dadelijk ook al scriba.

22 v. Weerden, 338.

23 Die belijdenis van zijn geloof had hij in 30 punten ingedeeld, waarvan we het 25e en 26e hier citeren:
‘Ik geloof, dat ieder waar gelovige verplicht is zich van de hedendaagse kerk af te scheiden, als zijnde een Synagoge des Satans, omdat de *vrije wil* overal *op* de troon is, en vele kerken opgevuld zijn met rook en duisternis van allerlei ketterij en dwaling, en zich bij de ware kerk, waar die om vervolgzucht zich ook moet vergaderen, te voegen.
Ik geloof, dat ieder levendig lid gehouden is om in de naam des Heeren de ware leer te handhaven en te verdedigen, zo veel het gegeven wordt, tegen het rijk der duisternis en de dwaalgeesten dezer dagen, en de samenkomsten der ware gelovigen bij te wonen, al was het ook in onderaardse holen en spelonken, en dat zelfs met verbeuring van het leven’.

24 Eene Bijdrage, om het kerkelijk standpunt der Christelijke Afgescheidene Gereformeerde Kerk in Nederland nader in haren kerkedijken grond en hare ware gedaante te leeren kennen. (Franeker, 1856).

25 *Steen der Hulpe*, opgericht door den Weleerw. Heer *F. Strik*, Pred. te *Roden* en *Een*, bij gelegenheid van zijne veertigjarige Evangeliebediening (Grijpskerk, H.F. Strik).

III Leens-Zuurdijk

De Afgescheiden gemeente van Leens is in Zuurdijk geïnstitueerd en later om praktische redenen naar Leens 'verplaatst'. Daarom beginnen we met *Zuurdijk*.

Op 3 november 1825 was aan de Hervormde gemeente van *Wehe* en *Zuurdijk* - sinds 1863 opnieuw kerkelijk gecombineerd - haar herder en leraar ds *Eppo Wiltes Lubbers* door de dood ontvallen, in de leeftijd van 63 jaar en 10 maanden. Bijna 29 jaren was hij als predikant aan haar verbonden geweest.

Zijn opvolger werd in 1827 de vurige, jonge dominee van Lellens, *Jodocus Henricus Warmolts*, die, naar het heette 'extra naar het nieuwe' was.[1] Men bedenke, dat door het zg. collatie-recht één of enkele notabelen grote invloed op de keuze van een nieuwe predikant konden uitoefenen. De gemeenten werden vaak zeer onmondig gehouden.

Het laat zich denken, dat de komst van de nieuwe dominee met gemengde gevoelens werd tegemoet gezien en dat niet ieder zich met zijn prediking kon verenigen. Inderdaad groeide de ontevredenheid, toen in het genabuurde Ulrum het 'oude gereformeerde geluid' van de kansel werd gehoord. En al spoedig waren er ook in Wehe en Zuurdijk, die zondags naar Ulrum trokken om de prediking van ds de Cock te beluisteren.

Stellig zal dit de verstandhouding tussen beide predikanten niet ten goede zijn gekomen. Ze kenden elkaar reeds uit hun studententijd te Groningen. Warmolts immers had zich op 17 september 1816 als student laten inschrijven - tegelijk met zijn broer *Leonardus*[2] - de Cock ruim twee jaar later, op 20 oktober 1818. Ook twee jaar na elkaar waren ze de pastorie ingetrokken. Warmolts was naar *Lellens* gegaan, de Cock naar *Eppenhuizen*.

Nu hadden hun wegen zich weer gekruist in de ring Leens. Op de ringvergaderingen was het verschil in gevoelen en overtuiging tussen beiden reeds aan de dag getreden. Geen van de Cocks collega's moest veel hebben van het h.i. 'verouderde Dordtsche systeem', dat door de Cock aangehangen en verdedigd werd, maar met name in Warmolts, praetor van de ring, vond hij een felle bestrijder. De Cock schijnt de vergaderingen van de ring, vooral in latere jaren zeer ongeregeld te hebben bezocht.

Destemeer zal het ds Warmolts pijn hebben gedaan, dat er ook van zijn gemeente waren, die bij ds de Cock naar de kerk gingen en diens catechisaties bezochten.

Een factor, die daarbij mogelijk een rol heeft gespeeld, werd door een ge-

loofwaardig en algemeen geacht berichtgever uit die dagen, tegenstander van de Cock, aldus onder woorden gebracht:

'Dat de Cock zoveel aanhang verkreeg, kwam voornamelijk daarvan, dat vele predikanten zo hoogmoedig en trots waren, dat zij voor een gewoon burgerman en nog minder voor een dagloner te spreken waren en zij daarop met minachting neerzagen'.[3]

Ook ds Warmolts, schoonzoon van de bekende Groninger hoogleraar J.A. Uilkens[4], schijnt zich - in tegenstelling met de Cock - verheven te hebben gevoeld boven de opzieners of ouderlingen, over wie hij op een ringvergadering ten huize van ds van der Helm te Niekerk, eens verachtelijk opmerkte 'dat hij niet wist, wat die er deden, daar zij toch immers als onkundige mensen geen bestudeerd predikant konden beoordelen'.[5]

Ook in Wehe en Zuurdijk was de invloed van de Cock steeds meer merkbaar geworden. En daarom was het ds Warmolts zeker niet onwelkom, dat zijn jeugdige collega te Vierhuizen, ds *A.P.A. du Cloux*, de kat de bel aanbond door op 4 november 1833 bij het classikaal bestuur een aanklacht tegen de Cock in te dienen. Nu kon er tenminste iets worden gedaan!

Reeds 4 dagen later komt dit bestuur in een buitengewone vergadering bijeen en in de commissie die benoemd wordt 'om naar de ingediende bezwaren onderzoek te doen', zit ook ds J.H. Warmolts. Hij is het ook, die ds de Cock van de komst van de commissie verwittigen moet, wat gebeurt in een uitermate koel formeel schrijven 'verzonden met de schuit op Ulrum, den 11 Nov. 1833.'

Van meetaf aan is ds Warmolts dus ten nauwste betrokken bij de procedure tegen de Cock, die uiteindelijk resulteert in diens schorsing op 19 december van dat jaar.

Stellig zullen de aanhangers van de Cock in Warmolts 'gemeente door diens activiteiten in dezen nog meer van hem vervreemd zijn en hem mee aansprakelijk hebben gesteld voor de schorsing. En toen de Cock naderhand ook nog werd afgezet en zelfs in de gevangenis terecht kwam, was de kloof wijder dan ooit geworden.

In Leens stond in de dagen der Afscheiding als hervormd predikant *Nicolaas Smith* (1768-1845). Hij was een Fries uit Dokkum. Van 1794-1802 had hij in Wapserveen, van 1802-'05 in Vlagtwedde, zijn ambt vervuld. Toen werd hij in Leens beroepen, waar hij dominee bleef tot zijn overlijden. In 1834 was hij dus al 65 jaar oud.

Daar Leens slechts enkele kilometers van Ulrum ligt en behoorde tot dezelfde ring, hoeft het geen verbazing te wekken, dat ds Smith reeds spoedig met het gebeuren in Ulrum werd geconfronteerd. Ook uit zijn gemeente gingen er zondags naar Ulrum toe om de Cock te horen.

Toen ds de Cock op 19 december 1833 werd geschorst, raakte hij wel heel nauw bij de zaak betrokken, daar hij als consulent direct de eerste zondag na de schorsing in Ulrum moest preken. Hij zag er erg tegen op en uit vrees voor mishandeling vroeg hij het gemeentebestuur van Ulrum om bescherming als hij 'als consulent den predikdienst te Ulrum op zondag 22

december moet waarnemen'. Daar het gemeentebestuur ter ore gekomen was, dat er een plan was gesmeed om ds Smith te beletten de preekstoel te beklimmen, werd aan het verzoek voldaan. Een grenadier en drie soldaten zorgden ervoor, dat ds Smith ongehinderd de kansel op kon en na de dienst werd hij op zijn verzoek ook weer 'bewaakt' naar het gemeentehuis geleid.

De spanningen waren dus wel hoog gestegen. Nu moeten we bij dit alles niet vergeten, dat er bij de bevolking in die jaren niet alleen op godsdienstig gebied onlustgevoelens een uitweg zochten; op politiek terrein was dit niet minder het geval.

Als gevolg van de Belgische opstand in 1830 had de regering een gedwongen lening uitgeschreven, die vooral in Groningen op sterke tegenstand stuitte. Leens heette in de volksmond wel 'klein Brussel' wegens de geest van verzet die daar in het najaar van 1831 heerste.

De bevolking was vooral gebeten op de belastingontvanger van Drongelen en diens zoon. In de nacht van 8/9 december werd er zelfs met een geweer door een ruit in de woning van de ontvanger geschoten. Enkele maanden daarvoor was op een oktoberavond een rijkscommies ontvoerd en in de nacht aan zijn lot overgelaten. Hij had tot taak de goederen van schoenmaker Tiele Hoeksema te bewaken, die wegens weigering van betaling waren 'opgeschreven'. Burgemeester jhr. Tjarda van Starkenborgh, die in Wehe woonde, nam met zijn gezin zelfs tijdelijk de wijk naar Groningen. In de herfst van 1831 begon bij de uitgever C.H. Mekel te Uithuizen een 14-daags blad te verschijnen, 'De Ommelander', waarin radicale en revolutionaire klanken te beluisteren vielen. We komen daarin b.v. een oproerig 'gedicht' van dokter *Herman Adriani Middendorp* uit Leens tegen, dat bij de justitie niet onopgemerkt bleef. Tijdens het proces lokte Middendorp meineed uit. Daarom werd hij 13 januari 1834 gevangen gezet. In de nacht van 26/27 mei wist hij echter naar Duitsland te ontsnappen en enkele maanden later (20 augustus 1834) werd hij bij verstek veroordeeld om met de strop om de hals gegeseld en gebrandmerkt te worden, waarop een verblijf van 10 jaar in het tuchthuis moest volgen.[6]

Het was deze radicaal Middendorp op wie de Cock doelde, toen hij vanuit de gevangenis in Groningen schreef: ''s Avonds omstreeks 8 uur werd ik op mijn verzoek naar de kamer gebragt door den Cipier en zijn knecht, welke kamer Middendorp ook al bewoond heeft en die vrij goed, ja mij alleszins goed is'.[7]

Viel het te verwonderen, dat ds Smith in zo'n klimaat een uitbarsting van volkswoede niet onmogelijk achtte?

De komst van ds Scholte op donderdag 9 oktober 1834 in Ulrum bracht nieuwe complicaties. Tot tweemaal toe wendde men zich (tevergeefs) tot ds Smith met het verzoek toe te staan dat ds Scholte in Ulrum preekte. Die zondag (12 oktober, een dag vóór de Afscheiding een feit werd) was het te doen in Ulrum. Ds Smith, die de morgendienst leidde, kwam er niet zonder kleerscheuren af en diende zelfs een aanklacht wegens mishandeling in.

Rel in hervormde kerk Zuurdijk 1 februari 1835

Tijdens de gevangenschap van de Cock (28 nov. 1834-26 febr. '35) kwam het in Zuurdijk tot een uitbarsting, en wel op zondag 1 februari 1835, omstreeks 2 uur, gedurende de 'nademiddags-godsdienst' in de hervormde kerk aldaar, waarin ds Warmolts voorging. Terwijl de predikant nog bezig was met de voorlezing van zijn tekst, werd plotseling de kerkdeur opengestoten en kwamen vier arbeiders naar binnen, afkomstig uit Houwerzijl en Ulrum.[8]

Eén van hen, *Meerten Jans Niewold*, liep door tot voor de kansel en riep de predikant toe: 'Kom af!' Natuurlijk veroorzaakte dit grote opschudding in de kerk. Warmolts verzocht de aanwezige leden van de kerkeraad de verstoorder van de kerkdienst te verwijderen, waarop diaken Hendrik Torrenga uit zijn bank stapte, Niewold bij de arm pakte en hem verzocht heen te gaan. Deze weigerde echter met de woorden: 'Jezus heeft mij hier gezonden'. Daarna riep hij de predikant nog tweemaal toe om af te komen. Daar het tumult onverminderd voortduurde, verlieten verschillende kerkgangers het gebouw en 'uit hoofde van de gedurige toeloop van aanhangers van de Cock voor ergere gevolgen vrezende', ging ds Warmolts tenslotte ook maar weg, niet weinig ontdaan over het gebeurde. Hij vergat zelfs zijn hoed en preek.

Dadelijk daarop ging Niewold de preekstoel op; *Jan Klaassens Lap* installeerde zich achter de lessenaar van de voorlezer en begon verschillende gedeelten uit de bijbel voor te lezen, terwijl Niewold, ofschoon het lezen en schrijven niet verstaande, onverstaanbare gebeden deed en psalmen liet zingen, waarmee hij en een groot getal van zijn aanhang zich bijna twee uren hebben bezig gehouden'.

Intussen was de burgemeester gewaarschuwd, die onmiddellijk een veldwachter en enige leden der schutterij naar de kerk in Zuurdijk zond met het consigne Niewold te arresteren, als deze tegenstand bood. Toen de gewapende macht bij de kerk arriveerde, was de 'dienst' echter reeds geëindigd en de rust weergekeerd.

Bij afwezigheid van burgemeester E. Tj. van Starckenborch Stachouwer riep J. van Julsingha, assessor van de gemeente Leens, twee dagen later een aantal getuigen op.[9] Het waren:

Hendericus Jans Torrenga, landbouwer en diaken te Zuurdijk.
Evert Hendriks Schreuder, kuiper van beroep, ouderling en kerkvoogd te Zuurdijk.
Jakob Geerts Staal, smid, diaken te Zuurdijk.
Derk Hoeksema, koster en schoolonderwijzer te Zuurdijk.
Enne Jans Huizing, landbouwer en kerkvoogd.
Jan Jakobs Bos, landbouwer te Zuurdijk.
Hendrik Jans Kamp, bakker te Zuurdijk.
Jakob Sjabbes Gastema, bakkersknecht te Zuurdijk.

Ze hadden allen de verstoring van de godsdienstoefening meegemaakt en hun verklaringen dekten elkaar wel ongeveer. Eén getuigenverklaring geven

we hier nog door, omdat ze ons iets toont van sommiger reacties op het geexalteerde optreden.

'Nog compareerde voor ons *Hendrik Everts Schreuder*, kuiper van beroep, wonende te Zuurdijk, zoon van *Evert Hendriks Schreuder*, kuiper te Zuurdijk, oud bijna 14 jaren, die op de door ons aan hem gedane vragen heeft verklaard, dat hij l.l. zondag de 1e februari, terwijl *Meerten* op de predikstoel had gestaan, in de kerktoren was geweest en dat aldaar met hem was geweest de zoon van de schoolmeester *Hoeksema*, genaamd *Jan*, aan wie hij had gevraagd, of hij het wel had geweten, dat Meerten vandaag op de predikstoel wilde, wat Jan met neen had beantwoord, maar dat toen de vrouw van *Jan R. Hazekamp*, arbeider te Zuurdijk, die mede in de toren had gestaan, gezegd had, dat zij zulks wel had geweten.

Verder verklaarde de comparant, dat hij zondagavond van Zuurdijk naar Wehe was gegaan en dat toen de meid van de schoolmeester Hoeksema, genaamd *Aaltje Hendriks Rooden*, hem van achteren in was gelopen en dat hij toen tegen die meid had gezegd: 'dat was vanmiddag een mal spul in de kerk'; dat de meid daarop had geantwoord: 'ja! zo moet het komen, ik wenste maar, dat hij verder door Gods Heilige Geest gesterkt mocht worden'.

Zowel *Niewold* als *Lap* werden wegens deze door hen in de war gestuurde kerkdienst door de rechtbank te Appingedam tot een gevangenisstraf van drie maanden en een geldboete van f 150 veroordeeld. Het was de maximum straf.

Ter verdediging had Niewold voor de rechtbank aangevoerd 'dat hij door het Opperwezen gelast was geworden zo te handelen en dat hij zelfs een teken aan de lucht had waargenomen, dat hij voor een bevestiging van die last had gehouden'.

'Het jammerlijk gevolg hiervan is geweest', aldus in een schrijven van de Officier van Justitie te Appingedam, P.G. Sevenstern aan de Procureur Generaal bij het Hoog Gerechtshof te 's Gravenhage, 'dat er onder de secte van de Cock gevonden worden, die het gebeurde met Niewold - die overigens een oppassend huisvader en uitgezonderd zijn mystieke denkbeelden er verre af is van waanzinnig te zijn - als een mirakel beschouwden; vooral daar de leraar Warmolts en die het wel met dezen meenden, de kerk hadden verlaten'.[10]

Dat Niewold bijgenaamd werd 'Stad' zal wel verklaard kunnen worden uit het volgende:

Volgens de burgemeester van Ulrum had Niewold nog zaterdag 6 februari - dus nog geen week na zijn 'profeteren' in Zuurdijk - met het plan rondgelopen de volgende dag in de Grote kerk in de stad Groningen op dezelfde manier op te treden.[11] Maar op raad van één van zijn vrienden, die hem op het dwaze en de nadelige gevolgen daarvan had gewezen, had hij ervan afgezien.[12] Tenminste voor die zondag, want in de morgendienst van 15 maart klonk nu in de hervormde kerk van *Ulrum* het 'Wolf, kom af!' Niewold riep het dit keer ds du Cloux toe. Het kwam de 30-jarige dagloner

uit Houwerzijl (geboren in Hornhuizen) op f 250 boete + f 30,76½ proceskosten te staan met een gevangenisstraf van 6 maanden[13]

Waarschijnlijk distancieerden de volgelingen van de Cock zich van het dweperige optreden van Niewold. Op 3 dec. 1836 schrijft burgemeester Bazuin aan de Ontvanger der Registratie te Onderdendam tenminste, dat enige notabele ingezetenen van Niekerk en Vliedorp hem hebben verzocht mee te delen, dat Niewold onvermogend is om de boete en kosten, ongeveer f 495, te betalen. Hij kan, zo men mij verzekert, van de zogenaamde Cocksgezinden geen bijdragen daartoe bekomen'.

In het kleine Zuurdijk zijn de ongeregeldheden tot die eerste februari-zondag in 1835 beperkt gebleven. Wel waren de 'separatisten' inmiddels ook daar begonnen met het houden van eigen bijeenkomsten, die - alle overheidswaarschuwingen en -maatregelen ten spijt - de sympathie van een deel der bevolking genoten. Het valt niet te ontkennen, schrijft de assessor J. v. Julsingha aan de Gouverneur 'dat nog vele aanhangers van de Cock en diens leerbegrippen in onze gemeente zowel als elders gevonden worden'.[14]

De komst van *Freerk Jans Hekma* (1805-1850), die in 1834 de aanzienlijke boerderij *'Castor'* onder Zuurdijk met ± 60 bunder voor f 18000 van Klaas Jans Beukema had gekocht, betekende voor de Afgescheidenen een grote steun.[15] Reeds in *Warffum*, waar hij woonde op de boerderij de *'Volle Handt'*, hadden zowel hij als zijn vrouw *Anje Gerrits Allershoff* getoond de zaak van ds de Cock een warm hart toe te dragen.

Ook te *Zuurdijk* zetten ze hun woning voor de Afgescheidenen open, die ook wel samenkwamen in huizen in *Leens, Wehe* en *Warfhuizen*. Op 'Castor' had Hekma zelf veelal de leiding en het was in het karnhuis van zijn boerderij dat op *15 december 1835* een eigen gemeente werd geïnstitueerd door ds de Cock, met - volgens het lidmatenboek - aanvankelijk 19 leden, van wie 6 uit Zuurdijk, 5 uit Leens, 4 uit Warfhuizen, 3 uit Wehe en één uit Hornhuizen.

De eerste ambtsdragers werden toen in hun ambt bevestigd, te weten de beide jeugdige landbouwers (ieder 29 jaar)

Freerk Jans Hekma, Zuurdijk, *Hidde Pieters v.d. Kooi*, Zuurdijk, ouderlingen,

en de beide 54-jarige diakenen *Ritse Hendriks Lantman*, strodekker te Wehe, *Enne Lammerts Veenstra*, timmerman te Warfhuizen.

In deze dienst liet *Hekma* een zoontje dopen, dat bijna een jaar geleden geboren was (19 dec. 1834), en het echtpaar *Simon Jans Jeltes - Jacomiena Jans de Jonge* een dochtertje (de moeder was geen lid).

Van vervolging of verstoring der samenkomsten lezen we bijna niets. Kennelijk waren de toenmalige burgemeester van Leens, jhr. *Edzart Tjarda van Starkenborgh Stachouwer* evenmin als de veldwachter *Luitje Ulferts Wiersum* weinig geneigd deze mensen lastig te vallen. Slechts éénmaal werd door de veldwachter proces-verbaal opgemaakt, waartoe hij (volgens zijn verklaring) was 'gelast', waarschijnlijk op instigatie van de Officier van Justitie te Appingedam. Dit was op *zondag 5 juni 1836* in het karnhuis van

Hekma. Daar waren toen - behalve het huisgezin van Hekma - ruim 30 personen bij elkaar.

Toen de veldwachter 's morgens ongeveer 9 uur binnenstapte, was Hekma net bezig ‘met overluid te bidden’. Vervolgens gelastte de politieman aan Hekma de vergadering te laten uiteen gaan, wat deze weigerde, zeggende ‘dat er verschillend over gedacht werd of dergelijke bijeenkomsten al dan niet geoorloofd waren’ en dat hij een predikatie wilde voorlezen. De veldwachter volstond nu met de waarschuwing, dat proces-verbaal zou worden opgemaakt, wat hij ook inderdaad deed.

Uit de verhoren blijkt, dat men reeds lange tijd gewoon was op zondag deze samenkomsten te houden ‘met open deuren’.

Derk Hoeksema, de schoolmeester van Zuurdijk, verklaarde nog voor de burgemeester, dat alleen de ouderlingen Hekma en van der Kooi aanwezig waren geweest, maar geen diakenen. Wel had er een kopje op tafel gestaan, waarin de aanwezigen hun liefdegaven hadden kwijt gekund.

Het vonnis voor de beide ‘Zuurdiekster’ landbouwers, Hekma en van der Kooi ,beiden 31 jaar oud, luidde: elk f 100 boete met f 14,09½ proceskosten.[16]

Nog éénmaal lezen we van een proces-verbaal, waarvan een afschrift door de burgemeester van Eenrum aan de Gouverneur is gestuurd. Het is dan al *1840* en het gebeurde speelde zich af onder *Eenrum*, dat aanvankelijk ook onder de Afgescheiden gemeente van Leens ressorteerde.

Op zondag 20 september 1840 had de Cock in de schuur van *Marten Gerrits Nube* een godsdienstoefening gehouden. Deze 30-jarige landbouwer werd een paar dagen later door burgemeester B.R. Ekkens hierover ondervraagd.

Nube erkende, dat de Cock, ‘woonachtig in Groningen’ op zondag 20 september 's middags van 3½ uur tot ongeveer 4½ uur in zijn schuur had gepreekt (de boerderij ligt westelijk van de weg Eenrum-Mensingeweer op de zg. Kleine Greeden).

Op de vraag van de burgemeester voor hoeveel personen, antwoordde Nube, dat hij dit niet wist, daar hij zelf wegens ziekte niet erbij was geweest, maar hij schatte het aantal tussen 200-300 personen. Zijn ‘stedezoon’ (stiefzoon) *Onne lans Hazekamp* en zijn arbeider *Reinder Remkes Zeef* hadden de Cock met een wagen van Groningen afgehaald.

‘Is er nog iets bijzonders onder de prediking voorgevallen?’ vroeg de burgemeester. ‘Naar ik vernomen heb, is het daar eveneens toegegaan als gewoonlijk bij een openbare godsdienstoefening. Er zal dus gebeden en gezongen zijn en tweemaal gecollecteerd’, was Nube's antwoord. En toch was er wèl iets bijzonders gebeurd, zij het dan niet binnenshuis. Want de burgemeester besluit zijn verslag lakoniek met: ‘En terwijl dit alles in zijn schuur plaats vond, heeft men hem (Nube) uit zijn hof een partij appels ontroofd. Dit laatste zal echter door kwade jongens zijn verricht’.

We hebben verder niets gelezen noch over de gevolgen van de gehouden godsdienstoefening voor Nube noch over de bogerende jongens.[17]

Ontslag Derk Hoeksema (Schoolmeester-Koster-Voorzanger te Zuurdijk)

Wat de capaciteiten van *Derk Pieters Hoeksema*[18] als schoolmeester betreft, in 1838 noemde schoolopziener prof. Hofstede de Groot hem 'de niet onbekwame D. Hoeksema'. Het volgend jaar kwam de inspectie blijkbaar op een voor Hoeksema erg ongelegen moment, want Hofstede de Groot maakte nu het volgende verslagje:

'De onderwijzer Hoeksema, 2e rang, geeft een tamelijk onderwijs. Het schrijven was vrij goed, ook opstellen tamelijk wel; het zingen ging ellendig. Doch de meester stonk ook geweldig naar sterken drank, waarover ik hem ernstig onderhield.

Eerst wilde hij zijn onbekwaamheid ontkennen, doch ten laatsten bekende hij den slagter, die juist heden het varken bij hem had geslagt, eens te hebben toegedronken'.[19]

'Het schooltje te Zuurdijk - aldus van Weerden - was een klein gebouwtje, aan de kosterij bijgetimmerd. Wel was het in 1831 nog eens grondig verbeterd, maar nog steeds leek het veel op een boerenstookhut, of een klein arbeidershuisje. Er was vanuit de schoolruimte een binnendoorgang naar de kosterij, waarvan een der kamers was ingericht als "jachtweide" d.i. gelagkamer'.[20]

We merken nog op, dat het gebruik van sterke drank in die dagen algemeen was.

Kerkelijk was de positie van Hoeksema in 1839 moeilijk en op den duur onhoudbaar geworden, want meester behoorde tot de Cocksianen, tot de 'separatisten', zoals de vijanden hen minder vriendelijk noemden.

In 1839 kwam de crisis. Het verloop daarvan ontdekten we in het archief van het classikaal Bestuur van Middelstum. Laten we hier een overzicht ervan mogen geven, omdat we dan enige flitsen te zien krijgen van de kerkelijke twisten, die het kleine boerendorp zo sterk beroerden.

Op 11 december 1839 zond D. Hoeksema, toen al 25 jaar schoolmeester, koster en voorzanger te Zuurdijk, aan het Provinciaal College van Toezicht op de zaken der Hervormden in de provincie Groningen een uitvoerig schrijven, waarin hij zich beklaagde over de onrechtmatige behandeling, die hij van de zijde van de predikant *Th.F. Uilkens* en de kerkeraad der Hervormde gemeente te Zuurdijk had ondervonden.[21] Kort samengevat komt zijn betoog op het volgende neer:

In Zuurdijk werd altijd om de derde zondag gepreekt, waarbij Hoeksema dan als voorzanger dienst deed. Op zijn vrije zondagen had hij de gewoonte de vergaderingen der 'gescheidenen' te bezoeken en met hen godsdienstoefening te houden. Dit was ds Uilkens een doorn in het oog, zodat deze op 11 juli, vergezeld van een ouderling, hem een bezoek bracht, dat van 6½ uur tot middernacht duurde.

Na een vruchteloos debat werden aan Hoeksema en zijn vrouw drie vragen gesteld. De eerste behelsde het verzoek niet meer naar de vergaderingen der 'gescheidenen' te gaan en zich met Uilkens eensgezind in leer en leven

te betonen en met deze samen te werken. Ten tweede werd hem gevraagd, of hij zijn kinderen bij ds Uilkens naar de catechisatie wilde sturen en ten derde of zijn vrouw zich wilde laten aannemen als lidmaat der kerk. Beiden hadden op de drie vragen alleen maar ja of nee te zeggen. In geval van een negatief antwoord dreigde ds Uilkens hem te behandelen als zijn vijand en hem te vervolgen, waar hij kon.

Hoeksema antwoordde, dat hij de predikant altijd minzaam had behandeld en zich, wat diens leerstellingen betreft, steeds stil had gehouden, hoewel hij en zijn vrouw het er niet mee eens waren. Op grond hiervan konden ze de vragen van ds Uilkens en de kerkeraad onmogelijk bevestigend beantwoorden.

Hoeksema moest nu enige tijd later voor de kerkeraad verschijnen, waar hem weer gevraagd werd, of hij de leer en gevoelens van ds de Cock en de Afgescheidenen deelde. Zijn antwoord luidde, dat hij met de leer der vaderen, met de Dordtse leerregels van 1618/19 en met de formulieren van enigheid 'van harte verenigd' was en dus ook met de leer van H. de Cock en de Afgescheidenen.

Hierop deelde de kerkeraad hem mondeling en kort daarop, 29 september, ook schriftelijk mee, dat hij als koster en voorzanger voor onbepaalde tijd met behoud van tractement was geschorst.

Op 5 december moest hij weer voor de kerkeraad komen; daar informeerde ds Uilkens, of hij ook van gevoelen was veranderd. Het antwoord was: nee. De reactie van de kerkeraad was, dat hij dan binnenkort voor 13 weken zou worden geschorst, nu met verlies van tractement en na afloop van die periode 'gedeporteerd' (afgezet).

Tegen dit alles protesteerde Hoeksema nu bij het Kollege van Toezicht. Hij meende 'voor zich en zijn huisgezin geen vrijheid te hebben dit zo maar langer stil aan te zien, omdat door het verlies van mijn post het vooruitzicht op het tijdelijk onderhoud voor ons en onze vijf kinderen in de toekomst zeer donker is'.

Tot zover het schrijven van Hoeksema. Hij had hierbij ingesloten een verzoekschrift, door 11 personen ondertekend.[22]

Deze elf hadden allen kinderen bij Hoeksema op school en verklaarden 'dat onze kinderen steeds de beste vorderingen maken, en hij den onderwijzerspost tot ons genoegen bekleedt; dat hij tevens door zijn burgerlijk en zedig gedrag ten allen tijde een goed voorbeeld heeft gegeven'. Daarom spraken ze de wens uit hun 'wettige onderwijzer' te mogen behouden.

Ds Uilkens verantwoordde zich voor het Kollege van Toezicht als volgt: Hij was als predikant volgens 'de kerkelijke wetten' tegen Hoeksema en de zijnen opgetreden, met de bedoeling 'de zo jammerlijk verdeelde gemeente van Zuurdijk enigszins te herstellen', een gemeente waar men zijn voorganger eens van de preekstoel had gejaagd, een gemeente waar ook nu nog 'geenszins de beste gevoelens jegens andersdenkenden gekoesterd worden'. Als de bron van alle kwaad zag hij 'de verregaande dweepzieke leer van enen *Hekma*, landbouwer onder de gemeente', een leer die z.i. noch op het evangelie noch op de formulieren van enigheid was gebaseerd.

Drie jaar lang had hij als christen-leraar getracht de christelijke liefde en verdraagzaamheid te bevorderen, o.a. door met alle afgescheidenen te spreken om deze zo mogelijk van hun verderfelijke, ja voor de staat zelfs gevaarlijke gevoelens af te brengen. Helaas tevergeefs! Daarom was er voor hem en zijn beide ouderlingen E.H. Schreuder en H.H. Hoven en diaken H.J. Torringa geen andere mogelijkheid overgebleven dan Derk Hoeksema als koster en voorzanger te schorsen, daar deze hun niet alleen had meegedeeld de leer der Afgescheidenen te zijn toegedaan, maar ook dagelijks toonde daarvan een voorstander te zijn.

Weliswaar had Hoeksema zich beroepen op een trouwe plichtsvervulling, maar wat had dit nu voor innerlijke waarde, als hij tegelijk verklaarde slechts met zijn lichaam bij het H. Avondmaal aanwezig te zijn?

Verder had Hoeksema zich als schoolmeester op de ingezetenen beroepen, maar bijna al de ondertekenaars van het verzoekschrift waren de leer der Afgescheidenen toegedaan. Het zou hem - ds Uilkens - niet moeilijk vallen om een even groot aantal ondertekenaars te leveren - onder wie de notabele ingezetenen - die het tegenovergestelde konden getuigen. Nog onlangs was Hoeksema voor de burgemeester geroepen, omdat hij op school een kind had mishandeld.

Tenslotte had Hoeksema willen aantonen, dat zijn schorsing onwettig was geweest. Uilkens' weerlegging hiervan was, dat Hoeksema openlijk had verklaard de leer der Afgescheidenen te zijn toegedaan ‘hetwelk niet de leer onzer kerk is’. Daarom was hij met goedkeuring van het classikaal Bestuur ‘gesuspendeerd’, met verlies van tractement. De schorsingsbrief was hem de 21e december 1839 ‘geregtelijk’ overhandigd.

Uilkens was van mening, dat ‘een geloofsgenoot ener andere sekte, als dienaar onzer kerk’ niet kon noch mocht gehandhaafd blijven’ (Zuurdijk, 8 januari 1840).

Het is duidelijke taal! De Afgescheiden kerk een ‘sekte’ genoemd. En dan te bedenken, dat deze aan de nimmer afgeschafte belijdenis der kerk vasthield!

Ook kerkvoogd *E.J. Huizing* gaat zich officieel met de kwestie bemoeien. Hij doet dit op een verzoek om inlichtingen over de situatie in Zuurdijk en stuurt 4 februari '40 een schrijven aan het Kollege van Toezicht, waarin hij scherpe kritiek oefent op ds Uilkens en op de vader van het door Hoeksema zogenaamd mishandelde kind. Meester Hoeksema tracht hij zoveel mogelijk te redden. We merken hierbij op, dat Huizing behoorde tot de ondertekenaars van het verzoek van 9 december '39 om Hoeksema als onderwijzer voor Zuurdijk te behouden.

Hij erkent, dat ds Uilkens het bij het rechte eind heeft, als deze de landbouwer *F.J. Hekma* van de boerderij ‘Castor’ als de oorzaak van de bestaande onrust aanwijst. En hij juicht het toe, als ds Uilkens elke gepaste gelegenheid aangrijpt om met gematigde ernst zijn gemeente voor zich te winnen. Maar diens ijver schijnt zich - aldus Huizing op bittere toon - alleen tot de schoolonderwijzer Hoeksema en tot de bedeelden in de gemeente uit te strekken. Hoeksema wordt bedreigd met ontslag en de behoeftigen

met inhouding van steun. Gelukkig kunnen andere, meer onafhankelijke personen, door dergelijke afkeurenswaardige maatregelen niet getroffen worden. ‘En wie zou een gedwongen geloof zonder overtuiging wensen?’ vraagt Huizing.

Volgens hem is het ook duidelijk, dat ds Uilkens alles bij elkaar zoekt om Hoeksema in een kwaad daglicht te plaatsen. Wat dat klagen over de mishandeling van een kind op school betreft, vervolgt Huizing, die klacht was afkomstig van zijn dagloner. Huizings eigen kinderen hadden op school van het hele geval niets bespeurd en als het zo erg was geweest, dat de burgemeester ervan in kennis gesteld moest worden, dan was zo'n mishandeling toch niet onopgemerkt gebleven. Nee, Huizing vermoedt, dat zijn dagloner de gelegenheid heeft aangegrepen om zijn kind onder schone schijn thuis te houden, zodat hij het schoolgeld niet hoeft te betalen.

En - besluit Huizing - het is niet meer nodig harde maatregelen tegen meester Hoeksema te nemen, daar deze denkelijk binnenkort zijn ontslag zal vragen. Hij heeft tenminste een korenmolen (in Ulrum) gekocht om die op 1 mei te aanvaarden.

Aan de andere kant is het wel zo, dat Hoeksema maar al te duidelijk laat blijken, dat hij de leer der Afgescheidenen is toegedaan. Daarom zou Huizing het het beste vinden, als de eerste schorsing met behoud van tractement werd verlengd tot 1 mei '40, terwijl dan Hoeksema verplicht zou zijn voor een bevoegde vervanger als koster-voorzanger te zorgen. Dan was men meteen uit de moeilijkheden en werden verdere onaangenaamheden voorkomen.

Het Kollege van Toezicht vroeg aan het classikaal Bestuur van Middelstum om advies. Dit antwoordde op 26 februari '40 het aan de ene kant zeer moeilijk te vinden ‘vooral in deze ongelukkige tijd van verdeeldheid in het Godsdienstige over de meerdere of mindere afwijking van de eigenlijke Leer zoals die bij de hervormden beleden wordt, juist te oordelen, terwijl evenwel ook de eenvoudigste en onkundigste leden der Gemeente, zich hoogmoedig verstouten hierover menigmalen met bitterheid uitspraak te doen’.

Aan de andere kant kon het voor de Leraar ‘niet anders dan hoogst onaangenaam zijn, wanneer hij niet slechts bij deze en gene leden zijner Gemeente in zijn zogenaamde rechtzinnigheid wordt verdacht gehouden, maar inzonderheid wanneer een *koster* en *voorzanger* in de Gemeente zich openlijk en facto *tegen* de Leeraar en *vóór* de Afgescheidenen verklaart’.

De classis vindt het dan ook niet te verwonderen, ‘dat de predikant van Wehe en Zuurdijk met de kerkeraad bij openlijke en voortdurende tegenstand tot meer of minder strenge maatregelen de toevlucht neemt’. Maar ter voorkoming van verdere moeilijkheden sluit de classis zich aan bij het bovengenoemde advies van kerkvoogd Huizing. Ook het Kollege van Toezicht doet dit. En zo was de kwestie Hoeksema door diens vertrek naar Ulrum op 1 mei 1840, beëindigd.

Derk Hoeksema sloot zich bij de Afgescheiden gemeente in dat dorp aan

en kreeg daar later zitting in de kerkeraad, waarin hij een vooraanstaande plaats innam (zie Ulrum).

In zijn studie *'Spanningen en Konflikten'* noemt van Weerden nog als detailpunt Hoeksema's weerzin tegen het zingen van de Evangelische gezangen, b.v. Gezang 31, oude bundel, met de beginregel 'O sterveling, gevoel uw waarde'. Deze afkeer - die bij de Afgescheidenen algemeen was - is allicht gestimuleerd door een geschriftje van de Cock tegen de gezangen: *'De zoogenaamde Evangelische gezangen, de oogappel der vervoerde en verleide menigte in de Synodaal-Hervormde kerk....*[23]

Hierin lezen we, dat bovengenoemde aanvangsregel beter kon luiden: 'o sterveling, gevoel uw *on*waarde', weet eerst tot uw heil en zaligheid hoe groot uw zonden en ellenden zijn.

'Bij het zien van de gezangen over voorjaar, zomer, herfst, winter, oogst enz. - schrijft de Cock - komt mij het verhaal voor de geest van ds *Smith* te Leens, die dit nog van zijn waarschijnlijk godvrezende vader onthouden had. Deze had daarvan in zijn tijd gezegd, dat hij er niet graag over preekte, daar 's mensen leeftijd zo kort en wisselvallig was en het geloof en de bekering zo noodzakelijk, dat men daarover wel iedere zondag moest prediken en die ten zeerste aandringen'.

Uit de kerkeraad

Van 15 december 1835 tot 6 juni 1838 is volgens een aantekening in het notulenboek 'geen kerkeraadsvergadering gehouden'. De eerste vergadering met notulen - die van 6 juni 1838 - is bij F. Hekma in Zuurdijk aan huis. Ze werd met psalmgezang en gebed geopend en gesloten.

Alle leden waren aanwezig, nl. de ouderlingen *F. Hekma* en *P.P. Brongers* (de opvolger van H.P. v.d. Kooi) met de diakenen *R.H. Landman, E.L. Veenstra* en *K.J. Hofman*.

De tweede kerkeraadsvergadering is bij ouderling P. Brongers in Leens. Slechts de beide ouderlingen zijn present en daarom werden er maar geen bijzondere zaken 'verhandeld'. Wel was er aan het begin en het eind ook weer het psalmgezang, al waren ze maar met hun beiden.

De vergaderingen werden afwisselend bij één der ambtsdragers gehouden, nu eens in *Leens*, dan weer in *Zuurdijk, Wehe* of *Warfhuizen*, ook wel bij een 'gewoon' lidmaat aan huis nl. bij *Pieter Zuidema* te Wehe.

Dat de gemeenschap der heiligen ook met de daad beoefend werd, bewijst de vergadering van 26 dec. 1838 in de woning van Klaas Hofman te Leens, waarin het ging over het collecteren voor de 'breuken' (= boeten) voor ds *de Cock* en een zekere Geertje van de gemeente Ulrum. Diezelfde avond handelde men nog in het bijzonder 'over het kinderleven', zoals de notulen het uitdrukken.

Op de vergadering van *2 april 1839* bij Hekma in Zuurdijk bespraken de broeders *'het bloed eten'*, daar sommigen meenden, dat dit niet mocht. De kerkeraad was van oordeel, dat het in Hand. 15 wel verboden wordt, 'maar dat de tijd van het verbod zich niet verder uitstrekt dan ten tijde van de Apostolische kerk'.

In deze zelfde vergadering kwam ook de onenigheid in Leens over de gang van zaken in de zondagse samenkomsten aldaar ter sprake. Een vrouw voerde daarin vaak het woord! En dat was toch zeker niet volgens Paulus! Anderen waren er echter wel voor, dat een vrouw in de gemeente sprak. De kerkeraad droeg nu ouderling Brongers op om in de morgendienst een preek van een oude, godzalige predikant over vrije stof te lezen en 's middags één over de catechismus. Toch schijnt dit niet goed te zijn gegaan, want nog geen twee maanden later diende *Pieter Klases Wierenga* een aanklacht tegen Brongers in. Deze las zondags wel, maar ging dan de predikatie ook nog 'verklaren'! En soms was hij helemaal niet op zijn post.

De kerkeraad zat ermee, want de beschuldiging was waar. Daarom werd besloten 30 juni 1839 in Leens een gemeentevergadering te houden en daar voor te stellen in de plaats van Brongers 'bij provisie' (= voorlopig) een nieuwe ambtsdrager te kiezen.

In die vergadering werd de manslidmaten hóófd voor hóófd gevraagd, hoe h.i. eendracht en liefde het best bevorderd konden worden en wat zij van het voorstel om een nieuwe ouderling te stemmen dachten.

Sommigen durfden hun stem niet te geven, anderen keurden het voorstel goed. Nu werd aan de vrouwen gelegenheid gegeven te spreken, hoewel - volgens de notulen - 'de vrouwen weliswaar geen stem hadden, maar om de eensgezindheid te bewaren'.

Had men het maar niet gedaan! Want nu barstte *Trientje Stoutmeijer* los.[24] Eerst beschuldigde ze Brongers ervan, dat hij in een samenkomst met vrijmoedigheid gebeden had en daarna had geklaagd, dat hij het niet had durven wagen. Daarna had ze hem gevraagd 'of hij ook leven aan zijn ziel en toenadering tot God had ondervonden'. Nee, was zijn antwoord. Toen had ze hem gevraagd, of zijn bidden dan geen spotten met God was geweest.

De lezer ziet hoe duidelijk hier nog de conventikel-geest spreekt. Maar Trientje was nog niet klaar. Ze meende, dat niemand in de kerkeraad de vereiste bekwaamheid (om te bidden) bezat. Terecht werd haar daarop de vraag gesteld of zij iemand wist, die het beter kon en dat zij die dan wel kiezen mocht, want 'de gemeente kon toch niet zo ongebonden heenlopen'. Het kwam niet tot een beslissing.

Wel blijkt enige maanden later ouderling Brongers door *Sietze Gerhards van Slooten* vervangen te zijn.[25]

Het lidmaat Trientje Stoutmeijer kwam in december 1840 enige tijd onder censuur te staan wegens haar belasteren van ouderling Hekma en het verwaarlozen van de bijeenkomst op zondag. Op 29 december 1840 werd de Cock er zelfs bijgehaald. Deze vermaande haar afstand te doen van haar verkeerde wandel en bewees haar op grond van Gods Woord, dat ze schuldig stond en dat de kerkeraad haar 'regt' behandeld had.

En zie, Trientje 'kreeg inzien van haar verkeerdheid en heeft opentlijke belijdenis van haar verkeerdheid gedaan en heeft beloofd vervolgens in liefde en eensgezindheid met de kerkeraad te leven'.

De Cock bezat de gave dergelijke ruzies en twisten tot een goed einde te

brengen. In menige Groningse gemeente leveren de notulen hiervan het bewijs.

Kerkgebouw

Ondanks alle moeiten en narigheden groeide de gemeente toch en zo begon men aan *kerkbouw* te denken.

Het was voor de kleine gemeente geen geringe zaak. Daarom werd met de kerkeraad van *Ulrum* een gecombineerde vergadering gehouden om de vraag te bekijken, of men in Leens gezamenlijk een kerkgebouw kon zetten. De broeders werden het niet eens.

Tien dagen later (13 juni 1840) vergaderde de kerkeraad weer, dit keer bij diaken *Albert Jacobs Dob*, landbouwer in Warfhuizen.

De kerkeraad van Mensingeweer was ook aanwezig. Nu viel het besluit de kerk in Leens te bouwen en op donderdag 18 juni 's avonds om 7 uur in Warfhuizen de manslidmaten over dit besluit te polsen en dan ook de Eenrummers en Hornhuisters uit te nodigen. Leden uit Hornhuizen verschenen wel op die gemeentevergadering, maar ‘die van Mensingeweer en die van Eenrum zijn terugge gebleven’.

Niettemin kon enige maanden later de nieuwe kerk aanbesteed worden. *Luitje Reitsema en Hindrik Alberts Kamphuis* kregen opdracht voor f 675 een kerk te bouwen van 60 voet lang en 40 voet breed. Uiteraard moest er geld op tafel komen en om dit te bereiken werd een rondgang door de gemeente gehouden.

Ouderling *Sietse van Slooten* en diaken *Klaas Hofman* bezochten de leden in *Leens* en *Hornhuizen;* de beide diakenen *Ritse Lantman* en *Enne Veenstra* gingen in *Warfhuizen* en *Wehe* langs de deur, terwijl diaken *Albert Dob* en *F. Hekma* in *Zuurdijk* werkten.

Op 25 november 1840 verschenen in de vergadering bij Hekma in Zuurdijk twee afgevaardigden van de Ulrummer kerkeraad nl. *Ailke Pieters Ritsema* en *Siewert Tonnes Luinenga*. Nog eens kwam een combinatie der gemeenten Ulrum en Leens, voor zover het het gezamenlijk onderhouden van een predikant (en kerk) betrof, ter sprake. Maar de Lainsters gingen hierop niet in: ze wilden geen dominee afstaan.

Aan het eind van deze vergadering ging de gastheer, ouderling Hekma, voor in gebed. ‘Om de zwakheid van de vrouw en kind is er niet gezongen’, aldus de notulen.

Op 13 juni 1841 hield ds *K.J. Timmerman* van Warffum de eerste predikatie in de nieuwe kerk over Jes. 66:10:

> *Verblijdt u met Jeruzalem, en verheugt u over haar, al hare liefhebbers! Weest vrolijk over haar met vreugde, gij allen, die over haar zijt treurig geweest!*

Tevens bediende hij bij die gelegenheid het Avondmaal. De erkenning als kerk kwam enige weken later af bij K.B. van 6 juli 1841, als antwoord op een adres door 75 personen ondertekend.

We vonden de volgende aanduiding van de nieuwe kerk: De kerk der Afgescheidenen is een ruim gebouw, in de gedaante van een boereschuur,

zonder toren of orgel, staande in de Valge, ten noorden van de weg. Deze zogenaamde '*Roode Schuur* werd in het jaar 1841 gebouwd'. En wat het aantal leden betreft, geeft dezelfde bron 220 op.[26]

In 1866 legde ds Hummelen de eerste steen voor een nieuwe, grotere kerk. Er kwam een leuk koepeltorentje op. In 1912 werd ook deze kerk weer verbouwd, waarbij het torentje verdween.

Dominee

Terwijl men nog met de kerk aan het bouwen was, werden al pogingen in het werk gesteld een eigen predikant te krijgen. Een ongehuwde zou f 350 tractement genieten, een gehuwde f 400, beiden met vrij wonen.

In februari 1841 ging een beroep naar ds *P.M. Dijksterhuis* te 't Zandt/Middelstum; in mei naar ds *J.K. Timmerman* te Hooghalen en 'Ieken' (Hijken). Deze laatste was de vader van de Warffumer dominee, die in juni de nieuwe kerk zou inwijden. Beide beroepenen bedankten.

Nu ging de kerkeraad het met 'studenten' proberen. Op de groslijst kwamen te staan de Groninger studenten:

Alle Groen van *Houwerzijl*
E. v. Bolhuis van *Grootegast*
E. Lindeman van *Groningen*
D. Drukker van *Stroobos*
Jacob Bouma van *Warffum*

En de kandidaat in Friesland:

J. de Boer van *Wanswerd*

Toen enkele gemeenteleden ook Drentse kandidaten op de nominatie wensten, werd deze nog uitgebreid met de volgende figuren:

ds F.A. Kok van Dwingelo
Gerrit Jan Reit,
Jan Zeebuit, beiden van Hoogeveen
Marten v. Buiten van Appelscha
Frens Strik van Zuidwolde (Dr.)
Jan Kreulen van Dwingelo
Hendrik Jans Wind van Rottum (Fr.)

Na enkele stemmingen (9 nov. 1841) kwam het volgende 3-tal uit de bus:

1. *Hendrik J. Wind, student* bij ds F.A. Kok te Dwingelo, tevens geëxamineerd oefenaar voor de provincie Friesland en ouderling in de gemeente Rottum (Fr.).
2. Alle Groen, kandidaat, woonachtig in Houwerzijl en ouderling van de gemeente Houwerzijl-Zoutkamp.
3. Freerk Alberts Kok, predikant te Dwingelo.

Enkele dagen later (14 nov.) wordt bij Hekma aan huis *H.J. Wind* met 10 van de 20 stemmen gekozen (A. Groen had 8 en F.A. Kok nog 2 stemmen).

Ouderling *Hekma*, diaken *A.J. Dob* en het lidmaat *H.P. van der Kooi* zouden persoonlijk *Wind* de beroepsbrief brengen.[27] Voordat deze een beslissing nam, schreef hij nog een aparte brief met o.m. drie vragen:

1. Waarom staat in de beroepsbrief, dat hij moet aanmerken, dat de roeping van God zelf was geschied.
2. Of de stemming wettig had plaats gevonden zonder kuiperij.
3. Of de stemming ook in het geloof was geschied.

Het antwoord luidde, dat hij wettig gekozen was en dus ook van de Here geroepen. 'Wat de derde vraag aangaat', schrijft de kerkeraad, 'wij hoorden vanagter veel en ook nog als men over de keuze spreekt: daar ben ik blij om, dat is met mijn genoegen, één met name Hidde Kooi hoopte u in den gelove te begeren en te verwagten'.

Op 18 december 1841 is Wind zelf op de kerkeraad en verklaart daar het beroep aan te nemen. De gemeente van Leens zal een eigen herder en leraar ontvangen! De broeders vragen hem zo spoedig mogelijk over te komen. Weliswaar heeft hij nog geen examen gedaan, maar dan kan hij toch alvast als oefenaar in Leens werken.

Gelukkig was Wind verstandig. Hij antwoordde pas na zijn examen te zullen komen. Kwam hij eerder, dan kon dat zijn studie wel eens niet ten goede komen en verder was hij bang, dat hij dan eerder liep dan hij gezonden was.

Het duurde nog ruim 3 maanden voordat hij zijn examen deed (29/30 maart 1842). Nu was die tussentijd niet zo erg, want er moest toch ook nog een *pastorie* komen. *Enne Lammerts Veenstra* neemt de bouw aan voor f 288. De som, die 23 personen in 1841 bijeenbrengen voor het bouwen van een kerk en pastorie beloopt het respectabele bedrag van bijna f 1100. De grootste bijdragen daarin zijn van *Hekma* f 500, *A.J. Dob* f 200, *Pieter Freerks van Kolken*, van oorsprong mennoniet en op 49-jarige leeftijd door ds Wind gedoopt f 100, *Hidde van der Kooi* ook f 100 en *Jan Harms Wierenga* f 75.

Van 1841 tot 1862 toe wordt er voor bouw en aflossing bijeengebracht ± f 6000, waarvan niet minder dan f 1100 geschonken wordt door A.J. Dob.

Deze offervaardigheid doet weldadig aan. Hoewel de gemeente slechts ± 65 leden telt en 90 volwassen doopleden, staat er bij de komst van de eerste predikant al een kerk en pastorie.

Intussen wordt er een drukke briefwisseling gevoerd met de beroepen predikant. De vrouw van ouderling Hekma, *Anje Gerrits Allershof* schrijft zelfs een keer, voordat en nadat hij het beroep heeft aangenomen.

Uit haar brief van 1 febr. '42 blijkt, dat ze hem over ijs heeft verwacht; wel een bewijs dat de winter streng is, als men iemand van ver per schaats verwacht.

In deze brief deelt ze hem mee, dat ds de Cock ziek is, die h.i. als Mozes onder oud-Israël 'de steun van onze kerk is'. Helaas zal deze zelfde zuster later een onverzoenlijk tegenstandster van ds Wind worden!

In een hartelijke brief van Hidde van der Kooi te Zuurdijk (alle brieven zijn door ds Wind bewaard, en bewaard gebleven) staat over het sterven van ds de Cock: 'zo is zijn sterven maar een afleggen van zonden om het

vol genot des Heeren te verkrijgen, daar wordt een eeuwig loflied gezongen'.

Toch ziet men zich ook verplicht hem in te lichten over onenigheden, die er in de gemeente zijn. Een ander tracht het wat te verzachten door te schrijven, dat deze slechts bestaan tussen enkele vrouwen. 'Gij wordt met alle hartelijke toegenegenheid tegemoet gezien'.[28]

De lang verbeide komst van ds Wind vindt plaats op vrijdag 29 april (1842). *Broer Jans Visser* heeft het gezin met het huisraad per schip opgehaald; 's avonds komen de kerkeraad en enige gemeenteleden hun nieuwe dominee welkom heten. En op zondag 1 mei bevestigt ds T.F. de Haan hem met een preek over Hebr. 13:17, waarna 's middags de intree volgt (tekst Ps. 27:4a 'één ding heb ik van den Heere begeerd, dat zal ik zoeken, dat ik alle de dagen mijns levens mocht wonen in het huis des Heeren').

Zelf deelt hij aan één van zijn vrienden mee: 'toen was de kerk zo vol mensen, dat er bijkans geen ruimte was, dat ik voor de predikstoel kon staan. Ik bespeur grote begeerte om het Woord te horen, want wij hadden gisteren kermis hier in Leens, maar de kerk was vol mensen'.

Ditzelfde jaar komt er een derde *ouderling* bij, *Jan Harms Wieringa*, en worden tot k*erkvoogden* gekozen *Enne Wiebes Kamphuis* (Warfhuizen) en *Hidde Pieters van der Kooi. Kamphuis* is bijna 32 jaar onafgebroken kerkvoogd geweest, tot hij in 1875 overleed, bijna 80 jaar oud.

De beide kerkvoogden hebben al dadelijk werk. Een zekere Eltje en Nieske kunnen geen huis krijgen; er zal een huis gebouwd worden op kosten van de kerk. Dominee heeft een *schapenhok* nodig. Het komt er. De domineese heeft behoefte aan een *kelder;* ze krijgt die. Besloten wordt de kerk te *witten* met het restant van wat gebruikt is bij dezelfde activiteit in de pastorie.

Mensingeweer voegt zich bij Leens, 1842

De eerste jaren van het verblijf van ds Wind in Leens waren goede jaren. Kort na zijn komst houdt de gemeente van *Mensingeweer* op als zelfstandige kerk te bestaan. Twee jaar geleden (1840) waren er al van hen 'uitgegaan', o.a. een ouderling. Door ouderling *Jan Gerlofs Oosterhuis* en diaken *IJsbrand Jans Jansen* werd op een Leenster kerkeraadsvergadering (22 juni 1842) 'voorgedragen', dat hun gemeente 'bijkans vervallen was'. Ze wilden zich bij de kerk van Leens voegen, omdat ze nu de gelegenheid hadden zich 'onder opzicht van een Leraar te begeven'.

De kerkeraad brengt de zaak op de classis. Die geeft haar toestemming. De leden, die dicht bij Baflo wonen, mogen zich bij die gemeente voegen. En zo worden ouderling J.G. Oosterhuis en diaken IJ. J. Jansen door Leens 'overgenomen'.

Voorzanger

In 1842 wordt de 52-jarige timmerman *Hendrik Albert Kamphuis* voor een jaar tot voorzanger aangesteld. Dat was in juli 1842, maar in november

van hetzelfde jaar merkt ds Wind op, dat het met het zingen tijdens de dienst vaak onstichtelijk toegaat ‘door gebrek aan een bekwaam voorzinger’. Hij weet in Friesland in de gemeente Tjalbert wel iemand, nl. *Wieger Reins Ruiter*, die het zingen goed meester is en die de post van voorzanger gedurende het winterseizoen wel wil waarnemen ‘voor de kost’.

De kerkeraad zal hem aanschrijven. De notulen van 16 febr. 1843 geven aan, dat hij van 1 maart 1843-1 maart '44 tot voorzanger wordt gekozen op een loon (tot 1844) van f 17,50. Ook moet hij de kerk schoonhouden en de kaarsen aansteken.

In 1844 volgt *Menno Kiers Swartwold* hem op. (Hij wordt later predikant in Schoonhoven en Langerak).

Ds Wind preekt in Groningen, 20 november 1842

In de kerkeraad van 3 nov. '42, bij diaken F.J. Timmer in Leens, leest ds Wind een brief voor van de gemeente in Groningen, waarin hem wordt gevraagd de 20e in de stad te komen preken. De broeders vinden het goed. Weinig zal hij toen vermoed hebben, dat het een lijkpredikatie zou worden na het sterven van de Cock op 14 nov. 1842. De preek is in druk uitgegeven. Ze handelde over Hebr. 13:7: ‘Gedenkt uw voorgangeren, die u het Woord Gods gesproken hebben; en volgt hun geloof na, aanschouwende de uitkomst hunner wandeling’.

Catechisaties

De kerkeraad besluit de *catechisaties* te laten beginnen op 7 november (1842). 's Maandags bij *Enne Wiebes Kamphuis* te *Warfhuizen*, op dinsdag in *Zuurdijk* bij *Pieter Eltjes de Vries*, op woensdag in *Leens* voor de ongetrouwden, op vrijdag voor de getrouwden, die lezen kunnen, en zaterdags voor hen, die niet kunnen lezen.

De gemeente groeit. In het eerste jaar van ds Wind treden niet minder dan 31 personen toe of doen belijdenis. In het volgend jaar 29.

Groot is in het eerste jaar ook het aantal gedoopten, nl. 42, waarbij we niet moeten vergeten, dat velen hun kinderen lang ongedoopt hadden gelaten. Op oudejaarsdag 1842 doet *Jan H. Wind* (zoon van ds Wind) met anderen belijdenis voor de kerkeraad. Ze worden onderzocht in de hoofdpunten der leer en hun wordt gevraagd ‘of ze hun belijdenis bij ondervinding kenden’. Wind jr. (gehuwd met Grietje Pieters van Kolken uit Warfhuizen) wordt in 1852 predikant in *Thesinge*.[29]

Moeilijkheden

Helaas duurt de tijd van bloei nog geen twee jaar. Toen het nieuwe begin voorbij was, begonnen de moeilijkheden. Zoals het vaker gaat, ging het ook hier: eerst met een nieuwe dominee weglopen, daarna hem verguizen en verachten.

Reeds in de notulen van 22 juni 1844 lezen we, dat ds Wind schuld heeft beleden, omdat hij ‘van sommige leden een verkeerd vermoeden heeft

gehad'. De vrouw van ouderling Hekma, Anje Allershof, en Trientje L. Stoutmeijer zijn er ook bij. Ds Wind wilde wel goed. Die schuldbelijdenis helpt.... voor een poosje. Want in januari 1846 beschuldigt ds Wind Trientje Stoutmeijer, dat ze hem niet meer wil erkennen, omdat hij haar gelasterd zou hebben.

En bij de kerkvisitatie van 8 juni 1846 zijn *Elisabeth Jans Lantman* en *Hans Hanses Meijer* aanwezig om beschuldigingen tegen hun predikant in te brengen. De eerste vindt, dat dominee meer de heiligmaking moet preken en meer de zonden bestraffen. De tweede acht het ontoelaatbaar, dat dominee soms met open ogen staat te bidden. Verder zou hij aan zijn schoonzuster Grietje de Jonge te Blokzijl geschreven hebben, dat sommigen eerst afgoderij met hem hadden gepleegd en nu met hun afgod geslagen worden. Daarbij zou hij ook hem (Meijer) op het oog hebben gehad.

De beschuldigingen liggen wel op een laag, persoonlijk niveau! Natuurlijk - zouden we haast zeggen - is Trientje Stoutmeijer ook weer van de partij: dominee zou vanaf het begin geen belangstelling voor haar hebben gehad. In zijn prediking vond ze geen waarachtige troost.

De classis moet er zich mee bemoeien. Ze benoemt een commissie, bestaand uit ds Poelman van Uithuizermeeden, ds Joffers van Uithuizen en twee ouderlingen. Deze vergaderen augustus 1946 bij A.J. Dob in Warfhuizen met de kerkeraad. Zeven beschuldigers zijn opgekomen.

Wie het opgestelde verslag leest, kan niet aan de gedachte ontkomen, dat Winds beschuldigers te veel van hem eisten. Want hij bezit slechts een geringe ontwikkeling en had slechts een gebrekkige opleiding genoten.

Toen er in *Ezinge* een predikant kwam, ds *de With*, die meer onderwijs ontvangen had en zelfs talen kende, gingen sommigen zondags hém horen. Vrouw Hekma ontzag zich zelfs niet om tegen iemand, toen zij met enige andere leden in Ezinge kerkten, en vreemd genoeg het H. Avondmaal vierden, op te merken: 'wie altijd oude aardappels eet, wil ook wel eens nieuwe hebben'. En Trientje Stoutmeijer had de wreedheid op een zaterdag haar eigen predikant mee te delen, dat zij de volgende dag bij de With zou kerken en bracht het nu bovendien als een beschuldiging tegen hem in, dat hij lachend geantwoord had: 'Als er één Trientje wegloopt, is dat zo erg nog niet!'

Over Hans Meijer had hij zich echter driftig gemaakt en gezegd: 'Wat scheelt mij Hans, die wil ik wel een attestatie geven, dan kan hij gaan waar hij wil'.

Bovendien had men verschillende bedenkingen tegen onjuiste uitdrukkingen, die ds Wind in zijn preken of gebeden gebruikte; ze waren echter meer het gevolg van een gebrekkige woordkeus en stijl.

Het moet ons verwonderen, dat iemand met zo'n onvoldoende opleiding het klaarspeelde om zondags soms drie keer en bovendien één keer in de week te preken.

De beschuldigers bleven hardnekkig. Ze wilden niet eens de betuiging van hun leraar aannemen dat hij, als hij tegen iemand gezondigd had, er spijt

van had en vroeg, dat ze hem zouden vergeven. Ze waagden te veronderstellen, dat hij het toch niet meende.

Natuurlijk stelde de commissie hen nu in het ongelijk en bestrafte hen wegens hun onverzoenlijkheid. Maar de classis ging toch meer geleidelijk te werk. Ze droeg aan ds Poelman op om van een 4-tal ouders de kinderen te dopen, nl. van Hekma, Hans Meijer, Tamme Tammens en Broer Visser (wiens vrouw een zuster van Trientje Stoutmeijer was). En in een brief van de classis werden ze vermaand hun wrok te laten varen.

Aan de andere kant werd ds Wind vermaand wat minder te preken om wat meer te kunnen studeren. Er waren wel bekwame mannen in de gemeente, die hem wilden helpen bij het catechiseren 'ofte ook waarin het van node mag wezen', aldus de classis, die de naam van Hekma niet noemde, maar zeker aan hem dacht. Tenslotte drong ze er bij ds Wind op aan op een avond met de gemeente een gebedssamenkomst te beleggen om zo elkaar weer te vinden.

Het valt te begrijpen, dat door dit alles het geestelijk leven kwijnde. Het aantal van hen, die uit de hervormde kerk overkwamen of belijdenis deden, daalde in deze jaren van 30 tot een gemiddelde van 7.

In 1847 klagen kerkeraadsleden bij de jaarlijkse kerkvisitatie 'dat de leraar onoplettend was in het prediken en dat zij wensten, dat hij de heiligmaking meer mogt preken en de zonden meer bestraffen. Wat zijn dienst andersaan betrof of onzuiverheid in de leer, (daar) konden zij zozeer geen aanmerking op maken'.

De ouderlingen en diakenen moeten nu even weggaan en dan raden de visitatoren ds Wind aan 'oplettend te zijn in wat hij zegt, omdat aller oog tegenwoordig op hem geslagen is'. Ds Wind antwoordt, 'dat hij gaarne wilde heilig en onberispelijk voor God en mensen leven; hij kon met een vrij geweten zeggen, dat hij de tijd niet verwaarloosde en bij nacht en dag met vlijt, lust en ijver werkzaam was'.

Het kon niet uitblijven of de kerkeraad moest weldra tegen de weerspannigen optreden. Acht leden werden onder censuur gezet. Trientje Stoutmeijer werd tenslotte zelfs afgesneden. Ze beschuldigde ds Wind er van een verderfelijke leer te brengen; ja, de kerk zou wel spoedig in duizend stukken vliegen, omdat er bijna geen goede leraars meer waren!

Geen wonder, dat ds Wind, toen hij in 1848 een beroep ontving van de gemeente in Hallum (Fr.), dat aannam. Het is hem niet gegeven geworden daar nog te arbeiden.

Tijdens een verblijf in Hallum is hij op 1 mei 1848 op 43-jarige leeftijd overleden. Twee van zijn kinderen, 10 en 7 jaar oud, waren nog geen maand geleden gestorven (*Geeuwke* op 3 april en *Pier op 10 april*).[30] Precies 6 jaren had hij de gemeente van Leens gediend, de laatste jaren onder zeer moeilijke omstandigheden.

Ook stoffelijk heerste er in die dagen in Leens en omstreken extreme *armoede*, mede een gevolg van de van 1845-'47 alom heersende aardappelziekte. De kerkeraad moest zelfs de hulp van het burgerlijk armbestuur inroepen. Omdat de dokterskosten zo hoog Waren, besloot men de verzor-

ging van de armen ‘uit te besteden’ onder de drie dokters de Rochefort, Doornbos en Beekhuis, welke laatste voor f 53 per jaar deze taak op zich nam.[31]

In november 1847 deelden de diakenen mee, dat ze f 42 gecollecteerd hadden voor ‘vleessmeer voor de armen’, de zg. *vetcollecte*. Een paar jaar later (1853) bracht die niet minder dan f 80 op. Als op zovele plaatsen emigreerden in 1848 en '49 velen naar N.-Amerika.

Anderhalf jaar na de dood van ds Wind deed ds *R.K. Hummelen* van Nijeveen, na 's morgens bevestigd te zijn door ds Abels van Ulrum, de consulent, zijn intree met Efeze 3:8.

Ds Hummelen was nog geen jaar in Leens of als eerste van de oude garde overleed de boer van Castor, Freerk Hekma, die vanaf het begin de kerk als voorganger en oefenaar had gediend tot de komst van ds Wind, en na diens sterven eenmaal per maand was voorgegaan (de overige weken namen classis-predikanten de dienst waar) en enige huwelijken kerkelijk had bevestigd.

De diaken *Albert Jacobs Dob* volgde hem als ouderling op en nam in Zuurdijk de catechisaties waar, wat tot dusver Hekma altijd had gedaan. De vrouw van de overleden ouderling Hekma, *Anje Allershof* en ook enkele anderen konden nog steeds niet de overleden dominee Wind vergeven, wat hij h.i. tegen hen had misdaan. Tot tweemaal toe werd hun vanwege de classis een brief gezonden om toch de betuiging van ds Wind, indertijd gedaan, dat het hem leed was, aan te nemen. Ach, wat bleven de opposanten onverzoenlijk! En dan lezen we in de notulen van september 1851 ‘dat de zaak en toestand met Anje Allershof, de wed. Hekma, beslist is; zij is in deze week, door de dood in de eeuwigheid overgegaan zonder dat de censure is weggenomen’.

Pas 5 jaar na het sterven van ds Wind werden twee leden van de censuur ontheven. De classis-brief, waarin stond, dat ds Wind met tranen in de ogen gevraagd had hem te vergeven wat hij verkeerd gedaan mocht hebben, was eindelijk niet geheel zonder uitwerking gebleven.

Eindnoten:

1 J.H. Warmolts (1800-1835), geboren 1800 te Aduard, waar zijn vader predikant was, 1816 student te Groningen, 1822 predikant te Lellens; 1827 te Wehe-Zuurdijk. Hij werd daar 25 februari 1827 bevestigd door ds H. Wormnest van Warfhuizen. Hij overleed 13 september 1835, ruim 35 jaar oud. Ds Wormnest hield de lijkrede naar aanleiding van Jac. 4:9b: ‘en treurt en weent’. Men dacht dat zijn dood nog het gevolg was van de ordeverstoring in de kerk van Zuurdijk op 1 februari 1835 (zie aldaar).

2 *L. Warmolts* (1798-1858), geboren te Aduard, 1816 student te Groningen, 1822 predikant te Meedhuizen, 1825 te Wittewierum.

3 J.S. v. Weerden - Spanningen en Konflikten, 82. De zegsman was *Jacob Pieters Beukema*, schoolmeester te Leens.

4 *J.A. Uilkens* (1772-1825), geb. te Wierum onder Adorp, achtereenvolgens predikant te Lellens en Eenrum; 1815 hoogleraar te Groningen in de landhuishoudkunde, algemeen bekend door zijn werk in 4 delen over *‘De volmaakte heden van den Schepper in Zijne schepselen beschouwd’* (1801-'22). Hij wordt wel de grondlegger der landbouwwetenschap in ons land genoemd, (vgl. v. Weerden, 201).

5 G. Keizer - De Afscheiding van 1834, Kampen 1934, 241-242.
6 v. Weerden, 209. M.J.F. Robijns-Radicalen in Nederland (1840-'51). 95-97. Leiden 1967. W.J. Formsma - Groningen in 1848 (Gron. Volksalmanak 1948).
7 Hel. de Cock 343.
8 Bos II, 229, 230 v. Weerden 84-85. *Meerten Jans Niewold* (1804-'65), geb. te Hornhuizen, boerenknecht, *Jan Klasens Lap* (1803-'60), geb. te Zuurdijk, boeren-arbeider.
9 Proces-verbaal in archief Gemeentehuis van Leens te Wehe.
10 Bos II, 230
11 M.D. Teenstra - Beknopte Schets der Godsdienstige Gezindten, 270, Groningen 1864.
12 Schr. van de burgemeester van Ulrum aan de Gouverneur, 16 febr. 1835.
13 Vonnis Rechtbank Appingedam 8-4-1835. - v. Weerden, 85.
14 Gedateerd Wehe, 8 juni 1836.
15 *Freerk Jans Hekma* 21 dec. 1805 geboren te Mensingeweer, op 1 maart 1832 getrouwd met *Anje Gerrits Allershof*. Hekma stierf 13 sept. 1850 te Zuurdijk. Op zijn grafsteen op het kerkhof aan de zuidzijde van de herv. kerk staat o.m.: In leven Landbouwer te Zuurdijk, en Ouderling bij de Afgescheiden Gemeente van Leens. Van hunne tien kinderen gingen hem reeds zes in de Eeuwigheid voor. Hij hoopte op een zalige opstanding door onzen Heere Jezus Christus. Zijn uit Warffum afkomstige vrouw (1805-1851) ligt naast hem begraven.
16 Het proces-verbaal berust in het gemeentearchief van Leens te Wehe. Vonnis rechtbank Appingedam 1-7-1836.
17 *Marten Gerrits Nube* was op 5 mei 1835 op 25-jarige leeftijd, als 'boerenknecht', te Eenrum getrouwd met de 37-jarige 'landbouwersche' *Jetske Hiddes Sijtsema*, wed. v. *Jan Onnes Hazekamp*, in leven landbouwer te Eenrum. Haar vader was tijdens zijn leven kalkbrander in Hoogkerk geweest; M.G. Nubes vader dagloner.
Haar arbeider Reinder Remkes Zeef was 17 mei 1819 getrouwd met *Lutgerdina Gerrits Nube* te Eenrum.
18 *Derk Pieters Hoeksema* (1794-1883), geboren te Wehe trouwde de 15e november 1823 op 29-jarige leeftijd te Leens met de 21-jarige *Martje Geerts de Vries*, dochter van de landbouwer Geert Heines de Vries uit Sauwerd.
19 Verslagen districts-schoolopzieners bij de Provinciale commissie van onderwijs in Groningen. (R.A. Groningen), 1828.
20 v. Weerden, 258.
21 *Theodorus Frederik Uilkens* (1812-'91), van 1836-'90 predikant te Wehe en Zuurdijk, opvolger van zijn zwager *J.H. Warmolts*. Hij was in Eenrum geboren als zoon van ds J.A. Uilkens, de bekende theoloog-natuurkundige, die in 1815 hoogleraar in de landbouwhuishoudkunde te Groningen werd. De predikant van Wehe-Zuurdijk schreef ook veel over de tuinbouwkunde (v. Weerden, 201).
22 Het waren H.H. Meijer, W.A. Bos, S.J. Jeltes, D.J. Vonk, G.S. van Slooten, E.J. Huizing, J.G. Staal, A.J. Meijer, H.H. Hoven, F.J. Hekma en W.B. Helder.
23 H. de Cock - *De zoogenaamde Evangelische gezangen, de oogappel der vervoerde en verleide menigte in de Synodaal-Hervormde kerk, ja zelfs nog van sommige van Gods kinderen uit blindheid, en omdat zij dronken geworden zijn door den wijn harer hoererijen, nader nog getoetst, gewogen en te ligt bevonden, ja strijdig met al onze formulieren van éénheid en Gods Woord*. (Groningen, 1835).
Daar het werkje van Jac. Klok - *De Evangelische gezangen, getoetst, gewogen en te ligt bevonden, met een voorrede van de Cock* (1834), bijna uitverkocht was, had de Cock nog eens over hetzelfde onderwerp geschreven. In 1836 deed hij dit nog eens: H. de Cock '*De Dagon onzer dagen (de afgod van Asdod, waaraan onze Evangelische gezangen niet ongelijk zijn), gevallen*.... (Catalogus Tentoonstelling Afscheiding van 1834). (Utrecht 1934).
24 Ze was 16 april 1829 in de herv. kerk van Leens 'aangenomen'.
25 We hebben enkele bijzonderheden ontleend aan de getypte herdenkingsrede van ds F. Boonstra, gehouden bij het 100-jarig bestaan van de Gereformeerde kerk in Leens, Ook voor het vervolg hebben we van dit gedachteniswoord een dankbaar gebruik gemaakt.
26 A.J. van der Aa's 'Aardrijkskundig Woordenboek' op *Leens*.
27 De beroepsbrief luidde (in gemoderniseerde spelling):

Zuurdijk, 14 november 1841
Geachte vriend en broeder in den Heere Jezus Christus.

Genade en vrede worde u vermenigvuldigd en met de uwen geschonken.

Amen.

Het is door de meerderheid van stemmen gebleken, dat gij, H.J. Wind, alhier als Leraar en Voorganger begeerd wordt en mitsdien verzoeken wij u met de Macedonische man: kom over en help ons.
Het traktement is jaarlijks vierhonderd gulden en een vrije woning, en daar wij door de ondertekening de roeping bevestigen, verzoeken wij: neem die in aanmerking als van den Heere geschied, en na afbidding van des Heeren zegen over uw persoon, dienst en betrekking, tekenen wij, uw broeders in den Heere.

de kerkeraad der gemeente,
F. Hekma, S.G. v. Slooten, ouderlingen;
E.L. Veenstra, K.J. Hofman, R.H. Landman, diakenen.

(Uit het 'brieven-copy-boek' van ds H.J. Wind; ds H. Bouma te Assen verstrekte ons deze copie). Dit copy-boek berust nu in het gemeente-archief te Kampen.

28 De gegevens over de offervaardigheid en de briefwisseling met ds Wind hebben we ontleend aan de gedachtenisrede van ds *F. Boonstra*.

29 *Jan Hendriks Wind* (1830-'75), geboren te Rottum, nu gemeente Schoterland. In 1852 werd hij predikant bij de Afgescheiden gemeente van Thesinge, in 1875 emeritus.
Leuk is de notitie in de notulen van 25 aug. 1847, dat J. Wind, student zijnde, de kerkeraadsvergadering wenst bij te wonen, onder belofte van zwijgzaamheid.

30 Ds Wind stierf 's middags 5 uur ten huize van no. 53 te Hallum. *Hendrik Jans Wind* (1805-'48), in de overlijdensakte genoemd Hendrik de Windt, was te Rotsterhaule in Haskerland geboren. Hij was veehouder geweest in Rottum en ouderling in een gezelschap, dat vergaderde bij een veenbaas te Tjalleberd. Voor de rechtbank in Heerenveen was hij vrijgesproken, maar in Leeuwarden liep hij f 10 boete op.

31 De Rochefort en Beekhuis waren dokters te Leens, Doornbos te Wehe, Beekhuis was ouderling in de herv. kerk van Leens. De Rochefort was de vader van P.A. de Rochefort, die van 1870-1912 burgemeester van Leens is geweest.

IV Mensingeweer

Het rustieke dorpje *Mensingeweer* ligt 6 km ten oosten van Leens en telde omstreeks 1840 slechts 45 huizen met 260 inwoners.

De trekschuit voer er langs en verder bracht de beestenmarkt op de eerste woensdag in november enig vertier. Voor het overige heerste er landelijke rust. Maar in de zielen der dorpelingen kon het wel stormen, niet het minst als de alles en iedereen beroerende kerkelijke kwestie ter sprake kwam.

De Cock had er zijn volgelingen; zoals blijkt uit de eerste brief, die hij tijdens zijn verblijf in de gevangenis schreef. Daarin noemt hij *Jan Brander* en *Jan Stelmaker*.[1]

Zeker is, dat in Mensingeweer enige tijd een Afgescheiden gemeente heeft bestaan, want in de classisnotulen lezen we, dat in 1840 een aantal leden 'van de gemeente Mensingeweer zijn uitgegaan', onder wie een ouderling.[2] In 1842 houdt ze als zelfstandige kerk op te bestaan. De ambtsdragers *Jan Gerlofs Oosterhuis*[3] en *IJsbrand Jans Jansen* worden door de gemeente van Leens overgenomen, (zie Leens). Nadere bijzonderheden ontbreken.

Eindnoten:

1 Hel. de Cock, 341, 346, 359.
2 Not. classis Warffum, 30 juni 1840.
3 Op 11 augustus 1846 sterft te Mensingeweer *Jan Gerlofs Oosterhuis* 52 jaar, kuiper, geboren te Marum (Gr.), gehuwd met *Anje Harmannus de Groot*, zoon van *Gerlof Oosterhuis*, van beroep landgebruiker te Marum, en van *Sieuwke Heres*, landgebruikersche.

V Uithuizermeeden

In dit in het uiterste noorden van Groningen gelegen dorp stond in 1833 in de Hervormde kerk al 34 jaar lang de toen 64-jarige ds *J.J. Damsté*.[1] Hij kende de Cock nog wel uit diens *Eppenhuizense* tijd, toen hij als kerkvisitator ook dit dorpje bezocht (bv. 3 mei 1826). In de kerkeraadsvergadering van 22 oktober 1827 ontving de Cock in bijzijn van ds Damsté in diens functie als lid van het classikaal bestuur acte van ontslag (wegens vertrek naar Noordlaren).

Zes jaar later kreeg de Cock weer rechtstreeks met Damsté te maken. Nu echter in een heel andere situatie, want Damsté was toen praeses van het classikaal bestuur van Middelstum, dat een week vóór kerstmis 1833 de Cock voor onbepaalde tijd schorste (zonder verlies van tractement).

In de weken daarvoor had Damsté gecorrespondeerd met de belangrijke functionaris aan het departement van Eredienst, *J.D. Janssen*. Uit die briefwisseling blijkt, dat overheid en kerkelijke besturen nauw voeling met elkaar hielden en één lijn trokken in hun acties tegen de Afgescheidenen. Zo vraagt Damsté in een missive van 3 december 1833, hoe te handelen met de Cock, die zojuist in zijn felle brochure *'Verdediging van de ware Gereformeerde leer....'* zijn beide collega's *L. Meyer Brouwer (Uithui*zen) en dr *G. Benthem Reddingius (Assen)*, twee wolven had genoemd, die de schaapskooi van Christus aanvielen. De Cock had trouwens nog wel meer minder vleiende betitelingen gebruikt. Beide genoemde predikanten hadden elk in een geschriftje gewaarschuwd tegen wat zij zagen als een herleving van calvinistisch-piëtistische vroomheid onder het eenvoudige kerkvolk.

En - schrijft Damsté - wanneer de Cock cum suis maar straffeloos mogen schrijven wat hun voor de geest komt, dan wordt de situatie nog veel ernstiger.

Deze brief van de Uithuizermeedster pastor was een antwoord op een diezelfde dag ontvangen schrijven van Janssen, die ook op maatregelen tegen de Cock zon. Weliswaar was de Haagse secretaris en adviseur van mening, dat gedachten en 'systema's' tolvrij zijn en dat het de Cock vrij stond zijn mystieke 'paleologie' uit te kramen. Maar het lasteren en schelden van achtenswaardige ambtgenoten in het openbaar, het razen om oproer te stichten, behoort niet tot de mystiekerij, maar wel tot zedelijk wangedrag.[2] Een week later (10 december) oordeelt Janssen in een brief aan Damsté, dat als de classis Middelstum het geschrijf en gedrag van de Cock als schandelijk en ordeverstorend beschouwt, ze verplicht is met hem te handelen.

Ik gevoel zeer wel - aldus Janssen - dat deze kerkelijke procedure groot opzien zal baren, aanvankelijk onrust en geschreeuw kan veroorzaken, maar ik deel uw gevoelen, dat de Cock, die men slechts als het werktuig der oproerstokende partij mag aanzien, door straffeloosheid aangemoedigd, tot alles in staat zou zijn, en weldra zijn voorbeeld door anderen zal gevolgd zien, zelfs onder onze aankomende studenten en kandidaten, die daarin voedsel voor hun ijdelheid en hoop op invloed en bevordering kunnen vinden.

Onder de Leidse studenten moeten zich thans enige van zulke jongelieden bevinden.

Janssen doelt hier op de zg. *'club van Scholte'*. In 1833 telde deze nog slechts 3 studenten nl. *A. Brummelkamp, S. van Velzen* en *A.C. v. Raalte*. Het jaar daarvoor waren *H.P. Scholte, G.F. Gezelle Meerburg* en *C.D.L. Bähler* vertrokken.[3]

Hoe Janssen de leervrijheid in de Hervormde kerk ten top wil drijven, blijkt uit het slot van zijn brief aan ds Damsté.

Het zijn geen gevoelens, geen godgeleerde stelsels, die men moet aantasten - daarin behoort de Cock zoveel vrijheid te hebben als elk ander leraar in de kerk. Alle schijn van geloofsdwang, elke beperking van protestants-christelijke vrijheid, ook voor mystieken, moet vermeden. Maar de lasteraar en voorbedachte onruststoker, die zich beijvert de leraars verdacht te maken, de gemeenten te verontrusten, onze kerk te verdelen en te scheuren, die moet geweerd worden. Als het classikaal bestuur van Middelstum de Cock als zo'n lasteraar en kerkscheurder beschouwt - zo besluit Janssen - wel, laat het hem dan aanpakken!

Nu, 19 december 1833 volgde de schorsing van de Cock voor onbepaalde tijd.

Voor een gemakkelijk overzicht geven we hier nog het verdere verloop van de procedures:

1 april 1834 - De Cock door het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen geschorst voor 2 jaar (met verlies van tractement).

29 mei 1834 - afgezet door het Provinciaal Kerkbestuur, nu op grond van zijn voorrede in Jacobus Kloks boekje tegen de gezangen.

16 juli 1834 - de Algemene Synode geeft nog 6 maanden respijt.

13 oktober 1834 - de kerkeraad van Ulrum tekent de Acte van Afscheiding.

In de periode 19 december 1833 - 13 oktober '34, resp. de data van zijn schorsing en het tekenen der Acte van Afscheiding, leidde de Cock menige samenkomst in één of ander Gronings dorp. Die samenkomsten waren altijd druk bezocht. Volgens rapporten werd het spreken door psalmgezang afgewisseld, waarna de Cock met een langgerekt gebed en dankzegging eindigde.[4] Laten we een voorbeeld mogen geven.

Ds. Damsté meldde, dat de vergadering van 8 augustus te *Uithuizermeeden* tot ver na middernacht had geduurd. Nadat de Cock - aldus Damsté - aan de samengestroomde menigte had verteld, hoe wreed en onrechtvaardig het Classikaal en Provinciaal Kerkbestuur hem hadden behandeld en ver-

volgd, deelde hij ter opbeuring en bemoediging bijzonderheden uit brieven en berichten mee, ten bewijze hoe in Engeland, Frankrijk en Zwitserland dezelfde geest, die hem bezielde, werkzaam was, zijn hoorders opwekkende vooral in deze geest te volharden.[5]

Op vrijdag 31 oktober 1834 moest de Cock voor de rechter in Appingedam verschijnen. Na afloop van de zitting namen de broeders van Uithuizermeeden hem mee om daar de zondag door te brengen. Reeds de volgende avond - zaterdag 1 november - preekte de Cock ten huize van *Harm Wolters (van Dam)*. Het was zijn eerste preek buiten Ulrum na de Afscheiding.[6]

De zondag daarop verkondigde hij het evangelie in de grote boerenschuur van de 47-jarige landbouwer *Pieter Jans Riepma* te Uithuizermeeden (Buitendijks). En 's middags opnieuw voor een grote schare, bij welke gelegenheid ook twee kinderen werden gedoopt nl. 1. *Anna*, dochter van *Albert Jans van der Lande* en *Anna Jans Schuringa*, echtelieden woonachtig te Middelstum.

2. *Tijs*, zoon van *Lammert Tijs Scholtens* en *Nanje Harm Maring*, beiden te Uithuizermeeden. De ouders hadden zich bij de gemeente van Ulrum gevoegd. 's Avonds was er al weer een grote menigte bijeen. Tot het instituëren van een zelfstandige gemeente kwam het echter nog niet.

Het zonder toestemming beschikbaar stellen van zijn schuur kwam Riepma op een boete van f 100 + f 14,19½ proceskosten te staan. Toch schrikte dit hem blijkbaar niet af, want op 14 december 1834 liet hij de 38-jarige kleermaker en koopman *Nikolaas Hinderikus Pott* uit *Wetsinge* bij zich in de schuur als oefenaar optreden, wat hem in Appingedam weer de maximale boete f 100 + f 14,70½ proceskosten bezorgde.

Het was naar aanleiding van deze samenkomst, dat de bijna 70-jarige burgemeester *Albert Pieters Bouma* (1765-1846) een duchtige uitbrander van gouverneur Rengers in ontvangst had te nemen, omdat hij als hoofd der politie niet op de hoogte was geweest van deze onwettige godsdienstoefening en dit toch had behoren te zijn.

Op een verzoek om informatie berichtte burgemeester Bouma op oudejaarsdag 1834 de Gouverneur: ‘Na gedaan onderzoek is mij gebleken, dat er op zondag 14 december, des voor- en namiddags ten huize van *Pieter J. Rijpma* te Uithuizermeeden, door zekere Pott van Wetsinge oefeningen zijn gehouden, waarbij wel 70 personen aanwezig zijn geweest. Bij die gelegenheid hebben mijn zoon *Bouma* en mijn stiefzoon *Riender van der Molen* gecollecteerd’.

Vijf dagen later sprak de Gouverneur zijn bevreemding over Bouma's optreden of liever over diens niet in actie komen uit, en dreigde bij herhaling ‘zodanige maatregelen tegen UEd. te nemen, als welke voor UEd. hoogst onaangename gevolgen zullen moeten hebben’.

Het valt gemakkelijk te vermoeden aan welke kant de sympathieën van de oude burgemeester lagen. Hij legde zijn ambt nu neer. Van 1821-'35 was hij burgemeester van Uithuizermeeden geweest. Zijn opvolger werd de 21-

jarige jhr. Theodorus van Swinderen (1815-'61), die van 1836-'50 het gemeentebestuur leidde.

Dat de Afscheiding in Uithuizermeeden een grote omvang had aangenomen, lezen we ook in de woorden die de 64-jarige hervormde predikant van Loppersum, praeses van het classikaal bestuur van Appingedam, op 22 december 1834 aan Janssen in Den Haag schreef: ‘Op de Uithuizermeeden bij mijn collega Damstee heeft de factie (van de Cock) bijna alles ingenomen’.

Merkwaardig genoeg was het in dit nuchtere Noordgroningse dorp, dat zich bij de Afgescheidenen verschijnselen openbaarden, die duidelijk de kenmerken van dweepzucht vertoonden. Niet alleen in *Uithuizermeeden*, maar ook in de naburige dorpen *Bierum, Spijk* en *'t Zandt* deden zich deze excessen voor. Voor Uithuizermeeden beschikken we over een schets van de uitingen van deze geestdrijverij, waarover het gemeentebestuur de Gouverneur berichtte. De waarnemend burgemeester H.B. Jonker schrijft 27 mei '35:

Het zal Uwe Excell. uit de geruchten, die zich wijd en zijd verspreiden, niet onbekend zijn, dat de gewezen predikant H. de Cock van Ulrum ook alhier vele aanhangers heeft; terwijl wij niet kunnen nalaten, Uwe Exc. een flauwe, doch waarachtige schets mede te delen, in hoeverre de verbeelding zich in deze plaats uitstrekt.

Sedert enige weken hoorde men al, dat sommigen al biddende neervielen, slap werden en niet konden arbeiden; dat er enigen zijn, die zich soms verbeelden niet te kunnen zien en door anderen moeten geleid worden.

Het gerucht had zich al enige dagen verspreid, dat er gepasseerde zondag iets buitengewoons zou voorvallen; men voegde erbij, dat iemand verteld zou hebben van in het bos van Rensuma over de schoenen in bloed gelopen te hebben en dat er op gemelde zondag enige mensen zouden doodgemaakt worden, wat gelukkig niet is geschied.

Zondagachtermiddag te twee uur liep er door het dorp een menigte van omstreeks 20 personen, waaronder twee die zich verbeeldden niet te kunnen zien en dus geleid moesten worden, wat om 5 uur weer, maar groter in getal, herhaald werd.

Maar 's avonds te plm. 9 uur had zich voor het huis van een arbeider, die dat gevoelen toegedaan is, een grote schare vervoegd, waarheen zich ook een menigte nieuwsgierige jongelieden begaven, die, zo men hoorde, groot in getal zouden geweest zijn.

Om 10 uur kwam er een troep van plm. 50 personen door het dorp, waaronder enigen die ‘blind’ waren en zodoende moesten geleid worden, onder het geroep van ‘hier zijn wij, Heere Jesus, help ons enz.’ Na zo voor de pastorie van onze waardige en goede Leraar enige ogenblikken vertoefd te hebben met te zeggen ‘Heere Jesus, kom haastelijk’, hebben zij hun weg vervolgd, wat een half uur daarna door een gelijke troep is nagevolgd.

Sommigen vreesden, dat de nacht onrustig zou worden doorgebracht; enigen waren zeer ontsteld; maar het is goed afgelopen. Verder is er de voor-

spelling, dat er op hemelvaartsdag en op het pinksterfeest iets buitengewoons moet voorvallen.

Het is ook al gebeurd, dat er laat in de avond iemand voor de pastorie kwam om voor de Baälspriester te bidden. Tengevolge van dit alles zijn alle weldenkenden van oordeel, dat onze niemand kwaaddoende Leraar althans des avonds niet veilig is.

Indien deze verbeelding en handelingen van die mensen niet tegengegaan worden, wat zullen dan de gevolgen zijn?[7]

Tot zover het enigszins vrij geciteerde deel van de missive van het gemeentebestuur.

Ook Helenius de Cock wijdt in het boek over zijn vader enkele pagina's aan de periode van exaltatie in Uithuizermeeden.[8]

Hij merkt op, dat de verschijnselen ongeveer twee jaar duurden, maar toen ook geheel verdwenen waren. Natuurlijk was de spot groot en zelfs onder de vrouwen - aldus Helenius de Cock - bestond verschil van gevoelen. Vader, die overigens geen voorstander was van hartstochtelijke bewegingen en ze in geen geval zocht op te wekken, maar, waar ze zich voordeden, verstandig en met gematigdheid trachtte te leiden, behoorde onder hen, die, toen de zaak in haar begin was, het oordeel erover opschortten en later wel de buitensporigheden veroordeelden, maar daarom de opwekking, die er plaats vond niet durfden verwerpen, of als een werk des duivels tegenstaan.

De onvoorwaardelijke voorstanders van die buitensporigheden vonden evenwel in hem een krachtige tegenstander, omdat hij geloofde, dat de Heere, ook in de werkingen Zijner genade een God van orde en stichting en niet van wanorde en ontstichting was. Daarom wilde hij, zonder onvoorwaardelijk tegen te werken, dat de zaak met verstand geleid zou worden, en alleen de buitensporigheden werden tegengegaan.

Van achteren is ook gebleken, dat verreweg de meesten, die toen zijn opgewekt, de weg der waarheid bleven bewandelen.[9]

Intussen trad de politie in Uithuizermeeden in februari 1835 ineens heftig op tegen de onwettige godsdienstoefeningen, wel een gevolg van het scherpe verwijt, door de Gouverneur aan burgemeester Bouma gericht. Niet minder dan 5 samenkomsten in deze februarimaand leidden tot een veroordeling.

Hier volgt het rijtje:

1. *Harm Wolters van Dam*, 62 jaar, landbouwer te Uithuizermeeden, voor een godsdienstoefening te zijnen huize, in de avond van 10 febr. 1835: boete f 100 + f 8,09½ proceskosten.
2. *Reinder Harkes van der Molen*, 35 jaar, landbouwer te Uithuizermeeden, voor idem in de avond van 11 febr. 1835: boete f 100 + f 8,09½.
3. *Jacob Harms van Dam*, 27 jaar, koopman en landbouwer te Uithuizermeeden, voor idem in de avond van 12 febr. 1835: boete f 100 + f 8,49½.

4. *Siert Gerbrands Wiersema*, landbouwer te Uithuizermeeden, voor idem in de avond van 13 febr. 1835: boete f 100 + f 9,37½.
5. *Rengenier Jans Bouwman*, 24 jaar, landbouwer te Uithuizermeeden, voor idem in de avond van 14 febr. 1835: boete f 100 + f 5,97.

De lezer ziet het: 5 opeenvolgende februari-avonden.[10]

Dan volgen er een aantal maanden geen vonnissen (tenminste voor wat Uithuizermeeden betreft), maar in september spreekt de rechtbank weer het schuldig uit over

Douwe Johannes van der Werp, 24 jaar, thans zonder beroep te Uithuizermeeden, voor het 'besturen' van godsdienstoefeningen, op 19 juli en 2 augustus 1835, ten huize van de landbouwer *Pieter Alberts Bouma* te Uithuizermeeden. Boete f 100 + f 15,64½ proceskosten.[11]

Nog éénmaal komen we *Uithuizermeeden* in de lijst van rechterlijke uitspraken in Appingedam tegen, nl. eind augustus 1838, als *Hendrik de Cock* te Groningen, de 65-jarige landbouwer *Harm Wolters van Dam* en de 38-jarige broodbakker *Pieter Geerts Stenhuis*, beide laatsten geboren en wonende te Uithuizermeeden, worden *vrijgesproken*. De Cock had op zondag 29 juli 1838 op de boereplaats van van Dam een godsdienstoefening gehouden, waarbij Stenhuis als diaken was opgetreden.[12]

We noemden hierboven de naam *Douwe Johannes van der Werp* (1811-'76). Deze uit Uithuizen afkomstige blikslagerszoon, in 1834 in Houwerzijl als ondermeester afgezet, was in 1835 als oefenaar in Uithuizermeeden komen wonen, nadat hij ook al eens in Smilde, Assen en Dwingelo als voorganger was opgetreden (zie *Houwerzijl*).

De waarnemend burgemeester H.B. Jonker en diens assessor J.H. v.d. Molen zagen zijn activiteiten als oefenaar met lede ogen aan.

In een nog ongepubliceerde brief van 14 september 1835 schrijven ze aan de Gouverneur: 'De oefeningen door Douwe van der Werp, thans te dezer plaatse woonachtig, hebben bijna de gehele zomer des zondags twee malen plaats gehad. En wel in het open veld ten aanhoren van een grote menigte mensen, uit alle oorden dezer provincie komende. Zo heeft men voor drie weken in het land meer dan twintig rijtuigen geteld, terwijl daarenboven ook nog wagens bij de herbergen zijn geweest. Op zondagmiddag 6 september, toen er weer een grote schare bijeen was, kwam een aantal personen, in andere plaatsen woonachtig, met stokken gewapend, het land op, die in de nabijheid der oefening hebben geroepen en na afloop der oefening een aanhangeresse van die nieuwe secte enige stokslagen hebben gegeven, waarvan toen proces-verbaal is opgemaakt, dat aan de Officier van Justitie is opgezonden.

Gisteren voor de middag is de oefening, hoewel het weer enigszins vochtig was, op gelijke wijze voortgegaan, en bijgewoond door een aanzienlijk getal hoorders en hoorderessen, aanhangers en nieuwsgierigen, bij welke gelegenheid zich een troep jongens in de hof van P.A. Bouma, op wiens land de vergadering was, heeft begeven en aldaar volgens geruchte appelen geplukt en naar de oefenaar geworpen, zonder dat daaruit ongeregeldheden zijn voortgevloeid.

Zo de gesteldheid van het jaargetijde de vergaderingen in het land niet doet ophouden, dan valt te voorzien, dat de oefeningen op het veld nog lang zullen voortduren. Want het is stellig de waarheid, dat de oefenaar een jaar gehuurd is voor f 450, en dat bij de nieuwe gemeente drie ouderlingen en drie diakenen zijn aangesteld, die telkens bij de oefeningen collecteren. Indien Douwe van der Werp het oefenen kon worden verboden of belet, dan zouden de ongeregeldheden verminderen, terwijl het anders te vrezen staat, dat ze hoe langer hoe meer zullen toenemen.

Het is buiten ons bereik om de oefeningen en grote samenkomsten te beletten of te verhinderen en we houden het buiten onze schuld, indien er te eniger tijd deze of gene onaangenaamheden uit geboren worden'.

We kunnen uit deze brief concluderen, dat de Afgescheiden gemeente in september 1835 al was geïnstitueerd. Het kerkelijk jaarboekje geeft aan *22 september 1835*.[13]

De eerste kerkeraad werd gevormd door:

D. van der Werp, 'president', 24 jaar
S.G. Wiersema, ouderling, 60 jaar
B. IJ. Groendijk, ouderling 58 jaar
P.J. Rijpma, ouderling 40 jaar
W.J. Bos, diaken 43 jaar
R.H. v.d. Molen, diaken, 36 jaar
P.G. Stenhuis, diaken, 34 jaar

De 3 ouderlingen en de eerste 2 diakenen waren landbouwers, Stenhuis was broodbakker, S. Wiersema was de schoonvader van R. van der Molen, en Rijpma was de schoonzoon van burgemeester A. Bouma.

We kennen de namen uit een rekest, dat deze broeders in september 1835 aan de koning zonden, met het verzoek als Hersteld-Gereformeerden vrijheid van godsdienstoefening te mogen ontvangen. Ze presenteerden zich als 'vertegenwoordigers van de Gereformeerde gemeente des Heren Jezu Christi te Uithuistermeeden' en gaven op, dat de gemeente, inclusief de bijwoners (volwassen doopleden) en kinderen, ruim 500 zielen telde, van wie ongeveer 200 belijdende leden.[14]

Ds Damsté noemde in een brief aan de minister van Eredienst deze getallen zeer overdreven. Slechts 56 belijdende leden zouden bij hem niet meer in de kerk komen, maar in particuliere huizen vergaderen, terwijl hij misschien 150 'onderhorige leken' (bijwoners) en kinderen meende te kunnen tellen. 'Maar dat is moeilijk juist te bepalen, omdat dikwijls in hetzelfde huisgezin man en vrouw, zoons, dochters en dienstboden onderling verdeeld zijn, zodat de een zich bij de partij van de Cock, een ander zich bij onze kerk aansluit. In elk geval is het door de rekwestranten opgegeven getal buitenmate vergroot, tenzij men erbij getrokken heeft hen, die in nabijgelegen dorpen wonen'. Aldus Damsté. En in dit laatste zal hij wel gelijk gehad hebben. In het vervolg van de brief uit hij nog eens zijn wrevel tegen *de Cock* en *van der Werp:*

'Mijn gemeente bestaat uit ruim 1700 zielen. Reeds meer dan 36 jaren heb ik ze bediend en had het bijzonder voorrecht bij een ieder geacht en met

volkomen goedkeuring gehoord te worden, ook zelfs door de 6 ondertekenaars, die voorheen mijn ijverigste aanklevers waren. Maar, sedert de heer de Cock is begonnen rond te zwerven om de gemeenten te beroeren, is het hem gelukt, ook verdeeldheid en scheuring in mijn plaats te veroorzaken, waaraan deze en gene uit andere gemeenten mede het hunne hebben bijgedragen'.

Dan wijst Damsté erop, dat zijn optreden als praeses van het classikaal bestuur van Middelstum, dat de Cock schorste, hem geen goed heeft gedaan en vervolgt:

'Voorheen had ik een bijna onbepaald vertrouwen bij *allen* en het was dus in het belang van de Cock om mij, ware het mogelijk, dat vertrouwen te benemen, teneinde zijn wrevel tegen mij te kunnen botvieren.

Hoewel ik nu, naar omstandigheden, mij nog gelukkig mag rekenen, dat de woelzieke man slechts een gedeelte mijner talrijke gemeente van mij heeft kunnen vervreemden en er sedert enige tijd geen afvalligen meer zijn bijgekomen, terwijl ik zelfs nu en dan hoor, dat het reeds sommigen berouwt hun namen voor H. de Cock en D. van der Werp getekend te hebben, zo is het toch niet te berekenen, of hij op den duur misschien beter zal slagen, indien hij vrij en ongemoeid mag blijven handelen in het organiseren van gemeenten, aannemen van leden, dopen van kinderen, aanstellen van predikers enz.

Wenselijk zou het daarom zijn, dat de heer de Cock op de een of andere wijze in zijn bijsterzinnige ijver gestuit of hem het zo schadelijk rondreizen kon verboden worden; en vooral, dat er termen bestonden om zulk een oefenaar, als de zich in het rekwest noemende president van der Werp, het prediken of oefenen te kunnen verbieden.

Hoe gevaarlijk toch zulk een persoon is, die eenvoudige en onkundige mensen in de waan brengt, dat hij met gesloten ogen, als buiten zichzelf zijnde, in de hemel en hel ziet, wie - zo reeds overledenen, als nog in leven zijnden en bij hem staanden - zich aldaar bevinden, om van andere dwaasheden te zwijgen, - behoeft geen bewijs.

Maar ik twijfel niet of dit alles zou wel spoedig ophouden, indien men zulke waanzinnigen beletten kon, hun geestdrijverij en valse profetieën verder uit te kramen.

En wat de zedelijkheid betreft, deze zou hierbij grotelijks winnen. Immers die menigvuldige conventikels en nachtelijke bijeenkomsten geven licht aanleiding tot zedeloosheid en ontucht, zoals dan ook de uitkomst reeds geleerd heeft, dat de zogenaamde geestelijke liefde spoedig in vleselijke overgaat, ten gevolge waarvan dan ook in deze gemeente nu reeds 4 paar jongelieden in het huwelijk zullen treden, waaronder de president of voorganger D. van der Werp zichzelf aan het hoofd bevindt'.[15]

Tot zover ds Damsté. We hebben hier weer een voorbeeld hoe een predikant de burgerlijke overheid tracht te bewegen tegen de Afscheiding op te treden. En hoe hij de eigenlijke oorzaken van de Afscheiding niet ziet, nl. de fundamentele koerswijziging in de Hervormde kerk van die dagen, in

1816 officieel bekrachtigd, het duidelijk en bewust mogen afwijken van de gereformeerde leer.

De insinuatie aan het slot is buitengewoon hatelijk. Wat v.d. Werp betreft, deze trouwde op 7 november 1835 met *Martje Harms van Dam* (dochter van de reeds meermalen beboete Harm Wolters van Dam). Op 28 augustus 1836 werd hun eerste kind geboren, Johannes, gedoopt op 18 juni 1837.

Eerste jaren der Chr. Afgescheiden gemeente

De nog aanwezige kerkeraadsnotulen van de Christelijke Afgescheiden gemeente van Uithuizermeeden beginnen pas met 9 maart 1846. Die van de jaren daarvóór zijn helaas onvindbaar. Maar met behulp van de notulen der *classis Warffum* (vanaf 24 sept. 1836), van het *doopboek* (beginnende 2 nov. 1834), het *trouwboek* (vanaf 4 november 1835) en van enkele familie-aantekeningen zijn we toch in staat tenminste enig licht te laten vallen op de geschiedenis van de eerste jaren der Afgescheiden gemeente.

Doop

De beide eerste dopelingen (2 nov. 1834) zijn al genoemd. Dan is het een poos stil, tot de Cock op 10 mei 1835 niet minder dan 9 kinderen doopt. Verschillende gereformeerde families zullen er hun voorgeslacht in herkennen. Het waren:

1. *Harkelina* geb. 12 april 1835 - dochter van Reinder *H. van der Molen* en *Webina S. Wiersema*.
2. *Martje* geb. 23 febr. 1835 - dochter van *Folkert J. Kruizenga* en *Anna Willems Dijk*.
3. *Jannes* geb. 3 april 1835 - zoon van *Pieter Siemens Winter* en *Trijntje Jannes Bouman*.
4. *Asseltje* geb. 28 jan. 1835 - dochter van *Pieter Willems Dijkema* en *Asseltje Lammerts van Dam*.
5. *Kornelis* geb. 25 nov. 1834 - zoon van *Pieter Geerts Stenhuis* en *Bouke Jans Maring*.
6. *Jantje* geb. 9 febr. 1835 - dochter van *Pieter Alberts Bouma* en *Trijntje Jans Bouman*.
7. *Elizabeth* geb. 15 sept. 1834 - dochter van *Egge Geerts Hoving* en *Jantje Willems Dijkema*.
8. *Jannes* geb. 20 okt. 1834 - zoon van *Aljes Jannes Rijpma* en *Sijpke Remmers Doornbos*.
9. *Luitje* geb. 2 april 1835 - zoon van *Klaas Pieters Heeres* en *Trijntje Luitjes Boerema*.

Huwelijk

Het eerste huwelijk geven we ook door:

Op *4 nov. 1835* zijn in deze gemeente in de huwelijke staat bevestigd *Meerten Menkens Ubbens* en *Reina Harms van Dam*, nadat ze gehuwd waren voor de burgerlijke ambtenaar[16]

Begonnen met psalmgezang en gebeden, dan voorlezing van het huwelijksformulier en wederzijdse antwoorden van bruid en bruidegom. Met dankzegging en psalmgezang besloten.

Zoals we zagen, had de jonge gemeente aanvankelijk *Douwe J. van der Werp* als oefenaar, vanaf juli 1835 tot waarschijnlijk 1841. In 1840 woonde hij in elk geval nog in Uithuizermeeden, bij zijn schoonouders in. Hij was toen weduwnaar (zie *Houwerzijl*).

Nu is over de positie der oefenaars in de Afgescheiden kerk heel wat te doen geweest. Belemmering van hun optreden was zelfs één der oorzaken van het ontstaan van de *Gereformeerde kerken onder het kruis*, in de periode 1837-'40. Ook in Uithuizermeeden blijken op dit punt moeilijkheden te zijn ontstaan. Op 8 april 1836 stuurde de Prov. vergadering van Groningen een brief naar Uithuizermeeden over de positie der oefenaars, in het bijzonder van D. v.d. Werp. Helaas kennen we de inhoud van het schrijven niet. Maar vaste grond onder de voeten bezorgen ons de notulen der classis Warffum van 8 januari 1838. Er waren op die classis twee brieven ter tafel:

1. één van ouderling *J. Goedhuis* op Uithuizermeeden.
2. één van ouderling *Wiersema*, door wel 20 personen ondertekend en handelende over de onenigheden, die er tussen de broeders heersten over het oefenen van *T.L. Boelkens*.
   Boelkens krijgt een brief met het verzoek niet langer te oefenen en zich aan de kerkeraad te onderwerpen.

Anderhalve maand later (23 april 1838) zijn de ouderlingen *Klaas Gerrits* en *Jacob Goedhuis* afgevaardigden van Uithuizermeeden. Hier is het nog steeds ruzie over het oefenen van Boelkens. Maar zie, deze belijdt schuld, omdat hij de kerkeraad niet heeft gehoorzaamd. De classis wordt nu ook mild en staat hem toe, als hij betering des levens bewijst, zondagsavonds weer te spreken en in de week ook wel, mits de kerkeraad het goed vindt. Toch blijven de twisten in Uithuizermeeden duren. Twee kerkeraadsleden nl. ouderling S.G. Wiersema en diens schoonzoon R. v.d. Molen worden wegens verzet tegen de kerkeraad zelfs gecensureerd. Dat loopt op scheurmaking uit, vreest de classis in september.[17]

Op 3 januari 1839 moet de classis weer grote verwarring in Uithuizermeeden constateren. ‘Ze willen daar allen meesters zijn’. De kerkeraad heeft het ambt maar neergelegd, ‘denkelijk door moedloosheid’. Andere broeders zijn gekozen.

Op 20 sept. 1839 - door de Cock geopend - krijgt de classis 4 censuurgevallen uit Uithuizermeeden te behandelen, terwijl op de classis van 8 maart 1839 een brief was ‘vanwege de afvallige leden der gemeente Uithuistermeeden’.

Hier wordt gedoeld op de ‘kruisgezinden’, die er in Uithuizermeeden stellig zijn geweest. Tot hen behoorden niet alleen de in december 1838 overleden ouderling *Siert Garbrands Wiersema* en diaken *Reinder van der Molen* (zie boven) maar ook Wiersema's zoon *Berend*, die 30 november 1837 te *Oldenzijl* op 32-jarige leeftijd door ds de Cock in het huwelijk

bevestigd werd ‘in de vergadering van de afgescheiden gemeente’. Zijn bruid was de 24-jarige Jeike Berends Bakker.

Nog enkele bijzonderheden over vader en zoon mogen hier volgen:

Siert Garbrands Wiersema (1775-1838), één der eerste ouderlingen, was landbouwer in zijn geboorteplaats Uithuizermeeden. Zijn grafzerk op het kerkhof aldaar, heeft het volgende opschrift:

> Anno 1838, den 5den December is de Eerzame Siert Garbrands Wiersema, Ouderling van de Gereformeerde Gemeente te Uithuistermeeden, in den ouderdom van ruim 62 jaren zeer geloovig in den Heere ontslapen, en 6 kinderen zijn hem reeds voorgegaan, nalatende eene bedroefde weduwe, Bouke Berents Bakker, na eene echtvereeniging van ruim 36 jaren en nog nalatende 12 kinderen en 11 kleinkinderen; verwachtende eene zalige opstanding, uit vrije genade, alleen door Jezus Christus.

Zijn zoon *Berend* liet op *11 dec. 1838* zijn eerste zoon *Siert* dopen door ds de Cock, in het huis van zijn vader Siert G. Wiersema, die de vorige dag was begraven.

Maar zijn tweede kind *Berent* wordt op *26 december 1841* gedoopt door *W.W. Smitt*, Leraar te Zwolle onder het kruis, in het huis van wed. S.G. Wiersema.

Het derde kind, *Trijntje* wordt 10 sept. 1848 gedoopt in *Bierum* door de bekende kruisdominee *C. van den Oever* uit Rotterdam. In Bierum bestond een officiële kruisgemeente.

Ds *C. v.d. Oever* doopte ook het vierde kind, *Garbrand*, op dinsdagavond 1 juli 1851 in de *paardestal* van zwager *R.H. v.d. Molen* te Uithuizermeeden.

En tenslotte doopte de kruisdominee *Klinkert* van Zwolle het vijfde kind, *Heike*, op dezelfde plaats.[18]

Heeft er nu in Uithuizermeeden een geïnstitueerde *kruisgemeente* bestaan? Zeker is, dat een ‘kruisdominee’ af en toe in Uithuizermeeden preekte en doopte. We zagen het bij de kinderen van Berend Wiersema.

Ook uit de notulen van de Algemene Vergadering der Gereformeerde kerken onder het kruis, op 5 juni 1844 te Linschoten gehouden, kunnen we afleiden, dat er toen in Uithuizermeeden een kruisgemeente was.[19]

Bij onze raadpleging, in de bibliotheek der Theologische Hogeschool te Kampen, van de eerste jaarboeken der Christelijk Afgescheiden Gereformeerde Kerk, beginnende met 1856, ontdekten we achterin dat van 1859 een geschreven aanhangsel nl. ‘Overzicht der zich qualificeerende gemeenten onder het Kruis’, die vervolgens per provincie worden genoemd. In Groningen zijn het alleen *Bierum* en *Emden* (O. Fr.).

Aan het slot van dit statistiekje worden nog enkele ‘vervallen’ gemeenten opgesomd; achter Uithuizermeeden staat ‘opgehouden te bestaan’. We mogen dus aannemen, dat ook Uithuizermeeden enige tijd een kruisgemeente heeft gekend. Nadere bijzonderheden ontbreken.

Eindnoten:

1 *Jacobus Johannes Damsté* (1770-1855), 1791 predikant te Wijnjeterp en Duurswold, 1794 Bellingwolderschans, 1795 Augustinusga, 1799-1853 Uithuizermeeden. Op 5 sept. '41 hield hij een herdenkingsrede ter gelegenheid van zijn 50-jarig ambtsjubileum als predikant; hij had in dit jaar (1841) al 42 iaar in Uithuizermeeden gestaan. 'Gedurende al die tijd genoot hij een onafgebroken gezondheid, en neemt ook nu nog al het werk der bediening met lust en tot genoegen dezer uitgestrekte gemeente getrouw waar' (Boekzaal der Geleerde Wereld, 1841, dl. 2).
Volgens een bericht in de Kerkelijke Courant van 19 aug. 1853 was hij sedert 1850 de *oudste predikant van Nederland*. 'Deze waardige leraar is in zijn lange en gezegende loopbaan een groot aantal jaren werkzaam geweest als president van het Classikaal Bestuur van Middelstum, en ook als president van het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen; en ofschoon hij tot nog toe steeds zijn dienst met de meeste nauwgezetheid in alle opzichten heeft vervuld, zal wel niemand hem nu, na zoveel arbeid, zijn recht op rust ontzeggen'. Damsté wil dan zijn verdiende rust in de stad Groningen gaan genieten, een rust, die 'zo wij hopen met onverminderde helderheid van geest nog van lange duur moge zijn, ook in het belang zijner kleinkinderen, daar al zijn kinderen reeds zijn overleden.
Bijzonder opmerkelijk is het, dat de geachte predikant nog zonder bril leest, zijn preken nog steeds memoriseert, terwijl zijn stem nog een ongelooflijke helderheid heeft.
Men zal zich herinneren, dat de predikant die vóór de heer *Damsté* te Uithuistermeeden is geweest, er insgelijks 50 jaar die betrekking heeft waargenomen'.
2 Bos I, 235, 237.
3 Bos I, 240.
4 Bos I, 284.
5 idem.
6 Hel. de Cock, 331.
7 Bos II, 238, 239.
8 Hel. de Cock, 463-465.
9 idem, 468.
10 Vonnissen rechtbank van eerste Aanleg te Appingedam, 13 en 20 maart 1835.
11 Idem 23 sept. 1835.
12 Idem 31 aug. 1838.
13 Helemaal zeker is deze datum niet. Volgens een door de provinciale correspondent E. Lindeman opgestelde lijst in het kasboek der Provinciale Vergadering van Groningen, lag de datum tussen 10-15 mei 1835 (archief de Cock).
14 Bos II, 528.
Bos vergist zich in een voorletter van ouderling B.J. Groendijk. Het moet zijn B. IJ(zebrands) Groendijk, P.J. Riepema is natuurlijk P.J. Rijpma.
15 Bos II, 535, 536.
16 *Meerten Menkes Ubbens* was toen 21 jaar, een landbouwerszoon uit 't Zandt. Zijn vrouw Reina Harms van Dam, 17 jaar, was een dochter van *Harm Wolters van Dam*, landbouwer te Uithuizermeeden. Eén der getuigen bij dit huwelijk was de 24-jarige Douwe van der Werp.
17 Not. classis Warffum, 24 sept. 1838.
18 Familie-aantekeningen S.G. Wiersema.
19 J. van Raalte - Wat was de Gereformeerde kerk in Nederland? 80 (Goes, 1954). F.L. Bos - Kruisdominees, 67 (Kampen, 1953).

VI Uithuizen

Ds *Laurentius Meijer Brouwer* stond nog maar net in Uithuizen of hij werd al geconfronteerd met bezwaren tegen zijn prediking en de gang van zaken in de hervormde kerk.[1] Dat was hem - naar zijn zeggen - in vorige gemeenten nog nooit overkomen.

Het was enkele jaren voor het opzienbarende optreden van de Cock. Een bekend oefenaar, Jetse Bottinga, een Fries, marskramer in 'oude schrijvers', reisde met zijn stichtelijke boeken land en zand af en plachtdan - op verzoek - in verschillende dorpen te oefenen.

Op 20 december 1829 deed hij dit bij de landbouwer *Derk Jans van der Kraak* te *Oldenzijl* onder Uithuizen, sprekend over zondag 21 van de Heidelbergse Catechismus.

Het Hervormde kerkbestuur bemoeide zich ermee en diende een klacht in bij de rechtbank te Appingedam, die v.d. Kraak veroordeelde tot f 50 boete.[2]

Al in het jaar daarvoor (1829) was Hendrikus H. Lanting te Ulrum in Appingedam veroordeeld tot f 94,50 boete plus de proceskosten.[3] Het was het jaar, waarin ds de Cock zijn intrede in Ulrum zou doen. Er werden trouwens in die tijd op het punt van godsdienstige samenkomsten meer veroordelingen uitgesproken, zodat oefeningen en oefenaars zeer in het nieuws waren gekomen; boetes hadden een averechtse uitwerking.

Een brochure van ds Meijer Brouwer, in 1833 uitgegeven, had ook kwaad bloed gezet. De titel luidde: *Noodige Waarschuwing en Heilzame Raad aan mijne Gemeente*.

Het waren 2 'leerredenen', in november 1832 gehouden en in 1833 te Groningen bij J. Romelingh uitgegeven 'ten voordeele eener weldadige inrigting'.

In de eerste preek keerde Brouwer zich tegen 'verlichte' theologische opvattingen, tengevolge waarvan velen zich 'om geen Christendom, geen Godsverering, geen Kerkgang meer bekommeren'.

De tweede handelde over 2 Tim. 1:13. Hierin gaf ds Meijer Brouwer zijn kijk op een 'gezonde evangelie-verkondiging'. Het was vooral dit stuk, waartegen nog in 1833 de Cock in een antwoord-brochure furieus van leer trok en waarin hij de Uithuizense predikant een 'wolf' noemde en hem verweet het met zijn handtekening bekrachtigde ondertekeningsformulier te hebben geschonden. Ook het hoofd der openbare lagere school, meester *H.L. Wessels*, tevens voorzanger in de hervormde kerk, beschuldigde in een geschriftje zijn eigen dominee van onrechtzinnigheid.

Velen gingen nu niet meer luisteren naar de prediking van ds Meijer Brouwer en meermalen werd de gang gemaakt van Uithuizen naar Ulrum, om zich daar door ds de Cock te laten stichten. *Arend Schoonoord* liet er zijn kind dopen.

Ook de schorsing van de Cock door het Provinciaal Kerkbestuur, voor twee jaar (met verlies van tractement) op *1 april 1834*, wekte grote verontwaardiging. Een paar weken later - het is dus nog steeds vóór de Afscheiding in Ulrum 13/14 oktober 1834 - ging er uit Uithuizen een rekest naar de koning, ondertekend door *H.K. Swart* en 39 andere gemeenteleden.

Uit dit verzoekschrift leren we de ondergrond der ongerustheid bij vele hervormden kennen. We lezen b.v.:

'Het kan Uwe Majesteit niet onbekend zijn, hoe de Liberalen in het godsdienstige, onze oude Gereformeerde leer verminken en de Formulieren van enigheid verwerpen; dat deze onlangs met woedend geweld op de Weleerwaarde Heer H. de Cock, Gereformeerd leraar te Ulrum, zijn aangevallen, omdat zijn Eerw. in een werkje, gericht tegen de predikanten Reddingius en Brouwer, hun dwalingen die ze publiek in druk hebben uitgegeven, had weerlegd; juist in navolging van de valse kerk, die onze vaderen ook voorgesteld hebben bij art. 29, dat zij vervolgt degenen, die heilig leven naar het Woord Gods'.

Natuurlijk moeten de ondertekenaars niets hebben van de 'alom verkondigde leer der vrije wil en eigene werken'. Hoe de leer van de bijbel vervalst wordt 'kan gezien worden in de Godgeleerde Bijdragen voor 1833, 7de deel, 4de stuk, bladz. 508, waar *de leer van de werking des Heiligen Geestes tot regt verstand van de geestelijke zin des Woords*, voor *misverstand* en *dwaling* wordt verklaard. En dat in een geschrift, dat uit de boezem van de Nederl. Hervormde Kerk voortkomt'.[4]

Instituering, 21 September 1835

Dit alles leidde er uiteindelijk toe, dat op maandag 21 september 1835 de Afgescheiden gemeente door de Cock zou worden geïnstitueerd in de kleine boerderij van *Klaas Gerrits Kremer* en *Martje Bouwman*, een kinderloos echtpaar in *'t Lage van de weg*, een buurtschap, dicht bij Uithuizen, de kant van Usquert uit. Hoe fel bij deze gelegenheid de vijandige dorpsgeest zich zou uiten, zal straks blijken.

Een boer van Uithuizermeeden had ds de Cock naar Kremers woning gebracht en hier preekte deze over 2 Cor. 6:17 en 18:

Daarom gaat uit het midden van hen en scheidt u af, zegt de Heere, en raakt niet aan wat onrein is; en Ik zal u aannemen. En Ik zal u tot een Vader zijn, en gij zult Mij tot zonen en dochteren zijn, zegt de Heere, de Almachtige.

Na de preek ging men over tot de verkiezing van ambtsdragers. Gekozen werden tot ouderlingen *K.G. Kremer* (bovengenoemd, 36 jaar) en *Jan Wolters Klimp* (een koopman, die met een korf koloniale waren langs de

huizen liep.). Diakenen werden de 35-jarige *Klaas Tewes van Huizen* (een landbouwer in de buurt van de Oudedijk) en de 26-jarige *Niklaas Sijtsema* (een molenaar).

Het lag in de bedoeling de ambtsdragers in deze bijeenkomst ook te bevestigen, maar voordat de Cock daartoe kon overgaan, drong het gepeupel, dat zich in groten getale om de woning had verzameld, het huis binnen. De Cock en de zijnen moesten vluchten. Eén der aanwezigen, G.D. Bouwman, kroop weg in de hoge boerenkool, de anderen spoedden zich zenuwachtig naar Uithuizen, omstuwd door een tierende menigte.

Harmannus J. Boersema en zijn vrouw Jantje H. Jonker werden in een (droge) sloot 'geraamd' (geduwd).[5] Ds de Cock, op weg naar molenaar N. Sijtsema, de gekozen diaken, bij wie hij zou overnachten, werd eerst op de grond gegooid en daarna een doornheg ingeslagen. Sietsema kreeg een steek met een mes.

Onder veel getier en geworstel bereikte de rellerige troep Uithuizen. De Cock en anderen met hem vluchtten binnen bij broodbakker N.K. Bierma aan het begin van het dorp. Tijdens de rel had de Cock een schoen en zijn hoed verloren. Nog was hij niet veilig, want de woedende menigte probeerde het huis binnen te dringen. Enkelen daarvan wilden zelfs de lamp uitblazen om vrij spel te hebben, maar Bierma belette hun dit door de lamp boven op het kabinet te zetten.

Daar de Cock zich onwel voelde, werd iemand naar dokter Muller gestuurd. Eindelijk verscheen deze en tevens burgemeester Nanninga[6] met de veldwachter, die de Cock naar het gemeentebestuur brachten, waar ze bij het licht van enkele meegebrachte lantaarns ± 9 uur in de avond aankwamen, onder het gejoel en schelden van een grote troep mensen. Nu was de Cock wel veilig; hij gaf van zijn opluchting blijk door ps. 124:1 en 2 en ps. 68:1 te zingen (De Heer zal opstaan tot den strijd). Die nacht sliep hij rustig. De volgende dag vertrok hij naar *Warffum*, waar hij eveneens een Afgescheiden kerk 'stichtte'. Weer een dag later ging hij naar *Uithuizermeeden*, waar bij R. v.d. Molen aan huis de uitgestelde bevestiging plaats vond van de ouderlingen en diakenen van Uithuizen, bij welke gelegenheid hij preekte uit Hand. 26:22 - *Dan, hulp van God verkregen hebbende, sta ik tot op deze dag*.[7]

Na al het gebeurde mocht hij dit wel zeggen. We zien hier weer, hoe de Hendrik de Cock in zijn strijd beproefd is geworden en.... standvastig gebleven.

De vijandschap bleef zich intussen in sterke mate openbaren. Nu en dan werden bij een afgescheidene de ruiten ingegooid. Maar deze bleven samenkomen op verschillende plaatsen, o.a. in *'t Lage van de Weg* bij *K.G. Kremer*, in de *Moeshorn* bij *O.J. Bouwman*, bij de *Middendijk* bij *G.T. v. Huizen*, bij de *Oude Dijk* bij *K.T. v. Huizen*, en bij *Harmannus Boersema*. Steeds in aantal beneden de 20 personen. Een enkele keer kwam de Cock zelf de samenkomsten leiden.

Van één van die samenkomsten weten we iets meer door een brief van de burgemeester aan de gouverneur.[8]

Op 7 mei 1836 was de Cock weer in Uithuizen, nu bij de landbouwer K.T. v. Huizen. De burgemeester ging er met de oudste assessor en de veldwachter dadelijk op af. Daar troffen ze 16 à 18 personen aan, die aan tafel zaten te eten; het was ± 2 uur 's middags. Uit veiligheidsoverwegingen raadde de burgemeester de Cock aan zo spoedig mogelijk weg te gaan. Want vooral op zaterdag kwam het boerenvolk na 6 uur bij elkaar en dan stond hij niet voor de gevolgen in.

In de loop van een paar uur bleken er af en toe enige mensen te vertrekken, maar dan kwamen er weer even zoveel personen voor in de plaats. Volgens de burgemeester werden er ook enkele kinderen gedoopt; hij kwam tenminste op de naar het huis leidende voetpaden enige ouders tegen, met een kind op de arm. De Cock zelf vertrok ± half 6 met iemand op de sjees.

Dit verspreid vergaderen, met hoogstens 20 personen heeft geduurd tot 1841. Toen werd een huis in de Hoofdstraat bij het gemeentehuis gekocht en tot kerk ingericht. De gemeente was even tevoren, (16 juni '41) door de koning erkend. Met een preek uit 1 Kon. 8:56-58 door ds *K.J. Timmerman van Warffum* werd het gebouw in gebruik genomen.

Intussen had men ook al pogingen aangewend, in combinatie met Uithuizermeeden, een eigen dominee te beroepen. Na het bedanken van ds J.K. Timmerman uit Hijken en Halen (in Drente) deed in april 1842 de 34-jarige ds *H. Joffers* van *Borger* zijn intree, met als tekst Hand. 10:29, 30. Hij preekte 1 zondag per maand in Uithuizen en 3 zondagen in Uithuizermeeden, waar hij aanvankelijk ook woonde. In 1844 werd de combinatie ontbonden en vervolgens een akkoord getroffen met de leden van de gemeente Zandeweer. Ds Joffers was nu nog alleen predikant van Uithuizen, in welke gemeente die van Zandeweer even later was opgegaan. In 1849 vertrok hij naar Den Haag. Hij had in de Afgescheiden kerken grote invloed, maar ondervond ook sterke tegenstand. Zijn opvolger werd *K.J. Timmerman*, die van 1845-'50 te Grootegast stond, daarvóór in Warffum 1841-'45.

Tenslotte nog het begin van het lijstje predikanten:

1842-'49 H. Joffers (diende van 1842-'44 ook Uithuizermeeden).
1850-'65 K.J. Timmerman.

Eindnoten:

1 *Laurentius Meijer Brouwer* (1786-1872), een predikantszoon, werd in Oudwoude (Fr.) geboren. Hij was predikant te *Oudwoude* (1810-'11), *Garmerwolde* (1811-'18), *Meeden* (1818-'24), *Weener* in *Oost-Friesland* (1824-'29) en te *Uithuizen* 1829-'58, waar hij emeritaat kreeg. Hij overleed in 1872 te Appingedam.

2 F.L. Bos - Archiefstukken.... I, 133. Deze D.J. v.d. Kraak heeft enkele geschriftjes op zijn naam staan: *Zamenspraak over het verborgen Leven der Christenen* (Te Groningen, bij N.C. van der Veer, 1834) en *Troostrijke Opwekking en Vermaning aan alle Heilbegerige zielen*. De schrijver is in 1836 naar Amerika vertrokken.

3 Bos I, 137.

4 Bos I, 333.

5 De dader Reinder H. Werkman, een 25-jarige boerenknecht bij Rembertus J. Jelsema, werd later veroordeeld tot een maand gevangenisstraf en een boete van f 10 + f 28,18½ proceskosten. De andere beklaagde, de 28-jarige dagloner Klaas H. Wieringa, werd vrijgesproken.

6 Van 1816-'52 was Derk Nanninga burgemeester van Uithuizen (geb. 1787). Rapport van burgemeester Nanninga aan Gouverneur en Officier van Justitie, 26 september 1835 (Gemeente-archief Uithuizen).

7 *O.J. Bouwman - De Afscheiding te Uithuizen (gestencild)*. Aan dit geschriftje hebben we verschillende bijzonderheden ontleend. Het notulenboek van de kerkeraad begint pas met 2 augustus 1846. Het voorafgaande deel is onvindbaar. Zie ook Hel. de Cock, 447-449.

8 Brief burgemeester Nanninga aan Gouverneur, 19 mei 1836.

VII Zandeweer

De kom van dit kleine dorpje met de oude, hervormde kerk, enkele kilometers ten oosten van Uithuizen op een wierde gelegen, telde in de dagen van de Cock maar 250 inwoners; met de buurtschappen *Doodstil*, de *Molenhorn* en de *Knijp* erbij waren het er 600.

Op 27 oktober institueerde de Cock hier een Afgescheiden gemeente, heel klein. Het was voor hem bekende grond, want hij was als dominee begonnen in het vlakbij gelegen *Eppenhuizen* (1824). Slechts één ouderling had hij te bevestigen, *Harm Everts Steenhuis*, een 33-jarige boer op de Kniep bij Zandeweer, en één diaken, *Kornelis Jans Bos*, ook een landbouwer, 46 jaar, afkomstig uit Eppenhuizen, zoals gezegd de eerste standplaats van de Cock.[1]

Officiële kerkeraadsvergaderingen werden aanvankelijk niet gehouden ‘door de kleinheid der gemeente’. Maar dit zal voortaan wel gebeuren, schrijft de Cock eigenhandig in het notulenboek, als hij op 17 mei 1838 als kerkvisitator met ouderling *Derk Alberts* van Middelstum en *Freerk Hekma* van Zuurdijk de kleine gemeente van Zandeweer heeft bezocht.

De kerkeraad houdt woord. Bijna elke maand komen de beide broeders nu een keer bijeen, heel vaak bij diaken *K.J. Bos* aan huis, een enkele keer bij ouderling *Harm E. Steenhuis*.[2]

Genotuleerd wordt er bijna niets. In december 1838 is er geen kerkeraadsvergadering in verband met ‘het treurig afsterven van de zoon van br. diaken K.J. Bos.’

In 1839 blijken er moeilijkheden te zijn met *Berend Berends Kuipers*. Tijdens een vergadering, waarop ook de Cock aanwezig is, spreekt men met Kuipers ‘over de onchristelijke afscheiding, waaraan sommigen zich schuldig maken’, aldus de door de Cock geschreven notulen. We hebben hier wel te doen met sympathieën van Kuipers voor de Kruisgezinden. Een paar maand later is hij nog steeds ‘in opstand tegen de Kerk’.

Op 23 januari 1840 is de Cock er weer. Na de preek wordt er een kerkeraadsvergadering gehouden en met Kuipers over diens bezwaren gesproken. ‘Na veel vermaning en terechtwijzing heeft Kuipers eindelijk, maar traag de vermaning aangenomen om in liefde, vrede en enigheid met de gemeente verder te leven’, schrijft de Cock in de notulen.

Op 18 april 1841 preekt de Cock weer eens in Zandeweer en leggen verschillende personen belijdenis des geloofs af.

In januari 1843 lezen we voor het eerst van plannen om kerkelijk met Uithuizen te combineren om samen een predikant te beroepen.[3] Die plan-

nen worden ook uitgevoerd. De laatste notulen van Zandeweer dateren van 13 december 1843. De eerste dominee werd *H. Joffers*, die van 1842-'44 ook Uithuizermeeden had gediend, maar nu alleen voor rekening van Uithuizen (en Zandeweer) kwam. Op 18 juni 1845 ontving Zandeweer nog de erkenning als zelfstandige kerk. Later is ze in Uithuizen opgegaan, waarschijnlijk kort daarna.

Door het ontbreken van gegevens is het geen lang verhaal over het korte zelfstandige bestaan van de Afgescheiden gemeente in Zandeweer geworden.

Laten we tenslotte nog enige bijzonderheden mogen geven over de tweede vrouw van ouderling Harm E. Steenhuis, nl. *Trientje Eppes Doornbos* (1811-'56), geboren op 't Zandt.

Ze was op 28-jarige leeftijd getrouwd met Steenhuis, die in 1847 na een langdurige 'sukkeling' van 2½ jaar op 44-jarige leeftijd overleed; twee dagen later stierf het jongste der 7 kinderen, 8 weken oud. Vader en kind werden in één kist begraven. De weduwe was bijna 8 jaar met Steenhuis getrouwd geweest. Ze hertrouwde 3 jaar na de dood van haar eerste man met de weduwnaar J.M. Oosterhuis. Vijf jaar later - in 1856 - overleed ook zij, 45 jaar oud.

In 1834 had ze haar bekeringsgeschiedenis op schrift gesteld: '*Een bladzijde uit het leven van Trijntje Eppes Doornbos*, toen zij vertoefde in het huis haars grootvaders, Eppe Doornbos, rentenier te Leens. Omtrent den jare 1834, ten tijde der Afscheiding'.

Dergelijke bekeringsgeschiedenissen werden in die dagen gretig gelezen. Vooral als ze in emotionele trant de hoogtepunten en zware benauwdheden van het zieleleven beschreven. Het verhaal van de man, die zei zijn bekeringsgeschiedenis in 4 woorden te kunnen vertellen, werd wel voor waar gehouden, maar niet als boeiend beschouwd. Hier volgt het:

> Voorwaarts, mars! (zei ik, naar het verderf)
> Halt! (sprak God)
> Rechtsomkeert! (zei de H. Geest; keer u om naar God).

Wat die bekeringsgeschiedenissen betreft, we willen graag de bedoeling om te getuigen van Gods werk in de ziel van de zondaar, waarderen. En toch zit aan het lezen van zulke geschriftjes een bedenkelijke kant. We laten nu maar rusten, dat het voor de menselijke natuur in zekere mate interessant is te weten, hoe en langs welke (zware) weg iemand tot bekering is gekomen. Maar weet men dit, dan is het nieuwtje eraf. Bekeringsgeschiedenissen leest men dan één maal, niet tien keer.

Gevaar lijker echter is de neiging om de beschreven zieletoestanden te vergelijken met die van zichzelf.

Het ene ogenblik zegt men: 'ja, dat ken ik ook' en het andere moment: 'nee, dat heb ik zo niet meegemaakt ,daar ben ik vreemd aan', om dan de conclusie te trekken: en dus staat het met mij niet goed. Men spiegelt zich aan de bekeerde mens i.p.v. aan Gods Woord. Zo wordt menige ziel in het donker gejaagd, en krijgt de duivel gemakkelijk vat op Gods kinderen.[4]

Eindnoten:

1 *Harm Everts Steenhuis* (1803-'47) als landbouwerszoon geboren in Westerwijtwerd, is tweemaal getrouwd geweest. In 1830 huwde hij op 27-jarige leeftijd met *Meiske Arends Ulgersma*, 20 jaar, een landbouwersdochter uit Kantens en in 1839 hertrouwde hij, 35 jaar oud, met de 27-jarige *Trientje Eppes Doornbos (1811-'56)*. De Cock preekte wel bij hem in de keuken.
Cornelis lans Bos was in 1814 gehuwd met *Anna R. Elema*, dochter van een landbouwer uit Rottum.

2 Ook wel eens bij Klaas Rengers Doornbos, Jakob Jurriens Oosting, Jakob J. Diekhuis, Berend Sibes Kuiper en Maatje lans Diekhuis wed. Kornelis Smit.

3 Kerkeraadsnotulen, 17 januari 1843.

4 Het begin van de bekeringsgeschiedenis van Trientje Eppes Doornbos laten we hier (in aangepast Nederlands) volgen:
'Heden de 10e oktober behaagde het de Heere mij nader aan mijzelf te ontdekken, onder het gehoor van ds Scholte, gereformeerd Leraar te Doeveren en Genderen, toen ter tijd predikende te Ulrum, zijnde des vrijdagsavonds. Hij had zijn tekst uit Jesaja 8:11-15, en ik mocht geloven, met Lydia, dat mijn hart geopend werd. Hij ging daaruit verklaren welke de rechte en welke de valse leer was, wat mij bijzonder ter harte ging en dat het niet genoeg was voor de waarheid te strijden, maar dat ieder het voor zijn eigen persoon aan zijn hart ondervinden moest, zou hij eenmaal in het gericht bestaan.
Want wij zouden daar naakt voor de rechterstoel van Christus moeten geopenbaard worden en dan zou het niet baten alleen voor de waarheid gestaan te hebben, indien wij geen deel aan Jezus hadden.
Dit trof mij zó in mijn hart, dat ik overtuigd werd, dat ik voor eeuwig verloren moest gaan, indien ik geen deel aan de Heere Jezus kreeg en dat ik tot dusver hinkte, dat ik God en de wereld tegelijk wilde dienen en dat de Heere in Zijn Woord zei, dat wij God en de mammon niet tegelijk kunnen dienen, maar dat wij één van beide moesten kiezen, wat mij in verlegenheid deed uitroepen, dat het toch een van beide wezen moest en ik dus de Heere kiezen moest en de wereld vaarwel zeggen, zou ik eenmaal kunnen gelukkig worden'.

VIII Warffum

De Afscheiding liet dit oude kleidorp in Noord-Groningen, op en om een grote wierde gelegen, niet onberoerd.

Ook in Warffum zijn er geweest, die te voet de meer dan 4 uur lange reis naar Ulrum maakten om de Cock te horen (wat gezien de slechte wegen lang niet gemakkelijk was). Het nabij gelegen *Breede* gingen ze voorbij, schrijft ds H. de Zwart in zijn getypt historische overzicht *De Gereformeerde Kerk te Warffum 1835-1935*, waarvan we een dankbaar gebruik hebben gemaakt.

De prediking van de in 1829 in Breede gekomen ds *A. Rutgers* was ook niet in staat die Ulrumgangers en de vele verontrusten in de hervormde kerk vast te houden. Wel was Rutgers een ijverig bestudeerder van Calvijns werken (hij verklaarde de Institutie van de Geneefse hervormer 6 keer helemaal doorgelezen te hebben). En wel koesterde hij gereformeerde opvattingen, blijkens zijn strijd voor kerkherstel en tegen een dubbelzinnige proponentsformule,[1] maar hij ging vierkant tegen de Cocks optreden in. En dat laatste verdroegen de volgelingen van de geschorste en afgezette Ulrumse predikant niet.

Ruim een maand na de Afscheiding in Ulrum zou de Cock een zondag in Ulrum preken (23 november 1834). De zaterdag daarvóór, 's avonds om 9 uur, werd aan burgemeester *K.J. Ritzema* meegedeeld, dat de Cock in Warffum was gearriveerd en zijn intrek had genomen bij de broodbakker *Kornelis Jans Dwarshuis* in de Hoofdstraat (op dezelfde plek is nog een bakkerij).

De veldwachter wist te vertellen, dat Cock de volgende dag (zondag) bij *Freerk Jans Hekma*, landbouwer te Warffum, of bij *Reintje Davids Vos*, landbouwer te Breede, een ‘oefening’ zou houden.[2] Nog dezelfde avond droeg de burgemeester zijn veldwachter op zondagmorgen in alle vroegte om 7 uur naar de genoemde landbouwers te gaan om hun te verbieden hun woningen beschikbaar te stellen voor een godsdienstoefening, waarin de Cock zou voorgaan. De politieman gehoorzaamde, ging 's morgens op stap en deelde het burgemeesterlijk bevel aan Hekma mee.

‘Daar kan ik niet af; doe de groetnis aan de burgemeester en zeg, dat hij daar ook wordt verzocht en gij als veldwachter ook’, had Hekma geantwoord. De veldwachter vertrok. Op de terugweg naar het dorp was hij - volgens zijn zeggen - wel meer dan 50 mensen tegen gekomen, allen richting boerderij Hekma gaande.

Het rapport van de burgemeester aan de Gouverneur - waaraan we deze

gegevens ontlenen - vermeldt verder, dat de Cock eerst in de schuur van Hekma zou optreden. Maar door de grote toeloop van belangstellende en nieuwsgierige hoorders werd de oefening die herfstzondag in de open lucht gehouden op een stuk land bij de boerderij van Hekma, een kwartier van het dorp.

Ze duurde van 's morgens half 10 tot half 12 en werd door wel 500 mensen bijgewoond. 's Middags was er weer een samenkomst van 2-half 4. De Cock doopte toen 2 kinderen nl. *Derk*, zoon van *Jochem Derks Dik*, kleermaker te *Warffum* en *Geertruud*, dochter van *Reinder Postema*, timmerman in *Den Andel*.

's Avonds ging de Cock voor in een bijeenkomst in het dorp zelf, in het huis van *Antje Tonnis*, weduwe *Jannes Hindriks van der Werk*, rentenierster te Warffum. Dat was dus de derde oefening. Die avond was er zelfs nog een vierde bij de broodbakker *Kornelis Jans Dwarshuis*. Bij beide laatstgenoemde oefeningen was ook veel volk aanwezig; volgens processtukken bij Dwarshuis ruim 40 mensen; de bakker zou zelf ‘een langwijlig gebed’ hebben uitgesproken, waarin hij onder meer ‘God gedankt heeft, dat er een *profeet* als de Cock in hun midden was opgestaan’.

In deze samenkomst had ook *Schuringa*, broodbakker in Middelstum het woord gevoerd.[3]

Over bovengenoemde morgen- en middagsamenkomsten verstrekt ons een enigszins gekleurd schrijven van de vrederechter van het kanton Winsum aan de Officier van Justitie te Appingedam d.d. 24 november '34 nog enkele tekenende bijzonderheden.

De Cock had op het land bij de boerderij van Hekma gepreekt ‘staande op een boerenwagen’, ‘midden in een huilende vrouwenschaar en de wagen omgeven van tusschen de duizend en twee duizend personen’. Hij preekte daar uit de catechismus en had ‘de schaar, welke niet zoo geloofde als hij, herhaalde malen de eeuwige verdoemenis aangekondigd en ook aangeboden allen, die het verlangden, van zielskwalen te genezen. Bij die gelegenheid heeft hij ook uit een spoelkom twee kinderen gedoopt. Na het eindigen der predikatie heeft hij de bekende acte van Scheuring in zijn geheel voorgelezen. Op de hoeken der vergadering stonden op palen koppen (kommen) tot inzameling van penningen’.

Tenslotte had de Cock nog meegedeeld de volgende zondag in *Rasquert* bij *Aldert Burema* te zullen voorgaan en daar ook kinderen te zullen dopen, in elk geval dat van *Pieter Freerks Huizinga*, landbouwer te Baflo. Het zou wel nuttig zijn - meende de vrederechter nog - als de volgende zondagmorgen om 7 of 8 uur onverwacht een korps militairen te Baflo aanwezig was om de burgemeester de mogelijkheid te geven de voorgenomen bijeenkomsten te verhinderen.

De rechtbank te Appingedam bleef dus niet onbekend met de gebeurtenissen in Warffum op die gedenkwaardige novemberzondag.

Ze sprak uit:

Kornelis Jans Dwarshuis, 35 jaar, broodbakker, f 100 boete + f 14,52 proceskosten.

Antje Tonnis, wed. Jannes van der Werk, f 100 boete + f 17,98 kosten.[4] Een paar maand later werd *Dwarshuis* al weer beboet, weer f 100 (+ f 5,60½ kosten), nu voor een op 2 april 1835 in zijn woning gehouden godsdienstoefening.[5]

Slechts 5 dagen na de boven behandelde 23e november 1834 ging de Cock de gevangenis in Groningen in, waar hij een straf van 3 maanden moest uitzitten (28 nov. 1834-26 febr. '35). Tijdens die gevangenschap schreef hij o.m. een brief aan wat hij noemt ‘de gemeente van Warffum’, al zou het nog vele maanden duren voordat deze werd geïnstitueerd.

Toen hij weer vrij kwam, vestigde hij zich al spoedig in *Smilde* om daar de gemeente - in volgorde de tweede, die zich in het land afscheidde - te dienen. Van hieruit maakte hij dan zijn rondreizen om overal de broeders en zusters te bezoeken.

In de septembermaand van 1835 ging zo'n tocht door het noorden van de provincie Groningen, waar de Cock achtereenvolgens de gemeenten te *Middelstum* (20 september), *Uithuizen* (21 sept.), *Uithuizermeeden* (22 sept. en *Warffum* (23 sept.) institueerde, de laatste met aanvankelijk 80 leden, 36 mannen, 44 vrouwen. Hun namen staan op de eerste pagina van het lidmatenboek vermeld. Nog niet alle genoemden waren lidmaat in volle rechten. In de notulen van 1836 worden tenminste verschillende namen van de 80 genoemd, die toegang tot het H. Avondmaal vragen en ontvangen. We nemen de namen hier op:

Namen dergenen die in de mogendheden des Heeren op den 23 sept. 1835 het ambt der gelovigen hebben aangenomen door H. de Cock onze Pred.

Mannen:	Vrouwen:
Kornelis Jans Dwarshuis	Antje Tonnies van der Werk
Pieter Geerts Straating	Louwke Tonnis Bus
Jakob Jakobs Bouwman	Auke H. van Zanten
Rentje Davids Vos	Wietske Folkerts Postema
Jochgum Derks Dik	Geertruid B. van Komen
Jan Hindriks Vegter	Frouke Aries Jansen
Pieter Wierenga	Grietje Alberts Huizen
Jan Roelfs Edenga	Meiske D. Kalkema
Klaas Pauwels de Vries	Eilke Jans Porenga
Berend Pauwels Groenwoud	Trijntje Luitjes van der Wijk
Tjeert Jans Knol	Hindriktje Vreeks de Wit
Simon Klaassens Palmer	Anje Homkes Groot
Jakob L. Klein	Bieuwke Kelders
Hindrik E. Bossema	Geertje Pieters
Klaas Pieters Ludens	Kornelia I. Vogel
Simon Tjarks Vink	Aafke Derks Kater

Jannes Pot	Anje E. van Delden
Jan Pieters Blauw	Joske E. van Delden
Jan Derks Harkema	Trijntje P. Bus
Gerrit Melles van der Wijk	Geertruid I. Bekema
Jan Berends Steerenberg	Anje Emmes van Zuiden

Roelf Jans Brandt	Jantje Hindriks Paping
Berend Pieters Ludens	Janneke Jurriens Brandt (Stitswerd)
Geert Jans Brandts	Grietje H. Steenbreker
Jan Hielkes Bos	Katarina Jans Edenga
Jan Hindriks Nieuwhuis	Eltje I. Sterenberg
Derk Tammes Stijfhoorn	Geertje I. Edenga
Pieter Pieters Ludens	Foske Dwarshuis
Ebel Berends Dobbenga	Kaatje R. Vos
Jannes Jans Pot	Aaltje R. Vos
Derk Wetsingh	Aaltje J. Paijes
Jan Pieters Scholl	Trijntje Sirps Werkman
Pieter Lammerts Vogel	Grietje Sirps Werkman
Sikke Jans Brands	Jantje Kornelis Haak
Hindrik Smit	Diewerke Simons Vink
Jan Kornelis Dwarshuis	Nijltje Jans Brandts
	Jantje Berends Biesmaijer
	Martje Geerts Eling
	Anje Kornelis Heersema
	Regina Jans Swaagman
	Jantje Hindriks Poort
	Janneke Jans Bus
	Grietje van der Werf
	Anje Bernardus Postema
	Harmke E. Luursema

De eerste ouderlingen waren in 1835:
Pieter Geerts van Straten, 43 jaar, dagloner
Kornelis Jans Dwarshuis, 36 jaar, broodbakker

De eerste diakenen:
Reintje Davids Vos, 42 jaar, landbouwer
Jakob Jakobs Bouwman, 38 jaar, landbouwer

Dwarshuis en *van Straten* (soms v. Strating genoemd) laten op de dag van de instituering der gemeente, 23 september 1835, elk een dochtertje dopen, resp. *Geertje* en *Everdina*. Ze hertrouwen beiden ruim 5 jaar later ook op dezelfde dag (23 januari 1841). Getuigen waren toen hun collega's kerkeraadsleden:

Jakob Jakobs Bouwman, 44 jaar, landbouwer,
Jochum Derks Dik, 42 jaar, kleermaker,
Rentje Davids Vos, 48 jaar, landbouwer,
Eilko Jans Noorman, 54 jaar, landbouwer.[6]

In die eerste jaren leefde de gemeente nog wel onder druk. Ouderling v. Straten en de 39-jarige dagloner Jannes Jans Pot kregen elk een boete van f 100 (met f 15,28½ kosten) voor een godsdienstoefening, op 20 maart 1836 ten huize van van Straten gehouden, waar deze in zijn kwaliteit van ouderling van een niet erkend kerkgenootschap was opgetreden.[7] De grenzen der kerk strekten zich toen verder uit dan de tegenwoordige. Omdat het in Baflo nog niet tot uittreding gekomen was, voegden zich ook

enkelen uit *Rasquert* en *Saaksumhuizen* bij de gemeente, terwijl verder enkele lidmaten woonden te *Westernieland, Pieterburen*, ja tot in *Broek* toe.

Nu hoefden ze in de eerste jaren niet geregeld de tocht naar Warffum te maken om de godsdienstoefening bij te wonen. Behalve een enkele maal, als ds de Cock een doopdienst vervulde of het Avondmaal bediende, kwam de gemeente in verschillende groepjes bijeen. Een eldorado voor oefenaars- Er is in de notulen sprake van een samenkomst aan de *Oude Dijk* in 't *Nieland*, maar men kwam ook wel op andere plaatsen bijeen, b.v. in *Den Andel*. En zeker ook op dezelfde plek waar nu kerk en pastorie staan.

Daar woonde *Antje Tonnis*, in 1762 geboren te Uithuizen en 6 nov. 1839 overleden te Warffum, 77 jaar oud 'rentenierschе'. In de dagen der Afscheiding was ze weduwe van *Jannes Hendriks van der Werk*. Ze stond in 1839 haar huis en tuin met een bedrag van f 2400 aan de gemeente af.

In moeilijke gevallen was de Cock vaak de raadsman van de kerkeraad. Dit blijkt b.v. uit de notulen van juni 1836, de eerste die opgetekend zijn. De Cock had aangeraden zondags enige goede preken voor de gemeente te lezen; anderen hoorden liever spreken of oefenen. Maar oefenaars gingen hun boekje soms te buiten. *K. Scholtens* moest zich eens verantwoorden. *K. Pouwels de Vries* oefende ook wel zonder toestemming van de kerkeraad en matigde zich aan na de oefening de gewone zegen uit te spreken, als was hij een dominee. De kerkeraad sprak hem hierover aan. Nog in 1841 moest hij opnieuw worden vermaand 'wegens ijdele wandel'.

Dan deden de ouderlingen *J.J. Bouwman* en *K.J. Dwarshuis* het beter. Die begaven zich tenminste in de ordelijke weg. In 1838 had de Cock zich bereid verklaard les te geven aan hen die 'lust tot het predikambt hebben'. Beide ambtsdragers vroegen en kregen een attest 'om na de stad te gaan leeren'. Het predikantschap hebben ze echter niet bereikt, Wel vroeg in 1841 de kerkeraad van Baflo hun daar te komen oefenen.

Kerkgebouw

Dank zij *Antje Tonnis'* gift (ook *Louwke*[8], Antjes zuster deed mee) slaagde men erin een eigen kerk te bouwen, waarvan de bouwkosten ± f 5200 bedroegen.

Volgens de overlevering zou dit gebouw al ingewijd zijn vóór het was voltooid. De schenksters, die al op jaren gekomen waren, vreesden anders die inwijding niet meer te beleven. En toen - zo wordt verteld - klonk het psalmgezang uit het nog open gebouw zó helder op, dat men zei: Ze kunnen die Koksen in Uskwert wel horen.

Men bedenke dat dit een mondelinge overlevering is, die vaak slechts een kern van waarheid bevat. Meer historische zekerheid over tijd en verloop der bouw geven twee brieven van de burgemeester aan de Gouverneur.

In de eerste - gedateerd 8 november 1839 - schrijft hij:

'Zij (de separatisten) zijn voor ± 3 weken begonnen met het bouwen van

een kerk aan de Zuiderhoofdstraat, op de oostzijde alhier, op de grond van *Kornelis Dwarshuis*, die in gebruik is bij de *wed. Jannes van der Werk*.

Zij hebben, hoewel dit een gebouw wordt, waaraan ± 70.000 stenen verbruikt worden, het werk met zoveel kracht doorgezet, dat het muurwerk bezijden, volkomen klaar is en de spanten er reeds opstaan, terwijl men thans bezig is om de voorgevel en het choor boven te voltooien; echter is hetzelve van binnen nog ruw en heeft men daar de hand nog niet aangelegd.

We merken op, dat Antje Tonnis 6 november is overleden. De overlevering doelde wel op de eerste steen-legging (zie ook het opschrift boven de deur van de eerste kerk).

Een dag eerder - 7 november - deelt de burgemeester de Gouverneur mee, ‘dat ofschoon de separatisten voor verreweg het grootste deel tot de behoeftige stand van dagloners behoren, zij evenwel, hoe wonderlijk dat ook moge schijnen, een kerkgebouw alhier bijna voltooid hebben, dat smaakvol wordt gebouwd en waaraan geen kosten zijn gespaard’.

De burgemeester is blijkbaar onder de indruk van dit alles, want - overdrijvende - vervolgt hij: ‘het is zo groot, dat het wel meer dan 800 personen schijnt te kunnen bevatten en het hun zeker op 6 à 7000 gulden zal komen te staan, zodat zij terecht wel mogen zeggen, dat door de gunstige beschikking der voorzienigheid een geheel nieuw kerkgebouw in gereedheid wordt gebracht’.

Nog een bijzonderheid over de eerste kerk, geput uit correspondentie van het gemeentebestuur. Dit schrijft aan de Gouverneur (12 juli 1841): ‘Nu wijlen wed. Jannes van der Werk heeft indertijd aan de eerste ondertekenaar (van een verzoekschrift) C. Dwarshuis haar huis en grond verkocht voor f 1400, op welke grond naast de woning men vervolgens de kerk gebouwd heeft, zodat èn de woning, die reeds dient tot pastorie, èn de kerk volgens notariële acte toekomen aan gemelde Dwarshuis, ofschoon het wel bekend is, *dat de koop op Dwarshuis gefingeerd was* en de weduwe de woning en de kerk aan de Afgescheiden gemeente had gegeven.

Deze Dwarshuis nu was in de tijd, toen hij het kocht, weduwnaar met verscheidene kinderen en het is dus van het hoogste belang voor de Afgescheiden gemeente, dat Dwarshuis de goederen aan haar overdraagt. Er moet nog een schuld van f 1500 op de gemeente rusten’.

Tenslotte nog dit over de eerste kerk. Ze stond op de plaats van de tegenwoordige, ten oosten van de Hoofdsraat, ten zuid-oosten van de hervormde kerk. Het was een kerk zonder toren of orgel, een net gebouw, met blauwe huispannen gedekt. Boven de deur het opschrift: ‘Anno 1839 door milde giften van Antje Tonnis is dit huis des Heeren gebouwd en met hare twee zusters den eersten steen gelegd.

Wanneer men in Gods naam vergaart,
Zoo als ons Jezus zelf verklaart,
Wil Hij in 't midden wezen.
En wordt men door Gods Geest geleid,

Dan wordt Zijn rijk hier uitgebreid,
Gods Naam van ons geprezen'.

In 1886 werd de nieuwe kerk gebouwd met ± 500 zitplaatsen.

De gemeente van Warffum verzocht de koning, reeds in een verzoekschrift van 23 oktober 1839, om erkenning als zelfstandige kerk. Het was in totaal door 75 personen ondertekend, terwijl het getal der 'onmondige' kinderen 100 bedroeg.[9]

Doordat de rekestranten enkele formele fouten hadden gemaakt, duurde het ruim een jaar voordat de toestemming uit Den Haag kwam; het K.B. dateert van *18 januari 1841*.

De eerste dominee K.J. Timmerman (1841-'45)

Nu er een kerk was en er na het overlijden van Antje Tonnis ook een pastorie beschikbaar kwam, was het tweede ideaal een 'Domie op stoul'. In de notulen van 6 januari 1840 lezen we voor 't eerst over het onderwerp: een eigen predikant. De broeders besloten 'deze zaak nader met vasten en bidden en algemeen overleg te overwegen'. We zien hoe diepernstig zulke kwesties werden behandeld.

In combinatie met de in 1836 'gestichte' gemeente Baflo was men in staat f 500 traktement op te brengen voor de eerste predikant ds *K.J. Timmerman* te Beilen, een Drent uit de omgeving van Diever en Dwingelo, die toen zoveel predikanten opleverde.[10]

Hij was met zijn vader toegelaten tot het predikambt, zonder veel voorstudie. Het kwam vaker voor dat begaafde ouderlingen, in de Schrift goed onderlegd, geordend werden tot herder en leraar.

Vader Timmerman bevestigde zijn zoon met de bijzonder passende woorden: 'En gij, mijn zoon Salomo, ken de God uws vaders en dien Hem met een volkomen hart en met een willige ziel, want de Heere doorzoekt alle harten en Hij verstaat al het gedichtsel der geslachten. Indien gij Hem zoekt, Hij zal van u gevonden worden; maar indien gij Hem verlaat, Hij zal u tot in eeuwigheid verstoten' (1 Kron. 28:9).

Dat was *14 maart 1841*. Ongeveer 4 jaar heeft ds Timmerman in Warffum gewerkt, in Baflo en in Warffum voorgaande in de diensten des Woords, terwijl men dan voor het andere deel las of oefende. We kunnen deze periode zien als die van het leggen van een fundament voor een gezond kerkelijk leven.

De catechisaties werden nu geregeld gehouden, eveneens voor ouderen. Ook had men de zorg voor de armen, al was de bedeling heel miniem: een brood, zelfs een half brood per week. In 1844 werd een armhuis gesticht. Hoe groot de nood was, blijkt ook hieruit, dat een aparte collecte werd gehouden om de armen van kerkboeken te voorzien.

Voor lectuurverspreiding blijkt de kerkeraad eveneens een open oog te hebben. Buiten bezwaar van gemeente en armenkas tekenen ambtsdragers voor eigen rekening in op 'de tractaatjes en uittreksels, die zullen worden uitgegeven bij *O. Schildkamp* door *J.H. Maatjes*'.

We noemen hier een aantal titels en schrijvers van de eerste 24 ‘Uittreksels uit de vroegere regtzinnige Schrijvers’; de lezer krijgt dan een idee, hoe Maatjes (‘Onderwijzer’ in de Gereformeerde Godsdienst te Groningen) en O.L. Schildkamp (één der eerste diakenen der Chr. Afgescheiden Gemeente te Groningen) trachtten de piëtistische ‘oude schrijvers’ in ere te houden en onder het volk te brengen.

Ebenezer Erskine - Het Ongeloof gedagvaard en veroordeeld in de Goddelijke Vierschaar. Predikatie over Joh. 3:18.
Th. v.d. Groe - De gelijkenis van den Tollenaar. Een tafereel van eene ware Evangelische boetvaardigheid.
C. van Velzen - De Geloofs-verzegeling. Predikatie over Efeze 1:13.
Th. Goodwin - De dood en opstanding van Jezus Christus.
S. Tjaden - Predikatie over Ps. 42:12.
Th. Wilcock's Honig-Droppelen uit de Steenrotse Jezus Christus.
Harmannus Wits - Geestelijke prenten, van eenen onwedergeborenen op zijn beste en van eenen wedergeborenen op zijn slechtste.
A. Comrie - Het geloof, eene genade die de ziel op het allernaauwste met Christus vereenigt. Predikatie over 1 Cor. 6:17.
Johannes Brown - Uittreksel uit de Godvruchtige en doorwrochte verhandeling over het Gebed, en de verhooring van hetzelve; over Joh. 14:13, 14.
J.C. Appelius - Het zijn verdorvene en schuldige zondaren, die door Christus worden gezaligd; of Aanmerkingen over 1 Tim. 1:15.
W. à Brakel - De huichelaar aangewezen. Predikatie over Job 8:13.
R. Erskine - Het gescheurde voorhangsel; of den toegang tot het Heilige der Heiligen, door den dood van Christus. Predikatie over Matth. 27:51.
J.C. Appelius - Brief voor bekommerden, ter beantwoording van eene vraag: Wat een bekommerde doen moet om zalig te worden.
J. Koelman - Veertien Bestieringen omtrent de oefening der Godzaligheid; en Dertig Vragen, ter beproeving van een waar Christen.
Augustinus - Uittreksel uit de Belijdenissen.

We mogen zeggen: bovengenoemde werkjes behoorden tot de stichtelijke lectuur, waarvan de Afgescheidenen genoten.[11]

De gemeente in Warffum leefde wel. De toeloop was en bleef groot. In vele hervormde kerken, waar een ‘lichte’ dominee stond, moest deze preken voor lege banken. Ds H.J. Wind van de Afgescheiden kerk te Leens dreef er eens de spot mee. Vroeger, zo schreef hij, moesten wij onder het getal (19) vergaderen. Nu krijgen de liberale predikanten ‘dezelfde straf’: zij moeten nu ook al vaak onder dit getal preken.

Een tweede beroep naar Grootegast werd door ds Timmerman opgevolgd. In Warffum stond men voor de eerste vacature.

Na een tweetal teleurstellingen kreeg de gemeente in *ds E. Lindeman* haar tweede predikant ‘een echte vredestichter’, bijna 40 jaar lang (1846-1885). Deze, in 1805 in Midlum in Oost-Friesland geboren timmerman,

was één der eerste Afgescheiden ouderlingen in de stad Groningen geweest, bekwaam om te leren. In 1841 was hij in Groningen - na opgeleid te zijn door de Cock - tot het predikambt toegelaten. Wat boete en vervolging betekenden wist hij uit ervaring. Vanuit Smilde kwam ds Lindeman naar Warffum.

Alleen naar Warffum, want met Baflo was men niet weer tot een vergelijk gekomen. Met het voorgestelde ¼ deel van de dienst was Baflo niet tevreden.

Ds Lindeman preekte bij zijn intree op 3 mei 1846 - na bevestigd te zijn door ds Joffers van Uithuizen - over 2 Cor. 5:18: ‘En alle deze dingen zijn uit God, die ons met zichzelven verzoend heeft door Jezus Christus, en ons de bediening der verzoening gegeven heeft’.

De nieuwe predikant, die tot op hoge leeftijd steeds een bef droeg, was een eenvoudig man, die gul en hartelijk met zijn gemeenteleden omging en een samenbindende kracht vormde. Er heerste op de kerkeraadsvergadering steeds een hartelijke toon. Meermalen lezen we, dat men liefelijk verenigd was.

In 1847 telt de gemeente 227 zielen (nl. 152 leden en 75 doopleden).[12]

De notulen behandelen vele gevallen van tuchtoefening. Bij één daarvan is niemand minder dan ouderling Kornelis Jans Dwarshuis betrokken. Hij was erop gepakt, dat hij onbelast graan had vermengd met belast graan en dat als onbelast had laten malen. De kerkeraad schrok ervan. Er viel niet aan te twijfelen; hij had de burgerlijke wet overtreden, zijn daad was de kerk ‘tot onere’. De genabuurde kerkeraad van Baflo werd er bijgehaald. Dwarshuis trachtte zijn daad te vergoelijken door te zeggen, dat hij in de 3 mudden bonen wat rogge in plaats van gerst had gemengd om het brood wat smakelijker te doen zijn.

De kerkeraad overwoog, dat hier toch wel sprake was van ‘grove zonde’, in art. 80 der kerkenordening genoemd, het was dieverij, al was die dan miniem. Ook had Dwarshuis door onvoorzichtigheid ‘de burgerwetten des lands’ overtreden en daardoor Christus' kerk smaadheid berokkend. Hij werd geschorst tot de eerstkomende classisvergadering. De schuldige onderwierp zich gewillig. Wel meende de kerkeraad eenparig, dat hij opnieuw gekozen mocht worden.

De classis van 4 mei besliste met meerderheid van stemmen, dat hij als ouderling moest worden afgezet, maar achtte herkiezing toegestaan. De kerkeraad conformeerde zich aan dit besluit, ‘hoe onbillijk ons zulks ook schijnt’. Dwarshuis werd geroepen en hem het afzettingsbesluit meegedeeld ‘aan 't welk hij zich met lijdzaamheid onderwierp’. Dat was zondag 9 mei. Op donderdagmorgen 13 mei is er verkiezing voor een ouderling. K. Dwarshuis wordt herkozen met 27-2 stemmen!

Op de classis van 4 augustus is hij weer gewoon als afgevaardigde van de kerk van Warffum aanwezig. Hij wordt echter geen scriba meer. Dat is voortaan een predikant. Niet minder dan 45 jaren is hij ouderling geweest. Hij stierf in 1880 op 81-jarige leeftijd. We mogen zeggen: een man, die als

instrument in Gods hand veel voor de kerk des Heren in Warffum heeft mogen betekenen.

Op de classis van 4 mei 1847 wordt Jan Schol te Warffum afgesneden wegens toverij, het schenden van de sabbat, verlating van de dienst Gods en wanbetaling. We zouden dit tuchtgeval niet hebben doorgegeven, als we niet geïntrigeerd waren door die toverij. Ze bleek hierin te bestaan, dat Schol 'door nieuwsgierigheid gedreven een sleutel op een zekere plaats in de bijbel had gelegd op een hem voorgeschreven manier om daardoor enige verborgen zaken te ontdekken'.

Een soortgelijk geval noemt ook *Wilhelmus à Brakel* in zijn *'Redelijke Godsdienst'*.

We keren nog eenmaal terug naar de burgemeester van Warffum in deze jaren. Het was *Crijn Jacobs Ritzema*, landbouwer, geboren 9 maart 1777 en overleden 21 april 1860; getrouwd 29 mei 1810 te Warffum met *Metje Walles Elenga*, geboren 7 maart 1781 te Leens op Grijssloot, overleden 4 oktober 1847 te Warffum. Zijn vrouw 'burgemeesterske' genoemd, moet volgens een krantenbericht uit die dagen[13] aanwezig zijn geweest op de godsdienstige samenkomst, op de reeds besproken 23 november 1834 bij Dwarshuis aan huis gehouden. Zeker is, dat ze wel bij de Afgescheidenen kerkte. Aan het eind van haar leven ging ze weer bij de Hervormden aan het Avondmaal.[14] Misschien was zij wel mee de oorzaak, dat de Afgescheidenen in Warffum van de plaatselijke overheid niet veel last hebben gehad.

Eindnoten:

1 Hij werd in 1837 hoogleraar in Leiden. Zijn zoon Frederik Lodewijk, in 1836 in Breede geboren, zou later in de Doleantie op de voorgrond treden en hoogleraar aan de Vrije Universiteit in Amsterdam worden.

2 Hekma woonde in de boerderij 'De volle Handt'. Ze ligt over het spoor en is de eerste boerderij langs het Warffumer Maar. In 1835 kocht Hekma de boerderij 'Castor' te Zuurdijk van Klaas Jans Beukema, die naar Amerika emigreerde. Hekma was gehuwd met Anje Gerrits Allershoff (van Weerden, 219).

3 Brief burgemeester aan gouverneur, 24 nov. 1834. Bos II, 559.

4 Vonnissen rechtbank Appingedam, 16 jan. 1835.

5 Vonnis rechtbank Appingedam, 22 april 1835.

6 Op zaterdag 29 juli 1820, 's avonds om 7 uur, trouwde te Warffum *Cornelis Jans Dwarshuis*, 21 jaar, van beroep *bakkersknecht*, geboren 27 jan. 1799, zoon van *Jan Cornelis Dwarshuis* (van beroep schipper), wonende te Warffum, en van wijlen *Foske Hendriks*, overleden 28 febr. 1809 (35 jaar oud) met
Harmke Everts Luursema, 23 jaar, van beroep dienstmeid, geboren 23 okt. 1796, wonende te Warffum, gedoopt te Zandeweer op 30 okt. 1796, dochter van wijlen *Evert Pieters* (gewoond hebbende en overleden te Kantens) en *Grietje Geerts*, van beroep dagloonster, wonende te Middelstum.
Op 23 januari 1841, hertrouwt *Kornelis Jans Dwarshuis*, 41 jaar, te Warffum met *Anje Hylkes van Delden*, 47 jaar, geboren en wonende te Warffum, dochter van *Hylke Jeltes* en *Garske Jannes*. Hij overleed 24 augustus 1880, zoals zijn grafsteen op het kerkhof aangeeft.
Kornelis Jans Dwarshuis was wegens 'kortzigtigheid' vrijgesteld van de nationale militie.
Signalement:
lengte 5 voet 4¾ duim (ongeveer 1 m. 69 cm.)

aangezigt breed
voorhoofd laag
ogen donkerbruin
neus dik
mond klein
kin rond
haar blond
wenkbrauwen blond
Een Rijnlandse voet is 0,314 meter, een Rijnlandse duim 2,6 cm.
Pieter Geerts van Straten, 49 jaar, dagloner, geboren te Warffum, weduwnaar van *Jantje Hendriks Poort*, zoon van *Geert Abels* en *Geertje Pieters*, hertrouwt 20 jan. met *Catharina Fransen Radewold*, 47 jaar, dagloonster wonende te Warffum, geboren in de gemeente Kantens, weduwe van *Geert Jakobs Oosterhof*, dochter van *Frans Harms Radewold* en *Fennegje Davids Berghuis*.
Reintje Davids Vos was getrouwd met *Geertruid Jakobs Bekema* (ze woonden op de Breede).

7 Vonnis rechtbank Appingedam, 22 april 1836.

8 Louwke Tonnis (1765-1845), geboren te Uithuizen, weduwe van Jan Hommes Bus.

9	P.G. v. Straten	4
	K.J. Dwarshuis	6
	J.J. Bouwman	5
	R.D. Vos	6
	J.D. Dik	4
	Rijkel T. Rijkels	1
	B. Oosterhoff	2
	S.K. Palmer	4
	R. Postema	4
	R.K. Buikema	3
	J.P. Blaauw	2
	Jan Postema	4
	H. Doornbos	4
	K. Wilkens	5
	K.P. Taisman	4
	J.J. Pot	3
	T.J. Knol	4
	M. Klaverdijk	2
	M. Grashuis	2
	J. Nienhuis	4
	H.J. Werkman	2
	G.J. Brandts	3
	K.P. Ludens	4
	P.P. Ludens	5
	D. Tammes	4
	G.M. v.d. Wijk	2
	J.A. Vegter	4
	B.J. Bouwman	3

10 *Koert Jacobs Timmerman* (1816-1870) werd tegelijk met zijn vader, Jakob Koerts Timmerman een oefenaar en tevens boer in Hijken in Drenthe, predikant en heeft verschillende kerken gediend: 1840 Beilen-Borger, 1841 Baflo-Warffum, 1845 Grootegast, 1850 Uithuizen, 1865 Beilen (2e maal).

11 Not. kerkeraad 4 september 1844.
J. Wesseling - Afscheiding en Doleantie in de stad Groningen '36 (Groningen 1961).

12 Not. kerkeraad, 15 febr. 1847.

13 Prov. Gr on. Courant, 7 okt. 1840.

14 Notulen kerkeraad, 9 april 1847.

IX Baflo-Rasquert

Het oude dorp *Baflo* ligt op een hoge wierde, omgeven door vruchtbaar bouw- en weiland. Het telde ± 1840 ongeveer 600 inwoners en mag zich erop beroemen de geboorteplaats te zijn van *Rudolf Agricola* (1442-'85), beroemd humanist en orgelbouwer, hoogleraar te Heidelberg.

Op de wierde staat de oude hervormde kerk, daterend uit ± 1300, met vrijstaande zadeldaktoren.

Het gehucht *Rasquert*, vlak ten noord-oosten van Baflo gelegen, bezat in de 18e eeuw nog een kerk, staande op de hoge, merkwaardig wierde. Het gebouw is in die eeuw afgebroken.

Wanneer in 1830 het classikaal bestuur van Middelstum bijeenkomt, wordt n.a.v. een missive van de kerkeraad van *Obergum* uitvoerig gesproken over het optreden aldaar van de oefenaar *Jetse Bottinga*.

Men richt hierover een schrijven aan het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen (d.d. 8 febr. 1830) en maakt daarin ook melding van het feit 'dat de spraak gaat, dat gemelde Jetse nog onlangs in *Den Andel* en *Rasquert* geoefend heeft'. Voorlopig kan men daarover niets meedelen, omdat 'de rapporten op de gedane aanschrijvingen van dit Bestuur nog niet waren ingekomen'.

De geruchten bleken waar te zijn. In het laatst van het jaar 1829 had Bottinga geoefend in een samenkomst ten huize van *Aldert Pieters Burema*, landbouwer te *Rasquert* en in de avond van 31 december 1829 nog eens bij *Jacob Freerks de Vries*, dagloner te *Baflo*.

Ook was in de loop van januari 1830 nog tweemaal een samenkomst gehouden, nu bij *Harm Gerbrands Stelma*, landbouwer te *Baflo* en bij *Wijbe Pieters Doorenbos*, timmerman te *Rasquert*.

Bij vonnis van de rechtbank in Appingedam van 26 en 27 maart 1830 kregen beiden f 50 boete (plus de kosten).[1]

Het classikaal bestuur kon gerust zijn: ook het plaatselijk bestuur en de rechterlijke macht hielden kennelijk een oogje in het zeil!

Met *Sipke de Graaf* te *Obergum*, die voor eenzelfde overtreding was beboet, richtten de veroordeelden zich nu met gelijkluidende rekesten tot de koning, waarin ze 'remissie der geldboeten' vroegen. De verzoekschriften werden in handen gesteld van de Commissie van Gratie, die adviseerde de geldboete tot f 20 voor ieder terug te brengen, wat gebeurde.

Dit alles speelde zich dus reeds af, nog voordat ds de Cock en 'Ulrum' in het nieuws kwamen en nog voordat van een afscheiding sprake was. Duidelijk blijkt echter uit deze 'voorpostenschermutseling', dat er ook hier een

sterk gevoel van onbehagen heerste over de bestaande toestand in de kerk, terwijl ook de houding van de overheid hier reeds typerend is voor de volgende jaren.

In Baflo stond in die jaren als hervormd predikant *Paulus Rutgers*, daar in 1828 van Breede gekomen (gebleven tot in 1875). Zijn broer, dr A. Rutgers was hem in Breede opgevolgd (zie *Warffum*).

Zeker is, dat er bezwaren leefden tegen de leer, die de Baffelter ds Rutgers verkondigde. Niet alleen de reeds vermelde vonnissen bewijzen dat, maar ook het feit, dat in 1835 *Aldert Burema* en *Pieter Huizinga* hun verkiezing tot diaken in de hervormde kerk niet willen aanvaarden.

Beiden geven als reden op, dat ze de Hervormde Kerk niet meer als kerk van Christus kunnen erkennen.

Instituering 14 mei 1836

De 14e mei 1836 (een zaterdag) is de dag van de instituering der Afgescheiden kerk in Baflo. Toen hebben 16 personen 'belijdenis gedaan' (d.w.z. zich tot kerk geformeerd) en werden 4 kinderen gedoopt. We weten dit uit het lidmatenboek. De kerkeraadsnotulen beginnen pas met 25 mei 1838; daarvóór is 'geen aantekening van vergadering gehouden'.

De kerkeraad bestond aanvankelijk uit twee personen, de 70-jarige ouderling *Wybe Pieters Doorenbos*, timmerman te Rasquert en de 40-jarige diaken *Aldert Pieters Burema*, landbouwer, ook te Rasquert.

Een paar jaar later (1839) wordt het werk de bejaarde *Doorenbos* te zwaar. Hij wil er graag nog een ouderling (en een diaken) bij hebben. *Burema* wordt nu ouderling, en bakker *Allert Onnes Wolthuis* en de 39-jarige *Pieter Heeres Huisman* diakenen.

De 4 dopelingen, onder wie een kleinkind van ouderling Doorenbos op de dag der instituering, waren:

Luitje, z. van *Derk Jakobs Broekema* en *Geertje Wolters Kalkema*.
Hendrik, z. van *Meint Geerts Poel* en *Tytje Freerks Huizinga*.
Derk, z. van *Pieter Egberts Exter* en *Evertje Harms Bakker*.
Willem, z. van *Pieter Heeres Huisman* en *Alberdina Wiebes Dorenbos*.

In het *Overzicht der Historie der Gereformeerde Kerk van Baflo* van ds J. Gootjes in 1936 verschenen, worden de namen van de 16 eerste leden genoemd.

We nemen uit dit geschrift die namen en een enkele aantekening daarbij over:

1. *Wybe Pieters Doorenbos (Doornbos)* (1766-1848).
   Deze timmerman is vóór de Afscheiding ook ouderling in de hervormde kerk geweest.
   In 1846 vertrok hij naar Den Andel en overleed daar twee jaar later.
2. *Aldert Pieters Burema* (1796-1881).
   Niet minder dan 45 jaar is hij ambtsdrager geweest; eerst 3 jaar diaken en dan tot zijn dood ouderling. Hij had geen kinderen. Zijn huis, dat van 1881-1923 tot pastorie diende, en een gedeelte der wierde heeft hij aan de kerk vermaakt.

3. *Geertruid Jans Vennema*.
   Ze was de vrouw van Aldert P. Burema.
4. *Pieter Heeres Huisman* (1800-1892).
   Is lang diaken en later ook lang ouderling geweest.
5. *Pieter Egberts Exter*.
6. *Evertje Harms Bakker*.
   (vrouw van bovengenoemde.)
7. *Meint Geerts Poel*.
8. *Jan Hendrikus Pesman* en diens vrouw
9. *Anje Kornelis Wiersema*.
10. *Derk Jacobs Broekema*.
11. *Frouwke K. Vos* (68 jaar oud).
    Haar man *Harm Hendriks Valk*, kuiper te Rasquert, stierf in 1840. Ze was 'een moeder in Israël', en had een helder inzicht in de gereformeerde waarheid. Ze had zich indertijd 'mit peerd en woag'n' naar ds de Cock in Ulrum laten brengen om de 'olle leer' te horen.
12. *Geertje Wolters Kalkema*.
    Eerst gehuwd geweest met Derk J. Broekema, daarna met Pieter H. Huisman.
13. *Anje Hendriks Zuidema*.
14. *Klaaske Kornelis Wiersema*.
15. *Alberdine Wiebes Doornbos (Doorenbos)*
    dochter van de eerste ouderling, eerste vrouw van Pieter H. Huisman; ze is niet lang na de Afscheiding overleden.
16. *Luitje Kornelis Wiersema*.

Een enkele maal trad de Cock op in de jonge gemeente om doop en avondmaal te bedienen. Een eigen kerk was er nog niet, daarom hield men godsdienstoefening o.a. in de schuur van de boerderij van Burema in Rasquert. Daar werd dan een preek gelezen of een oefenaar beluisterd. Op heiliging van de sabbat werd nauwkeurig acht geslagen. In 1840 werd zelfs diaken A. Wolthuis (de bakker) in de kerkvisitatie aangesproken en vermaand over ontheiliging van de zondag.

Dominee en Kerk

In 1841 kwam de eerste eigen dominee. Baflo moest zijn arbeid delen met Warffum; in Baflo zou hij niet meer dan éénmaal in de 4 weken voorgaan. Het was *K.J. Timmerman*, uit Beilen gekomen (zie Warffum).

Maar ds de Cock zelf moest komen om in de avond van 30 september 1841 de nieuwe kerk in gebruik te nemen, waarvan de bouw gegund was aan de timmerlieden *R.G. Danhof* en *R.B. Postema*.

De Cocks tekst waren de in een zerk vóór in het gebouw gebeitelde woorden:

> De Heere bouwt Jeruzalem;
> Hij vergadert Israëls verdrevenen.
> Ps. 147:2

De voorzang was ps. 77:7 en 8.

'k Zal gedenken, hoe voor dezen
en
Heilig zijn, o God, uw wegen.

Tussenzang ps. 118:7, 8 en 10.

De Heer is mij tot hulp en sterkte
en
Gods rechterhand is hoog verheven
en
Dit is, dit is de poort des Heren.

Voor de toepassing ps. 134 geheel.

Looft, looft nu aller heren Heer
en
Heft uwe handen naar omhoog
en
Dat 's Heren zegen op u daal'

Nazang ps. 72:11.

Zijn naam moet eeuwig eer ontvangen.

De hier vermelde gegevens (behalve de aanvangsregels der psalmen) vinden we in een, in de notulen van 30 sept. 1841 ingeschreven, ‘ter gedachtenis’ en ondertekend door de leden van de kerkeraad

K.J. Timmerman, Leraar
W.P. Doorenbos, oud.
A.P. Burema, oud.
A.O. Wolthuis, boekh. diaken
P. Huisman, diaken

De kerkeraad heeft hier wel gedacht aan de wooorden uit ps. 78: ‘Wij willen vertellen aan het volgende geslacht des Heren roemrijke daden, zijn kracht en de wonderen, die Hij gewrocht heeft’ (vs. 4).

In het bouwjaar (1841) was bij K.B. van *19 september 1841* ook de koninklijke erkenning als zelfstandige kerk - als antwoord op een verzoekschrift door 16 personen ondertekend - afgekomen. Volgens die aanvraag zou men kerken ‘in het huis of daar achter te stichten gebouw, staande en gelegen te Baflo, aan de gang naar Rasquert, getekend no. 10, kadastraal sectie E. no. 19’. Dit was op de plek van de vroegere Christelijke school, nu al weer door een nieuwe, staande op een andere plaats, vervangen.

Ds Gootjes herdenkt ‘die kleine schare van geringen naar de wereld, gehaat bij de overheden, beschimpt door het volk. Een enkele landbouwer, enkele ambachtsmensen en verder arbeiders, die elke dag de toen dubbel harde strijd voor het brood hadden te voeren. Maar het ging hun om de heiliging van 's Heren naam, om de erkenning van Christus' koningschap, om de handhaving der waarheid van Zijn Woord, om de zaligheid hunner zielen.

Zij aarzelden niet het, tot diep in de middeleeuwen terugreikend kerkgebouw, waarop de “wijding der eeuwen” rustte, prijs te geven. En nu zij uit Gods hand weer een eenvoudig sober gebouw ontvingen, nu juichten zij’.

Ds *Timmerman* ging in 1845 naar *Grootegast*[2]; de 33-jarige ds *J.E. Talsma* uit *Stroobos* werd zijn opvolger. Maar nu was Baflo niet meer gecombineerd met *Warffum*, maar met *Winsum*, waar in 1843 een zelfstandige kerk was geïnstitueerd. De gemeente daar droeg ⅓ deel bij in de kosten van het afhalen van ds Talsma en van diens bevestiging nl. f 11. Waarschijnlijk waren de preekbeurten in de beide dorpen in dezelfde verhouding verdeeld.

Omdat ds Talsma in Baflo zou wonen, moest daar natuurlijk een pastorie komen. De bouwsom bedroeg f 1300. Vergelijk dit bedrag eens met de kosten in onze dagen! Van 1846-'82 heeft deze woning als pastorie dienst gedaan; het was het huis, waarin later het hoofd der Chr. school woonde. We willen hier niet onvermeld laten, dat toen ds Timmerman in 1848 al drie jaar in Grootegast stond, tussen hem en Baflo nieuwe banden werden gelegd: hij hertrouwde in dat jaar op 31-jarige leeftijd met *Grietje Stelma*, een landbouwersdochter uit Baflo, 25 jaar oud.[3]

Ds J.E. Talsma (1846-'49)

De notulen uit de tijd van ds Talsma zijn wat uitvoeriger. Hij begon in 1847 een nieuw notulenboek en herschreef daarin in fraai handschrift de vanaf 25 mei 1838 bestaande ‘handelingen’ van de kerkeraad. Als motto (epigrafie) gaf hij het boek mee: ‘Hebt dan de Waarheid en de Vrede lief’, Zach. 8 vs 19b, gevolgd door de in zwierige krullen gevatte handtekening van deze ex-schoolmeester, met in één van die krullen het jaarcijfer 1847. Hij was nog maar heel kort in Baflo, toen hij mee moest beslissen in de zaak van enkele leden, die niet meer in de Afgescheiden kerk van Baflo kwamen, maar ‘in de liberale kerk’ te Bedum stichting zochten, bij de rechtzinnig-hervormde ds *Buning*. Waarom ze dit deden, staat niet vermeld.

De kerkeraad besloot deze broeders te vermanen en oordeelde, vanwege het heil der gemeente, dat behoorlijke pogingen zullen worden aangewend om het boze en verkeerde uit ons midden te helpen wegnemen, aan welke kant het ook mag haperen. De Heere schenke zijn H. Geest’. Dit was dus ook de hand in eigen boezem steken.

Over het geheel genomen krijgen we de indruk, dat ds Talsma een kinderlijk en zachtmoedig man was. Bij de behandeling van censuurgevallen - de tucht werd trouw en voorzichtig toegepast - eindigde ds Talsma het door hem opgetekende vaak met ontboezemingen als ‘Och, mogt des Heeren Geest hem geschonken worden’ of ‘Och Heere, wees genadig!’ Bij de vermelding van de ‘haastige’ dood van de broer van bovengenoemde Grietje Stelma, lezen we: ‘Och dat wij, en al Gods volk met Mozes meer mogten in waarheid komen te bidden: Heere, leer ons zo onze dagen tellen, dat wij een wijs hart bekomen, ps. 90:12’.

In de notulen van 22 december '48 klaagt hij: ‘Over het geheel moet het ons bedroeven, dat er zo gemakkelijk malkander een aanstoot in den weg wordt gelegd om nietige dingen, en zoo weinig drang en lust tot liefde en

vrede gevonden worden', een verzuchting, die in menige kerk door de eeuwen heen is gehoord.

De notulen van 7 oktober '47 werpen enig licht op de preektrant van ds Talsma; bij een censura morum wordt ds Talsma verzocht 'om in de predikatiën de verklaring zoveel mogelijk te bekorten en de toepassingen te verlengen, wat hij heeft goedgekeurd'.

Op 18 november '49 preekte hij afscheid uit 1 Kor. 16:22-24, wegens vertrek naar *Joure* (Fr.) De gemeente telde toen 254 zielen en was dus vergeleken met het begin sterk gegroeid.[4]

Eindnoten:

1 Bos I, 137.

2 Hij preekte 12 mei afscheid uit ps. 90:17. Voorzang ps. 34:4 en 5; tussenzang ps. 90:9; nazang ps. 116:1. Ds. Talsma deed 7 juni '46 intree met 1 Cor. 9:16b.

3 De huwelijksacte is gedateerd Grootegast 6 juli 1848. Ds Koert J. Timmerman was toen weduwnaar van *Geessien Lammerts van Bolhuis*, die op 10 juni '46 was overleden, bijna 24 jaar oud. Ze was een dochter van een bekende Afgescheidene uit Groningen, nl. van Berend van Bolhuis 'ondernemer van openbare verkopingen'.
Grietje Harms Stelma had in het jaar voor haar huwelijk zowel haar vader als moeder verloren. Ds J. Talsma en Grietjes broer *Garbrand*, 32 jaar, landbouwer te Baflo, behoorden tot de getuigen.

4 In 1846 bedroeg het aantal Chr. Afgescheidenen 116 tegen 1994 Hervormden op een totaal der gevolking van 2227 zielen. Bij de volkstelling van 1849 zijn deze cijfers op een totaal van 2170 inwoners, resp. 254 en 1825 geworden (Afschriften van missives verzonden door het Plaatselijk Bestuur van Baflo vanaf 11 januari 1847 (gemeente-archief Baflo).
Jacob Talsma werd in 1813 in *Hijum* (Fr.) geboren als zoon van de 42-jarige schoolmeester *Eelke S. Talsma* en *Doetje Regnerus*. Zijn huwelijksacte (Ferwerderadeel 27 juli 1839) vermeldt, dat hij op 25-jarige leeftijd trouwde met de 14 jaar oudere *Pietje Oebeles Smeding*, weduwe van Anne H. van Gorkum, van beroep naaister, wonende te Roordahuizum. De bruidegom was toen schoolonderwijzer en woonachtig te *Lichtaard* (bij Reitsum en Genum). In 1841 werd hun enig kind *Doetje* geboren. Hij was toen al door het grietenij-bestuur van Ferwerderadeel als schoolmeester afgezet 'om zijne met de Afgescheidene gemeente overeenkomende gevoelens' (Not. Prov. Verg. v. Friesland, 23 en 24 maart 1842).
Even leek het erop, dat hij schoolmeester in Rotterdam zou worden, maar tevens was hij van oordeel 'Goddelijke inwendige roeping tot het Leeraarsambt te hebben'. Hij oefende wel in Dokkum en werd enige tijd op kosten van de Provincie Friesland opgeleid tot predikant. Door allerlei tegenslagen bereikte hij aanvankelijk zijn vurig begeerd doel niet. De Prov. Verg. v. Friesland meende zelfs hem te moeten adviseren naar een ander 'bedrijf' om te zien.
In 1845 vinden we Talsma dan in *Stroobos*, waar hij in februari '46 ouderling wordt van de kleine Afgescheiden gemeente aldaar. In mei 1846 wordt hij in een drievoudige vergadering van Groningen, Friesland en Drenthe geëxamineerd en toegelaten tot het predikambt.
Hij dient dan achtereenvolgens de gemeenten van *Baflo* 1846, *Joure* 1849, *Donkerbroek-Haulerwijk* 1851, *Donkerbroek* alleen 1853, *Zaandam* 1861, *Duurswoude* 1870, waar hij 6 februari 1871 te Wijnjeterp overlijdt, oud 57 jaar.

X Winsum-Obergum

Ook in dit tweelingdorp openbaarde zich al vóór 1834 verzet tegen de prediking in de Hervormde kerk.

De bij andere kerken in de buurt reeds meermalen genoemde *Jetse Bottinga* had in januari 1830 eveneens enkele malen geoefend bij de arbeider *Sipke de Graaf te Obergum*, op zondagavond 24 januari zelfs van half 9 tot middernacht. Het kwam de Graaf te staan op een boete van f 50 met de kosten.[1]

In mei 1836 was er een Chr. Afgescheiden gemeente te Baflo-Rasquert ontstaan; daartoe behoorden ook de Winsumers. Pas in *juni 1843* is de afzonderlijke gemeente Winsum 'gesticht', met aanvankelijk 15 leden.

De eerste *kerkeraadsnotulen* zijn vanaf 2 februari 1844 nog aanwezig, op losse, bijna vergane blaadjes, maar leveren weinig feitelijk nieuws op. Het is al 1 mei 1856, als een behoorlijk notulenboek in gebruik wordt genomen. Het *doopboek* dateert de eerste dopeling op 22 juni 1843, het *lidmatenregister* geeft de eerste leden. Achter hun namen vinden we als woonplaats aangegeven: *Bellingeweer, Winsum, Obergum, Ranum, Klein Garnwert, Maarhuizen, Wetsing, Sauwert en Adorp*.

De eerste kerkeraadsleden waren de ouderlingen *Pieter Douwes Antuma*[2] en *Johannes J. Houwer*, met de diaken *Jan Willems Koiter*.

Deze *Jan Willems Koiter* (1798-1882), een veehouder, woonde jarenlang als weduwnaar in de Molenstraat. Hij was tot offers voor de kerk bereid. Duizenden guldens heeft hij in de loop der jaren aan de gemeente geschonken, alsmede zijn land, 3 ha groot. Hij stierf kort na Aldert Burema uit Baflo, die een gelijksoortige figuur was.[3]

In het begin vergaderde men in een particuliere woning, totdat in mei 1845 voor f 350 van de uurwerkmaker *B.G. Klok* een huis werd gekocht en ingericht als kerk en armhuis. Het stond op de plek van de huidige kerk.[4]

Ds. J. Dijk vermeldt in het gedenkboekje *Gereformeerde Kerk van Winsum-Obergum 1843-1943* - waaraan we al meer bijzonderheden hebben ontleend - dat de eerste uitgaven waren:

de kosten voor de Acte van Afscheiding en Kerkenorde f 2
een lessenaar f 5
een kistje tot het vergaderen der centen f 0,80

In *J. Talsma* kreeg de gemeente, in combinatie met Baflo, haar eerste predikant (1846-'49). Hij woonde in Baflo en ging - naar we mogen aannemen - om de 3 zondagen voor in Winsum.

Als het classis was, moest hij de notulen schrijven. Dit deed hij dan in zijn duidelijk handschrift met aan het eind zijn handtekening, zwierig en vol bochten.

Zijn laatste classisnotulen in november 1849, eindigde hij met de woorden, waarin zijn Christelijke gemoedsgesteldheid tot uiting komt: 'De scriba dezer vergadering, de notulen in zijn eenzaamheid in orde hebbende gesteld, begon te herdenken zijn vierdehalfjarig verkeer met de classisbroederen en met hen bij zijn vertrek naar elders niet kunnende spreken of ook afscheidnemen, zo heeft hij de vrijheid genomen, deze letteren achter de door hem gestelde notulen te voegen. Mijn pen en leesbare letteren, geliefde en eerwaarde medebroederen in de Heere Jezus Christus, ons heerlijk Hoofd, mogen dan hier mijn persoonlijke plaats vervullen en tot ulieden spreken; ik dank u allen voor de liefde en de vriendschap, die ik in Christus van u ontvangen heb, want ik ben geen enkel liefdeleken waardig.

Ik vergeef u, wat ooit of immer aan mij mocht gedaan zijn, dat kwaad was in des Heeren ogen hetzij wetens of onwetens.

Ik vraag hetzelfde van u allen, opdat wij eenmaal zonder verwijt voor de rechterstoel des Heeren elkander mogen verwachten, wederzijds door genade met een vrijgemaakt gemoed.

De Heere zij met u en met mij; terwijl mijn slotbede en toeroep is Zach. 8:19b: "hebt dan de waarheid en de vrede lief". Amen. Baflo 8 nov. 1849. Uw broeder in de Here Jezus Christus, J. Talsma v.d.m. Scriba'.

We herinneren eraan, dat Talsma vlak voor zijn vertrek uit Stroobos naar Baflo (1846) eigenhandig een gelijksoortige verklaring in het notulenboek van Stroobos had geschreven.

Een paar jaar na het vertrek van ds Talsma denken de broeders in Winsum over de mogelijkheid ds *H.J. Budding* te beroepen, die toen in Goes vertoefde en van 1844-'48 in de stad Groningen had gestaan. Deze merkwaardige man had de kerkeraad in Winsum gevraagd, of hij daar zijn goederen uit Groningen kon opslaan.

Maar de classis - door de ervaringen met de independentistische Budding voorzichtig geworden - wijst de broeders op de onvastheid van zijn karakter en zijn beginselloze richting. Hij heeft de kerk van Winsum reeds lang opgehouden en wekt nu weer verwachtingen. En dan stelt de classis hem de volgende vragen:

Of gij goede en deugdelijke attesten van de Kerk kunt indienen?

Of gij bij gebreke daarvan in oprechtheid belijdt, dat ge ten onrechte hebt verlaten de gemeente Groningen en Gorinchem en u gevoegd bij degenen die buiten zijn?

Of gij in oprechtheid belijdt, dat de Chr. Afgescheiden Gemeente in Nederland Gods Kerk is?

Of gij belooft, indien er in het vervolg bedenkingen tegen de Kerk bij u mochten rijzen, daarvan niet te spreken, noch in het openbaar, noch in het bijzonder, noch in noch buiten de gemeente, voordat gij het op uw classis en provincie zult geopenbaard hebben?

We lezen er verder niet van.

De opvolger van ds J. Talsma werd de 55-jarige, uit Zevenhuizen gekomen *A.K. v.d. Meer*, die ook in Baflo woonde.

In 1867 kreeg Winsum een eigen predikant. Dit was ds P.A. Lanting (1867-'94) een boerenzoon uit Toornwerd, voor wie een pastorie werd gebouwd voor f 3000. In 1870 kwam een nieuwe kerk klaar.

Eindnoten:

1 Die oefening was toen bijgewoond door *Jan Bruins, Hindrik Harms, Reinder Zeef, Derk Eltjes Wiersema*, en hun *vrouwen*. Verder door de *vrouw* en *twee dochters* van *Roelof Kunst, Dieuwertje* huisvrouw van de korenschipper *Kroese*, de *vrouw* van scheepstimmerman *de Vries*, en *Anna Bos*, allen wonende te Obergum.
Uit Winsum waren aanwezig geweest *Jakob Simens v. Ham* en *Drewes*, knecht van kleermaker *Westerloo*. En tenslotte *Klaas Kooi* en *twee kinderen* van *Anna Bos*.

2 *Ouderling P.D. Antuma*, landbouwer, was 12 juni 1774 te Garnwert geboren en 16 augustus 1848 te Winsum overleden. In 1816 hertrouwde hij als weduwnaar te Winsum met weduwe *Grietje J. Huitzing*, geb. 13 december 1788 te Onstwedde en overl. 28 november 1876 te Winsum. Bij haar sterven tekent ds Lanting aan: 'deze zuster is 82 (lees 87) jaar geworden en heeft door haar milde en rijke gaven de gemeente zeer gesteund'.

3 *Jan W. Koiter* was 9 januari 1830 te Winsum op 31-jarige leeftijd getrouwd met de 44-jarige 'landbouwersche' *Fokje Jans Smit*, wonende te Schillegeham onder Winsum, geboren te Maarslag. Koiter heet in zijn trouwacte 'boereknegt' en woonde eveneens te Schilligeham. Hij was geboren in Menkeweer.

4 In zijn huwelijksacte, gedateerd Eenrum 1 november 1823, heet de dan 21-jarige Berent Gerrits Klok 'klokschoner' van beroep.

XI Middelstum

Middelstum was in de dagen der Afscheiding een groot dorp, op een uitgestrekte wierde gelegen.

Ook in dit dorp waren er, die met het rijtuig of zelfs te voet naar Ulrum trokken om ds de Cock te horen.

Een groot aantal lidmaten kwam niet meer in de hervormde kerk. Ze bezochten de conventikels en gezelschappen, besmet door - zoals de kerkeraad het uitdrukte - de alhier binnengedrongen mystieke begrippen.

In 1833 deed zich in een boerengezin in Kantens - dat burgerlijk tot Middelstum behoorde - een geval van godsdienstwaanzin voor, dat groot opzien baarde. De ene broer had de andere door een groot glasraam gejaagd met de bedoeling de duivel uit hem te slaan. Ook hadden ze de kippen op het erf met vuur achterna gezeten, waardoor niet alleen de boerderij, maar zelfs het hele dorp Kantens had kunnen afbranden.

Ds Lofvers van Middelstum en Toornwerd stelde schriftelijk het plaatselijk bestuur van het incident in kennis.[1]

Maar burgemeester *Plaat*[2] wist ook geen raad met het geval en stuurde de klacht daarom door naar de Officier van Justitie *Sevenstern* te Appingedam met een verzoek om advies, hoe te handelen. Hij zocht de schuld bij de mystieke begrippen en 'de woelingen der mystieken', waaraan z.i. nodig paal en perk moest worden gesteld. En hij wist ook nog de schuldigen aan te wijzen nl. *Harm Alberts Rozema*, gewezen turfschipper te Kantens en vooral *Willem Jans Schuringa*, broodbakker te Middelstum, 'bekende hoofden der mystieken'.

Het bovengenoemde speelde zich af in het begin van 1833. De Cock in Ulrum was toen nog niet geschorst. Dat er ook in Middelstum een sterke onderstroom viel op te merken, die tegen een zg. 'bijbels verlicht Christendom' inging, is duidelijk.

Een jaar later, 23 april 1834, dus nog altijd vóór de Afscheiding, ging ook uit Middelstum een adres naar de koning voor handhaving van de 'Dordtse' leer, ondertekend door 58 personen.[3]

Op donderdagavond 7 augustus 1834 kwam de Cock zelf naar *Middelstum* en hield bij bakker Schuringa een godsdienstoefening aan huis, bijgewoond door veel meer dan 20 personen. Twee dagen later, in de avond en nacht van 9-10 augustus, preekte hij in *Westerwijtwerd* voor ongeveer 100 hoorders bij *Martje Jans Pesman*, de weduwe van *Jan Cornelis Tooi*. Zowel ds Lofvers als de jonge ds Busch Keizer te Westerwijtwerd gaven dit aan het classikaal bestuur van Middelstum door.

We merken hier nog op, dat wed. Tooi, eerder wed. v. Harm Smit, de schoonmoeder was van bakker W.J. Schuringa in Middelstum, de erkende leider der Afgescheidenen aldaar; burgemeester Plaat noemde haar een ‘voornaam landbouwersche’.

Op 't eind van het jaar (1834) hadden in Middelstum en Westerwijtwerd reeds 111 personen verklaard, dat ze tot de Afgescheiden kerk van Ulrum wensten gerekend te worden.

Op 4 juni 1835 verstrekt de burgemeester aan de Gouverneur een aantal informaties over inwoners van de burgerlijke gemeente Middelstum, die in februari mee een rekest aan de koning hebben ondertekend om het uitschrijven van een bededag en handhaving der gereformeerde leer te verkrijgen.

We nemen de lijst hier op, omdat ze ons heel wat persoonlijke gegevens verschaft (niet allen hebben zich later bij de Afgescheiden kerk gevoegd).

W.J. Schuringa, broodbakker te Middelstum
F.H. Smit, zijn huisvrouw
J.W. Schuringa, zijn 14-jarige zoon
Jan T. Groenendaal, vleeshouwer
Luitje Jans Bonema, dagloner
A.H. Luidens, zijn huisvrouw
J.B. van der Hout, dagloner
P.K. Hoeksema, dienstmeid van de wed. Jan A. Toyenga
B.H. Berghuis, dagloner
J.T. Dering, boerenknegt
L.K. Jonker, praamschipper
J.H. Kuipers, kalkbrander (op Fraamklap)
J.H. Koopman, landbouwer
A.R. Schuringa, zijn huisvrouw
E.J. Koopman, zijn minderjarige zoon
H.H. Land, landbouwer
F.H. Tilbusscher, wever
D.A. Wieringa, oud-stuurman
B.A. Wieringa, zijn zuster, bij hem inwonende
P.G. Luursema, rentenier
K.W. Mulder, olymulder
W.K. Mulder, T.K. Mulder, H.K. Mulder, J.K. Mulder, zijn bij hem inwonende kinderen
M.L. Delhaas, kleermaker te Westerwietwerd
E.T. Groenendaal, zijn huisvrouw
J.Y. Havinga, kuiper
J.J. Vredevoogd, zijn huisvrouw
J. Havinga, zijn dochter
J.J. Havinga, zijn gehuwde, inwonende zoon
L.T. Wester, diens huisvrouw
K.R. Bol, arbeider
J.J. Schuringa, landbouwer

A.J. Bouwman, zijn huisvrouw
Ebel T. Ebels, koornschipper
A.O. Kleima, zijn huisvrouw
Eltje E. Ebels, zijn dochter
Wed. J.C. Tooi, voornaam landbouwersche
A.P. Zuidhof, haar aangehuwde inwonende zoon
K.H. Smit, zijn huisvrouw
T.D. Wieringa, haar knecht
T.J. Hoogland, daglonersche
A.P. Lanting, landbouwer te Toornwerd
P.J. Veldman, stelmakersknecht te Middelstum
H.E. Steenhuis, landbouwer wonende onder de gemeente Kantens
A.J. Alkema, dagloner te Middelstum

Tenslotte verklaart de burgemeester nog, dat op al deze personen, wat hun burgerlijk en zedelijk gedrag betreft, in het algemeen niets te zeggen valt, dat zij als stille burgers leven en tot heden zich aan geen uitersten in hun geloofsbegrippen hebben overgegeven of de rust in de gemeente of de Kerk verstoord hebben. Dit is dus een heel wat gunstiger oordeel over de ‘mystieken’ met hun ‘woelingen’ dan de burgemeester in januari '33 uitsprak bij het rapporteren over het genoemde geval van godsdienstwaanzin, in welk verband hij ook bakker Schuringa had genoemd. Intussen zat de hervormde kerkeraad maar met de bezwaarde lidmaten. Op 14 juni '35 besloot hij eindelijk tot een onderzoek bij die afvallige leden, die de kerk niet meer bezochten en geen deel namen aan het Avondmaal ‘ten gevolge van de mystiekerij’. Hoewel tot hiertoe - aldus de notulen - de kerkeraad de weg van zachtheid had ingeslagen, en, bekommerd over nog grotere scheuring, had begrepen deze zaak tot hiertoe niet te sterk te moeten voeren, was zij evenwel thans van mening, door de blijvende volharding van het Separatisme, onderzoek te moeten doen’.

Dertien gezinnen werden bezocht.

Hier volgt het verslag van die bezoeken:

Schuringa antwoordde, dat de hervormde kerkleer in Middelstum niet zuiver en naar de ‘Dordsche kerkregelen’ werd geleerd. Ds Lofvers vroeg hierop aan de ouderlingen, die ook aanwezig waren, of zij ooit gemerkt hadden, dat hun predikant ontrouw was, in het zuiver prediken van Gods Woord, welke vraag volstrekt ontkennend werd beantwoord. De broeders vermaanden Schuringa en beloofden nog eens terug te komen.

De volgende bezoeken verliepen wat gunstiger. *Pieter G. Luurtsema* wilde de vermaning nog eens overwegen, evenals *Trijntje Hoeksema* en *Frederik Busscher, Berend H. Berghuis* en *Swaantje Pieters*.

Hilje Klaassens Mulder trof men aan bij haar vader. Het liep daar helemaal mis; er werden ‘vele woorden verspild en, zoals het scheen, zonder winst, daar hier ten huize zulke steile en fanatieke gesprekken plaats hadden, dat alle redelijk onderhoud vooralsnog ten minste geen geschikte grond kon vinden om te wortelen’.

Bij *Hendrik H. Smit* kregen de broeders te horen, dat deze zich niet met

de leer, zoals ds Lofvers die preekte, kon verenigen. Hetzelfde was het geval bij *Derk Alberts* en *Hilje Oudman*.

Jacob H. Kuipers verklaarde er niet om te geven of hij nu wel of niet lid bleef.

Jan H. Toren was ook tegen de prediking, maar sloot de mogelijkheid niet uit, dat het aan hemzelf kon liggen, omdat hij dominee niet goed begrijpen kon.

Bij *J. Hindriks Koopman* hoorde men 'de *pietisterij*' tot een aanzienlijke hoogte drijven, zodat het moeite kostte om bedaard en op redelijke wijze een godsdienstig gesprek te voeren. Toch scheen Koopman niet geheel ongeneigd terug te keren in de schoot der gemeente 'waarvan evenwel de tijd de nadere bevestiging zal moeten leren.'

Op 14 juni wendde de hervormde kerkeraad zich tot burgemeester Plaat met een klacht over de samenkomsten der separatisten, des zondags in de uren voor de openbare eredienst bestemd, bij Schuringa aan huis.

De burgemeester schreef hierover aan de Officier van Justitie Sevenstem te Appingedam. Die kon er niets aan doen. Toen wendde hij zich tot de Gouverneur van de Provincie. Die kon er ook niets aan doen. En zo moest dan de burgemeester antwoorden, 'dat de vergaderingen uit een kleiner getal dan 20 personen hebben bestaan en dat de bevoegdheid ontbreekt om te vervolgen'.

Instituering 20 september 1835

Eindelijk was het zover, dat de Cock overkwam om de gemeenten van *Middelstum* en van *Westerwijtwerd* opnieuw te instituëren (voor Westerwijtwerd zie aldaar).

Op zaterdagavond 19 september arriveerde hij bij bakker Schuringa. Zijn komst was niet onopgemerkt gebleven en al spoedig verzamelden zich voor het huis veel schreeuwende en tierende mensen. Ze bonsden op de deur, enkele ruiten werden met stenen ingegooid. 't Was pikdonker. Omstreeks 10 uur verscheen de burgemeester op de plaats van de rel. Hij sprak de onrustige menigte in het donker toe en ging daarop het huis van Schuringa binnen. Daar telde hij - buiten de huisgenoten - de Cock met nog 18 personen. Hij raadde hen aan weg te gaan, daar hij niet voor de gevolgen kon instaan. Inderdaad ging de vergadering uiteen en nu verwijderde zich ook de volksmenigte.[4]

'Driemaal ben ik krachtig door de Satan besprongen - zal de Cock later aan de broeders van De Leek schrijven - eerst te Delfzijl.... daarna te Middelstum, waar de vijanden schier het huis van bakker Schuringa belegerden en op de deur en glazen allerlei geweld deden'. Twee dagen later zou hij opnieuw met de volkswoede worden geconfronteerd, nu te Uithuizen (zie aldaar).

De dag na de rel, op zondag 20 september 1835, vond de instituering plaats. Vanzelfsprekend leidde de Cock die bijeenkomst. Om maar niet boven de grens van 20 personen te komen, verlieten van tijd tot tijd enigen

de kamer om plaats voor anderen te maken, die nu ook nog een deel van de dienst konden meemaken.

Ambtsdragers werden gekozen, kinderen gedoopt en het Woord bediend. De namen der eerste ouderlingen en diakenen zijn bewaard gebleven. Het waren:

ouderlingen:

Derk Alberts Wieringa, 55 jaar, vroeger stuurman
Jakob Hommes Kuipers, 38 jaar; kalkbrander

diakenen:

Hindrik Harms Smidt, 37 jaar, landbouwer
Arien Pieters Lanting, 28 jaar, landbouwer

Over de vrijgezel *Derk Albert Wieringa* (1780-1868), kortweg genoemd Derk Alberts, 'upperst olderling' nog een enkel woord,[5] aan van Hulsteyn ontleend.

Nu rustend burger, was hij vroeger stuurman op een 'boet'nvoarder' geweest en had meer van de wereld gezien dan menig dorpsgenoot. Hij was een vroom man, bezat veel kennis en zijn woord was zeer gezaghebbend. Reeds in het Hervormd genootschap was hij ouderling geweest en in de gemeente der Scheiding behoorde hij tot de leidende figuren, wat vooral uitkwam in de eerste jaren van herderloosheid. Hij bevestigde de huwelijken, gaf de catechisaties en hield de boeken van de kerkelijke stand bij. Geregeld werd hij naar de classikale vergaderingen afgevaardigd, waar hij een enkele maal tot praeses werd gekozen, meer dan eens tot kerkvisitator werd benoemd, en dikwijls naar de Provinciale Vergaderingen te Groningen werd afgevaardigd. De classikale vergaderingen bestonden de eerste jaren uitsluitend uit ouderlingen. Slechts een enkele maal woonde de Cock ze bij.

Ook is op initiatief van Derk Alberts Wieringa de zg. 'vetbedeling' in de winter aan behoeftige dorpsgenoten ingesteld.

De broodbakker *Willem Jans Schuringa* (1796-1864) was ook één der voormannen der Afscheiding in Middelstum. In de voorafgaande jaren vonden geregeld vergaderingen plaats ten huize van deze bakker.

Dat Schuringa, hoewel de leider van de Middelstumse kring, niet als kerkeraadslid werd gekozen, zal wel te verklaren zijn uit het feit, dat hij in de gemeente met goedvinden van de Cock oefenaar en voorganger was. Hij heeft het nog tot predikant gebracht, te Minnertsga in 1843. Reeds in 1846 werd hij op ruim 50-jarige leeftijd, emeritus verklaard. Hij was de eerste emeritus-predikant van de Afgescheiden kerken en bleef jarenlang de enige. Hij vestigde zich weer in Middelstum en vertrok in 1858 naar Ulrum, waar hij in 1864 overleed.

Volgens een schatting van van Hulsteyn hebben zich in Middelstum ± 35 gezinnen met ± 150 zielen van de hervormde kerk afgescheiden.

Hij schrijft verder: 'Behalve *Middelstum* en *Toornwerd* werden er ook enkele gezinnen te *Kantens* tot de gemeente gerekend. Onder hen waren Trientje Lanting en de jonge Meester Abels Doornbos. De groep was blijkbaar te klein en te zwak om een eigen gemeente te vormen. De hervormde

ds van der Linden[6] had in zijn veeljarige ambtsbediening dus wel invloed geoefend op de gesteldheid van zijn gemeentenaren!

Ook te *Huizinge* scheidden er zich aanvankelijk bijna niemand af: het dorp was niet groot, velen waren doopsgezind, vooral van de boerenfamilies en ds Snoek wist de mensen nog enigszins vast te houden'.

Situatietekening door ds Lofvers, dec. 1835

Gelukkig kunnen we als gevolg van onze nasporingen in het archief van de hervormde classis Middelstum een wat meer gedetailleerd beeld geven van de kerkelijke deining in Middelstum omstreeks 1835. Aan ds Lofvers was gevraagd informaties te verstrekken over 'het conventikel - en separatistenwezen en deszelfs woelingen in zijn gemeente'. Hij voldoet 16 december 1835 aan dit verzoek en schrijft aan de classis Middelstum onder meer 'dat in de Hervormde Gemeente te *Middelstum* en *Doornwert* reeds sedert langen tijd, onder aanvoering van een tweetal leden der Gemeente, de zucht om *steile godsdienstbegrippen* te verspreiden, is kenbaar geworden'.

Hij had geprobeerd die verspreiding tegen te gaan 'er dies te meer zijn werk van makende om door catechisatiewerk gedurende het gansche jaar, *Bijbelsche verlichting* te bevorderen'.

Helaas moest hij constateren, dat 'sedert de ex-predikant te Ulrum, *H. de Cock*, zich begon te onderscheiden door zijn enthousiasme voor een *rigoristisch Christendom*, een vrij aanmerkelijke uitbreiding van dat kwaad zich te midden van ons vertoonde, en dat vooral sedert de afzetting van gemelden de Cock de ijver voor zijne zaak zichtbaar aangroeide, zoodat men van tijd tot tijd meerdere afscheiding van zommige leden der Gemeente bespeurde'.

Daarom had hij het raadzaam gevonden in bepaalde gevallen zijn toevlucht te nemen 'tot de Politieke of Kerkelijke magten, hetzij alleen of in vereeniging met naburige predikanten, van welke hij echter die uitkomsten niet mocht zien, met welke hij zich gevleid had'.

Hij was van oordeel aan de separatisten, die zich steeds sterker tegen hem kantten 'nooit gegronde redenen tot ergernis gegeven te hebben, of het moest zijn, dat hij in liefde en ernst zich tot broederlijke waarschuwingen aan zijn Gemeente somtijds verpligt vond, ware het dan niet om de verdwaalden terug te brengen dan ten minsten de goeden te behouden'. Verder had de kerkeraad besloten dit jaar bij de separatisten langs te gaan en hen met broederlijke vermaning over hun gedrag te onderhouden. Helaas moesten predikant en ouderlingen op droevige wijze ervaren 'tot welk eene hoogte van *verblinden geestdrift* de gemoederen reeds waren opgewonden'.

In voorafgaande pagina's hebben we de resultaten van deze huisbezoeken al vermeld.

Lofvers vervolgt: 'dat sedert de herfst van dit jaar, toen gemelde de Cock rondreisde om ook alhier op den 19 en 20 Sept. ouderlingen en diakenen

te doen aanstellen, de Doop te bedienen aan een viertal kinderen en voorts de separatistenschaar nauwer aan elkaar te verbinden door te doene verklaringen, het separatisme de houding aannam zich geheel van onze Gemeente te willen afscheuren'.

Bijna elke zondag hielden deze separatisten in woningen van particulieren hun samenkomsten 'waarbij dan de sprekers gemakkelijk gevonden worden'. Berustend schrijft ds Lofvers 'dat hem niets anders overschiet dan lijdzaam den tijd af te wachten, in hope dat het bekoelde verstand eindelijk, wanneer men op den duur niet gevonden heeft, hetgeen men zoekt, tot de orde zal terug keeren, zoo dat dan ook de predikant meent, ten dien einde de hem overgeblevene Gemeente, welke, niettegenstaande alle woelingen, die er, zoo ergens dan hier hebben plaats gehad, vrij talrijk gebleven is, met hoogeren ijver en werkzaamheid in te lichten in de ware natuur van het Christendom, en eene daarop gebouwde Christelijke Gemeente'.[7]

Ook over *Huizinge* vonden we in het classisarchief nog enkele bijzonderheden voor ons doel van belang.

In dit kleine dorpje, vlak bij Middelstum gelegen, preekte in de dagen der Afscheiding in de eeuwenoude hervormde kerk ds *Johannes Bernardus Snoek*.[8] In 1835 was hij 53 jaar. Hij deelde de dogmatische opvattingen van de Cock; 9 december '34 had hij deze zelfs in de gevangenis in Groningen opgezocht. Tot grote ergernis van zijn collega's uit de genabuurde kerken was hij op zijn catechisaties een door de Cock in 1833 uitgegeven vragenboekje gaan gebruiken: *'Kort Begrip der Christelijke religie voor hen, die zich willen begeven tot des Heer en Heilig Avondmaal'* (Veendam 1833).

De predikanten *A. Lofvers te Middelstum, J. Busch Keizer* te *Westerwijtwerd* en de oude *J. van der Linden* te *Kantens* zonden 19 februari 1835, gedrieën een klacht in bij het classikaal bestuur van Middelstum. In dit bezwaarschrift lezen we onder meer, dat bovengenoemde ondertekenaars 'het er gaarne voor houden, dat ieder predikant de vrijheid heeft om, naar eigen keus, in 't volgen van handleidingen tot het godsdienstig onderwijs, te werk te gaan, en laten zoo ook gaarne aan den predikant te Huizinge ditzelfde recht.

Evenwel meenen zij, dat, wanneer een geest van verachting en wantrouwen jegens andere Godsdienstleeraaren, door het nieuwelings invoeren van zoodanig Catechiseerboekjen wordt aangekweekt, zooiets niet mag of kan worden gedoogd in het belang der goede en heilige zaak van den Godsdienst, en ter bevordering van die eensgezindheid, met welke Godsdienstleeraaren aan deze hebben te arbeiden.

Zooiets is aan hen voorgekomen het geval te zijn met bovengenoemd vraagboekjen, gelijk uit het proludium en voorrede van hetzelve alleen duidelijk te proeven is, waarin alle andere vraagboekjens, zoowel als Leeraaren, die niet gelijk denken met De Cock, op eene ergerniswekkende wijze worden gescandaliseerd'.

Verder menen de adressanten te weten, dat de ouderlingen hun dominee over dit 'ongepaste' vraagboekje hebben aangesproken, maar tevergeefs.

Ook achten de ondertekenaars het een groot bezwaar ‘dat door de nabijheid der Gemeente van Huizinghe, en die van Middelstum, Westerwijtwert enz. de afwijking van de gewone leerboekjens in den Godsdienst eene schadelijke impressie kan maken niet alleen, maar ook hoogst verderflijk werkt in het geval van verandering van huur- en woonplaats der dienstboden, van Huizinghe naar de nabijliggende Gemeenten, hetwelk jaarlijks plaats heeft of hebben kan, waardoor het moeijelijk, zoo niet onmogelijk zal worden, dezen, met steile begrippen van afscheiding vervuld, waartoe notoir het vraagboekjen van H. de Cock moet bijdragen, in het godsdienstig onderwijs onzer Gemeenten op te nemen’.

Na deze informatie gegeven te hebben, laten de ondertekenaars het aan de wijsheid van het classikaal bestuur van Middelstum over ‘wat het belang van Godsdienstig Onderwijs en eene geschikte Godsdienstige vorming der jeugd, gebiedend vorderen’.

Ds Lofvers c.s. ‘stookten’ wel! Uit aantekeningen door ds Noorda van Noordwolde, bij de kerkvisitatie in '35 in Huizinge gemaakt, blijkt dat *Harm Berents Kolstein*, ouderling te Huizinge, een brief bezat, door ds Lofvers hem geschreven, waarin deze hem opwekte met ds Snoek te ‘handelen’.

Op 6 mei '35 meldt het Provinciaal Kerkbestuur van Groningen aan de classis Middelstum, dat door één predikant gebruikt wordt het onderwijsboekje van H. de Cock en dat dit aanleiding kan geven tot wanorde. Weer een opwekking aan de classis om handelend tegen ds Snoek op te treden! Op 23 februari 1836 beklaagt ds Snoek zich bij de classis, dat in de Synodale acta van 1835 zijn persoon ‘getekend staat als achterlijk in het bezoeken van kranken’. Hij verzoekt eraan mee te werken, dat die beschuldiging in 1836 wordt ingetrokken.

Niet alleen ds Snoek voelde het verzet en de weerstanden, die hij bij de anti-cocksianen had opgewekt; ook tegen zijn vrouw werden in 1835 op de dag der kerkvisitatie bezwaren ingebracht, zij het op andere gronden. De landbouwer *Jan Habbes Sinninge* schreef op 24 april 1835, dat hij het niet kon vinden met ‘de echtgenoote van onzen Leeraar’, die z.i. niet naar het Avondmaal mocht gaan ‘wijl een gedeelte der leden met haar in haat en nijd zullen moeten aangaan. Ik voor mij heb er zeer veel verdriet van. Het is nu bijna twee jaar geleden, dat ik als landbouwer en nabuur groot verschil met haar heb gehad. En van dien tijd af hebben wij als volslagen vijanden geleefd. Ik moet het belijden, dat ik nooit onchristelijker ben behandeld als van haar, die ik zuster moest noemen. Deze zaak is bij mij wel vergeefelijk, maar vergeetelijk wordt zij nooit’. Hij eindigt zijn brief met het verzoek aan de kerkvisitatoren de zaak aan de classis door te geven. Een botsing van belangen zal hier zeker meegespeeld hebben; ds Noorda tekende tenminste bij de kerkvisitatie weer aan, dat volgens ‘jufvrouw Snoek’ Sinninge haar ervan de schuld gaf, dat hij een stuk pastorieland tegen een hogere prijs had moeten inhuren dan wijlen zijn vader er jarenlang voor had betaald. Ook zou Sinninge door bakker Sikkens zijn opgezet.

Alles wijst wel - wat de predikant betreft - op een weinig harmonieuze situatie in Huizinge.

Toch hebben we van maatregelen tegen ds Snoek verder niets gelezen. Hij bleef als ‘verontrust’ predikant tot zijn dood in de Hervormde kerk.

Eind 1835 antwoordt ds Snoek op een verzoek van het classikaal bestuur om inlichtingen over conventikelen en separatisten: In Huizinge ‘een vrouw en een meisje van 19 jaren, die zich door de Cock te *Westerwijtwerd* hebben laten optekenen, doch gedurig bij mij te Kerk komen. Conventikelen hebben in mijne Gemeente geen plaats’.

En de predikant van *Kantens*, ds J. van der Linden, antwoordt wat geïrriteerd op dezelfde vraag, dat hij niet begrijpt ‘hoe men, langs den ingeslagen weg, op het onderhavige punt, *nauwkeurige* informaties zou kunnen mededelen, daar al vast geen enkel predikant, die zijne waarde gevoelt, de bewuste vergaderingen frequenteert en het spreekwoord hier dus in volle kracht toepasselijk is: van horen zeggen liegt men veel!’

Al in het voorjaar van 1840 hadden de gemeenten van Middelstum en Westerwijtwerd de eerste pogingen gedaan om door de regering te worden *erkend*.

Een woonhuis met schuur in het midden van de Grachtstraat zuidzijde werd aangekocht, het huis om als pastorie te dienen, de schuur om tot kerk te worden verbouwd. En student *Pieter Meindert Dijksterhuis*, die in april in *'t Zandt* als dominee zal worden bevestigd, zal zich als zodanig ook aan deze gemeente verbinden.

Het verzoekschrift aan de koning telt niet minder dan 176 handtekeningen. Volgens een missive van de burgemeester aan de Gouverneur behoorden tot de onderteekenaars

3 renteniers

54 landbouwers en bezitters van boerenplaatsen ‘met hun familie, waarvan de meesten tot de gegoede stand in de gemeente behoren’.

30 burger- en ambachtslieden, winkeliers en kooplieden.

89 ‘behoren tot de arbeidende klasse’.

Het groot aantal gegoede landbouwers valt hier op.

Op het verzoekschrift werd positief gereageerd. Het K.B., waarin de erkenning werd verleend, is gedateerd 4 november 1840.

Eind 1840 kon het eigen kerkgebouw in gebruik worden genomen. Toen was ds Dijksterhuis er al, want 17 mei 1840 had hij in Middelstum-Westerwijtwerd zijn intree gedaan. Hij woonde in 't Zandt en was na ds de Cock de tweede Afgescheiden predikant in Groningerland.

Over hem nog de volgende bijzonderheden:

Pieter Meinderts Dijksterhuis werd 3 mei 1814 te Zijldijk geboren en beoefende aanvankelijk het boerenbedrijf op de boerderij van zijn moeder aan de Korendijk. Hoewel nauwelijks 20 jaar oud, ging hij van ganser harte met ds de Cock mee. Bij de instituering der gemeente te 't Zandt (18 september 1835) werd hij dadelijk tot haar diaken gekozen.

Ongeveer 2 jaar later gaat hij naar Groningen om tot predikant te worden opgeleid (juni 1837).

Burgemeester Plaat bericht hierover in 1840 de Gouverneur, nadat hij zich ‘door een geloofwaardig en wel geïnformeerd persoon’ had laten voorlichten:

‘dat gemelde P.M. Dijksterhuis bij R. Ananias, gewezen theol. student te Groningen, het eerste onderwijs in de griekse en latijnse talen ontvangen heeft, dat hij dit daarna bij de predikant Haastert te Werthenburg Horstgen bij Wezel over de Rijn op een Instituut in de latijnse, griekse en hebreeuwse talen, in de logica, kerkelijke geschiedenis en enigszins in de theologie vervolgd heeft;

daarna heeft hij de griekse en hebreeuwse talen beoefend onder het opzicht van de heer *Kan, onderwijzer* in die talen te Groningen;[9]

waarna hij genoegzaam onderwijs in de theologie bij ds H. de Cock ontvangen had, en eindelijk geëxamineerd en tot de predikdienst toegelaten was door gemelde ds H. de Cock, ds v. Velzen te Amsterdam en ds de Haan bij Leeuwarden in Friesland’ (we hebben enkele aantekeningen van van Hulsteyn in de tekst verwerkt).

Niet lang is ds Dijksterhuis in Middelstum-Westerwijtwerd werkzaam geweest, slechts een jaar. Er zijn maar weinig bijzonderheden van bekend. Woord en sakramenten zijn door hem als eerste in het nieuwe kerkgebouw bediend en onder zijn leiding is de aanvraag om erkenning aan de koning verzonden.

Ook was hij lid van de derde algemene synode, die van 17 nov.-3 dec. 1840 in Amsterdam werd gehouden en hij behoorde met de predikanten de Cock, van Velzen en Brummelkamp tot de door deze synode benoemde commissie, die begin december '40 bij de nieuwe koning op audiëntie werd toegelaten, om hem bij het aanvaarden van de regering namens de kerken der Scheiding een adres van hulde aan te bieden en tevens om vrijheid van godsdienstoefening en christelijk onderwijs te verzoeken.

In het begin van 1841 werd hij in Dordrecht beroepen, welk beroep hij aannam. Op 9 mei 1841 hield hij zijn afscheidsrede in 't Zandt, waarschijnlijk dezelfde dag ook in Middelstum.

De eerste opvolgers van ds Dijksterhuis waren *D. Postma* (1842-'44) in combinatie met Bedum, *B. de Bey* (1846-'68) en niet te vergeten de befaamde *Jelte Nederhoed*, een te Loppersum geboren schoenmakerszoon, die eerst bij de boer werkte, vervolgens op een kantoor, in 1866 predikant in Heerenveen werd en van 1868 tot zijn dood in 1898 in Middelstum heeft gestaan.[10]

Eindnoten:

1 Albertus Lofvers (1788-1843), uit Groningen afkomstig, was eerst predikant te Lellens 1809, te Noordwolde (Gr.) 1812, en van 1818-'43 te Middelstum. Hij was in 1833, toen het classikaal bestuur van Middelstum tegen de Cock optrad, secundus van dit bestuur.

2 *François Plaat* (1788-1859), geboren te Haarlem, was in 1813 griffier te Onderdendam. Hij werd in 1815 schout (burgemeester) van Middelstum en Kantens; als zodanig was hij opvolger van baron Lewe van Ewsum, die in 1813 tot schout van Middelstum was benoemd en wiens secretaris hij was geweest. Burgemeester Plaat behoorde tot de Evangelisch-Lutherse kerk. Hij bewoonde tot zijn dood de oude Asinga-poort. Op het kerkhof te Toornwerd ligt hij begraven.

3 Bos I, 335.

4 J.F. v. Hulsteyn - De Gereformeerde Kerk te Middelstum 1835-1935, 32. De gegevens zijn te vinden in de missives van de burgemeester aan de Officier van Justitie te Appingedam, resp. 21 september en 10 oktober 1835.

5 v. Hulsteyn, 46.

6 *J. van der Linden van Sprankhuizen*, 1789 predikant te *Paesens*, vertrok nog in hetzelfde jaar naar *Kantens*, werd daar 1 april 1846 emeritus en overleed 1855 te Veendam, 88 jaren oud. Hij is een vurig patriot geweest en een fel tegenstander van de besluiten der Synode van Dordrecht, 1618-19. Ook tegen de Afscheiding heeft hij zich fel gekant. Van zijn geschriftjes noemen we o.a.: *'Proeve eener vrije behandeling van den Heidelb. Catechismus in den geest van het gezuiverd Christendom, overeenkomstig het beginsel der kerkhervorming'* (1825); '*Een woord aan de kern der Herv. Gemeente in Nederland* (1843); *Bijdragen voor de zuivere Bijbelleer of het oude kleed zonder nieuwe lappen*, no. 1-6; *Kerkelijke Toespraak bij gelegenheid van het afsterven van Ds Albertus Lofvers, te Middelstum over 1 Cor. 3:21-23* (1843).

7 Ingek. Missives Classikaal Bestuur Middelstum (1836-no. 3).

8 Johannes Bernardus Snoek (1782-1846). Deze domineeszoon, geboren in Oosterwierum, stond van 1807-'10 op Schiermonnikoog. 1810-'26 in Westernieland c.a. en van 1826-'46 in Huizinge. Zijn vrouw, de domineesdochter *Cornelia Wiersema* (1781-1855) was afkomstig uit Westernieland.

9 *David Moses Kan* ('besneden 11 mei 1800) was de zoon van de Leeuwarder koopman *Moses Elkan Levie Kan*. In 1824 trouwde hij in Groningen, als 'onderwijzer in de latijnse en griekse talen', op 24-j. leeftijd met de 19-jarige *Judith Baruch de Beer*, dochter van wijlen Baruch de Beer, in leven opperrabijn der Israëlitische gemeente te O. Pekela. David M. Kan heet in 1824 'kandidaat in de letteren aan de hogeschool van Groningen'.

10 Daar J.F. v. Hulsteyn ook die perioden uitvoerig heeft beschreven, volstaan we met nog eens te verwijzen naar zijn uitstekende studie: *'De Gereformeerde Kerk te Middelstum 1835-1935'*. En naar de uitgebreide Zuidafrikaanse studie van dr G.C.P. van der Vijver over *Professor Dirk Postma 1818-1890* (1958), waarin hij ook enige aandacht besteedt aan ds de Bey, een leerling van Postma. Misschien is het nog interessant te vernemen, dat de 26-jarige ds *Postma* in 1844 te Middelstum trouwde met de 18-jarige *Janna Wilhemina Alberts Free* uit Groningen en de 31-jarige *de Bey* in 1847 trouwde met de 21-jarige *Anje W. Schuringa*, dochter van de bekende broodbakker en later dominee W. Schuringa. Hun goed voorbeeld vond navolging; ds *J.H. v.d. Veen* van Delfzijl zocht in 1853 in Middelstum het huwelijksgeluk bij *Cornelia R. v. Dijk, weduwe van C. Bazuin*.

XII Westerwijtwerd

Westerwijtwerd, een half uur ten zuiden van Middelstum gelegen, was maar een klein dorpje: 210 inwoners.

In 1828 werd in dit dorpje hervormd predikant de nog jonge *Isaäc Busch Keizer* (1805-'67),[1] een voorman in de pas opkomende Groninger richting, vanaf 1837 een vruchtbaar medewerker aan het toen gestichte tijdschrift *'Waarheid in liefde'* en aan de nieuwe vervolgbundel der Evangelische gezangen.

Hoewel hij een ijverig man was, ontliepen toch vele Wietwerders hun dominee en kerkten in Huizinge of zochten stichting in gezelschappen.

We weten, dat in Westerwijtwerd wel vergaderd werd bij *Jan Jans Schuringa*, landbouwer aan het Maar, een broer van de bekende Middelstumer bakker. En vooral bij *Martje Jans Pesman*, weduwe van *Jan Cornelis Tooi*, eerder weduwe Harm Smit, schoonmoeder van bakker Schuringa in Middelstum. Burgemeester Plaat kwalificeerde haar als een 'voornaam landbouwersche'. Ze woonde op de boerderij Het Heem, die even ten noordoosten van de nu zeer vervallen hervormde kerk van Westerwijtwerd lag en ligt.

Volgens een schrijven van ds Busch Keizer aan het classikaal bestuur van Middelstum was in die boerderij op de avond en in de nacht van 9-10 augustus (1834) een onwettige vergadering gehouden van circa 100 personen, waarin de heer H. de Cock, afgezet predikant van Ulrum, de leiding had gehad.

We kunnen de situatie in Westerwijtwerd illustreren met een brief van ds Busch Keizer, gedateerd 26 december 1835 en berustend in het archief van het classikaal bestuur van Middelstum. Deze is een antwoord op een vertrouwelijk verzoek van de classis aan hem om inlichtingen over de kerkelijke situatie in zijn gemeente. Daar het tot nu toe onbekende schrijven tekenend genoeg is, geven we de visie van de Westerwijtwerder predikant op de perikelen, die hij met de Afscheiding had, hier door.

Bij zijn komst in oktober 1828 in 'deze sedert lang jammerlijk verwaarloosde en diep onkundige gemeente' had hij al dadelijk bespeurd, dat 'de zaden van het separatisme' reeds sedert lang in de harten der lidmaten gestrooid waren. Zijn zwakke, ziekelijke voorganger[2] was niet in staat geweest zijn arbeid naar behoren te verrichten; godsdienstig onderwijs was de laatste 17 jaar nagenoeg niet gegeven!

'Allen, die bevrediging van hun redelijke en zedelijke behoeften zochten', waren dus op zichzelf aangewezen of werden een prooi van 'waanwijze

betweters', die noch roeping noch bekwaamheid bezaten om leiding te geven. De 'galmende klanken' van zulke lieden werden gretig aangehoord. En door het lezen van 'ongeschikte boeken' kwamen velen onder invloed van 'verkeerde begrippen', die 'voor oud-kerkelijke regtzinnigheid' moesten doorgaan, maar in werkelijkheid een liefdeloos en hoogmoedig farizeïsme en een 'stijf en verdraaid dogmatismus' kweekten.

Zijn pogingen om deze mensen tot 'een meer hartelijk, innig en werkdadig Christelijk geloof te brengen, bleven vruchteloos, mee doordat ze in hun 'waan' gestijfd werden door een dominee in de buurt die niets onbeproefd liet om lidmaten uit Westerwijtwerd te lokken. Ds Busch Keizer doelt hier op ds *Snoek* van *Huizinge*. Enige Westerwijtwerders gingen geregeld in Huizinge naar de kerk en bij ds Snoek 'aan de koffytafel'.

'Wat wonder dan - schrijft ds Keizer verder - dat, toen ds de Cock als voorvechter van het Dordsch geloof optrad en zijn roepbazuin over land en stad zich horen deed, velen de oren opstaken en het geluid tot aan den oorsprong opzochten. Zoo van deze, als van de naburige plaatsen gingen er geregeld naar Ulrum. Een vrouw van doopsgezinde ouders uit dit karspel, werd door de gezalfde hand van de Cock gedoopt'.

Hier doelt hij op de 36-jarige *Grietje Kuiper*, huisvrouw van de dagloner *Gerrit K. Meijer*.

Ze was 24 november '33 door de Cock in Ulrum gedoopt en was van doopsgezinde afkomst. Uit haar trouwacte blijkt, dat haar man in 1821 boerenknecht in *Eppenhuizen* was, het dorp, waar de Cock in 1824 zijn loopbaan als predikant begon.

In het schrijven lezen we verder, dat steeds meer lidmaten ds Keizer ontliepen, hem niet meer als hun dominee erkenden en hem niet meer als zodanig aanspraken. Toen ds de Cock was afgezet, leek de breuk 'onheelbaar' geworden. Er waren leden, die weigerden aan het Avondmaal deel te nemen of - vervolgt ds Keizer sarcastisch - 'zooals zij zich zeer christelijk uitlieten met de zwijnen aan de bak gaan'. Hun kinderen lieten ze niet meer dopen, hun oudere kinderen en dienstboden stuurden ze niet meer naar de catechisatie 'terwijl zij betergezinde dienstboden zochten af te leiden of allerlei belemmering en onaangenaamheid te berokkenen'. Weldra ook verboden alle 'koksgezinde' ouders hun kinderen in school 'de lessen in de bijbelse geschiedenis bij te wonen of bij de meester "ter oefening" Evangelische gezangen te zingen.'

'Alle deze ongeregeldheden - deelt ds Keizer verder mee - zijn nog zeer verergerd sedert de Cock op zondag den 20 Sept. dezes jaars de separatisten alhier bezocht en deze tegen 5 uur des avonds ten huize van *Jan Schuringa* vergaderden'.

Onmiddellijk nadat dit ds Keizer ter ore was gekomen, stelde hij burgemeester Plaat hiervan in kennis, die er de veldwachter op af stuurde. 'Desniettegenstaande en zonder eenigzins gemoeid te worden, constitueerde de Cock een gemeente te dezer plaatse, bevestigde twee ouderlingen en twee diakenen, doopte 9 kinderen, 'van wie 5 uit de gemeenten Loppersum, Stedum en Westeremden afkomstig waren'.

‘Van die tijd af vergaderen de separatisten elke zondag bij beurten aan elkanders huizen en trachten onze kerkgebruiken in bidden, zingen, prediken en collecteren na te bootsen’.

Geërgerd merkt ds Keizer hierbij op, dat ze daarbij geen enkele belemmering van de kant van de burgerlijke overheid ondervinden. Bovendien zijn die bijeenkomsten soms bijzonder druk bezocht als een befaamd prediker overkomt bv. ‘de grofsmid van Spijk en een grofsmid van Uithuistermeeden’. De schrijver van de brief heeft hier op het oog de 43-jarige *Jan Luitjens Boelkens* uit Spijk en diens broer, de 39-jarige *Thijs Luitjens Boelkens* van Uithuizermeeden.

De briefschrijver deelt tenslotte nog mee, dat laatstgenoemde 9 december '35 een druk bezochte bijeenkomst bij *Tonnis J. Kruisinga* had geleid en ‘hedenmorgen’ (26 december) één van 32 personen bij *Jan Jans Schuringa* aan huis.

In deze brief vinden we enkele belangrijke gegevens, o.a. datum en plaats van instituering van de Afgescheiden kerk van Westerwijtwerd en de namen van enkele bekende oefenaars uit de streek. Ook de hooghartige houding, die de hervormde predikant in Westerwijtwerd tegenover de Afgescheidenen aannam, valt op. Dit was trouwens in de meeste dorpen het geval.

Wanneer de crisis in Ulrum is gekomen, treffen we dus ook Wijtwerders onder het gehoor van ds de Cock aldaar. ‘*Heine Heersema* van de Delleweg - schrijft van Hulsteyn - ging meermalen “mit peerd en woag'n” naar Ulrum ter kerk; de jonge *Evert Koopman* uit Middelstum evenzo. En Jan *Havinga* vertrok een keer 's middags om drie uur te voet naar Ulrum - meer dan vier uur gaans - om “Gods Woord te horen”. 's Nachts was hij pas om vier uur terug. Zijn vrouw had in doodsangst gezeten, want ze dacht, dat haar man onderweg mishandeld was, met stenen gegooid of iets dergelijks, wat de bezoekers van Ulrums kerk meer dan eens overkwam. Nu bleek dit gelukkig niet het geval geweest te zijn; hij was wat langer in Ulrum gebleven. Zijn dochter Fokeltje wist zich in haar ouderdom nog levendig te herinneren, hoe haar moeder vaak van die bange nacht had verteld.

Ook *Jan Jans Schuringa* ging meer dan eens lopen naar Ulrum om de preken van ds de Cock te horen; hij woonde dan de twee diensten bij; zo trokken er verscheidenen op uit, ook van Kantens, bv. de familie Lanting’. De gemeente van Westerwijtwerd werd op dezelfde dag als die van Middelstum geïnstitueerd, nl. op *20 september 1835* bij de landbouwer *Jan Jans Schuringa*.

Uit een proces-verbaal, door de 67-jarige veldwachter Jan Luinge die dag van ‘nachtgeruchten’ in Westerwijtwerd opgemaakt, leren we de namen van de eerste kerkeraadsleden van de Afgescheiden kerk van Westerwijtwerd kennen. Leeftijd en beroep plaatsen we er zelf achter:

ouderlingen:

Jacob Ennes Mulder, 42 jaar, landbouwer
Ebel Tjarks Ebels, 44 jaar, korenschipper

diakenen:

Albert Pieters Zuidhof, 35 jaar, landbouwer
Heine Heeres Heersema, 41 jaar, landbouwer

Albert P. Zuidhof was een schoonzoon van de reeds genoemde wed. Tooi en woonde bij haar in op de boerderij, vlak bij het dorp Westerwijtwerd. De 4 nieuwe ambtsdragers waren allen ook reeds in de hervormde kerk kerkeraadslid geweest.

Reeds in 1832 had *Jacob E. Mulder* zich aan de hervormde kerk onttrokken. Hij was toen tot ouderling gekozen, maar hij weigerde het ambt te aanvaarden. Met een 'uitkoop' van f 20 werd hij vrij gelaten.

In oktober 1834 onttrok zich weer een ouderling aan zijn ambtsbediening in de kerkelijke gemeenschap. Het was *Jan Heeres Heersema*.

Eind 1834 waren er in Middelstum en Westerwijtwerd reeds 11 personen, die bij de kerk van Ulrum wensten gerekend te worden.[3]

In Westerwijtwerd gingen vele inwoners met de Afscheiding mee; de hervormde kerk daar werd, wat het zielental betreft, gehalveerd.[4]

Toch bleek de Afgescheiden gemeente van Westerwijtwerd al gauw te zwak om als zelfstandige kerk te blijven bestaan. Reeds in 1840 treden de beide gemeenten van Middelstum en Westerwijtwerd, zowel bij het aanvragen van de erkenning als in de dienst des Woords, als een eenheid op onder één kerkeraad. In 1851 werden ook de beide diaconiekassen samengevoegd.

Een Westerwijtwerder, *Evert Koopman* (1814-'92), veehouder, heeft steeds zijn best gedaan om weer tot afzonderlijke kerkformatie te komen.

Van 1850-'88 heeft hij eerst als diaken, daarna als ouderling de gemeente Middelstum gediend. Voor zijn plannen heeft hij echter nooit voldoende steun gevonden.[5]

Eindnoten:

1 Deze uit Groningen afkomstige notariszoon was van 1828-'38 predikant te *Westerwijtwerd* en van 1838-'67 te *Mensingeweer*.
2 *Wijnandus van Sydenborgh* (1762-1826), predikant te *Weiwerd* 1787-'93, te *Eenum* 1793-1810, te *Westerwijtwerd* 1810-'26.
3 J.F. v. Hulsteyn, De Gereformeerde Kerk van Middelstum 1835-1935, 23.
4 v. Hulsteyn, 36.
5 Hij ligt met zijn vrouw *Catharina Tonnies Kruizinga* begraven op het kerkhof van Westerwijtwerd naast de hervormde kerk.

XIII Bedum

In 1843 verhuisde de Afgescheiden kerk van Bedum van de classis Groningen naar die van Warffum, bij welke laatste classis we onze schets hebben ondergebracht.

Bedum, doorsneden door het Boterdiep en gelegen 'aan een druk bezochte rijweg' heette ± 1830 een 'zeer levendige en welvarende plaats'. Het dorp zelf met zijn scheve Walfridustoren telde toen 120 huizen met ruim 800 inwoners. Hervormd predikant was in het jaar der Afscheiding de 68-jarige *W. Cost* (1766-1841), een groot vriend van ds J. v.d. Linden uit Kantens. Hij was in 1793 in Bedum bevestigd en dus al meer dan 40 jaar daar dominee.[1]

Zijn naam komen we onder meer tegen, als hij in december 1833 op last van de classis de minister van Eredienst een afschrift van het vonnis van 19 december 1833 tegen ds de Cock doet toekomen en in een begeleidend schrijven opmerkt, dat 'indien zulke predikers als de heer De Cock in hun drieste ondernemingen niet worden gestuit, het classikaal bestuur de ergste gevolgen vreest'. Ter bescherming van de eer en goede naam van predikanten en ter voorkoming van meer wanorde, verdeeldheid en oproer in verschillende gemeenten in het vaderland, had de classis wel moeten handelen zoals ze gedaan had, aldus ds Cost.[2]

En toen de Afscheiding nog geen week een feit was, verzocht ds Cost namens de classis de Gouverneur maatregelen te nemen om orde en rust in Ulrum te herstellen en bittere beledigingen, als op zondag 12 oktober 1834 in de Ulrumse kerk ds N. Smith van Leens aangedaan, te voorkomen.[3]

Het is dus wel zeker, dat ds Cost van het optreden van ds de Cock niets moest hebben. Maar even zeker is, dat vele hervormden ook in Bedum met de Cock en diens opvattingen sympathiseerden, daardoor hun eigen kerkdiensten verzuimden en in gezelschappen godsdienstige stichting zochten. Met dit doel hielden ze in de eerste maanden van 1834 bijeenkomsten o.a., in de huizen van *Bazuin, Klooster* en *wed. Van de Riet*, namen die we bij het ontstaan van de Afgescheiden kerk ruim twee jaar later onmiddellijk tegenkomen.[4]

In februari 1835, dus nog vóór de instituering der Afgescheiden kerk, tekenden 61 Bedumers een rekest aan de koning om een *bededag* uit te schrijven en de oude gereformeerde leer te handhaven. Smalend schreef burgemeester Peppink aan de Gouverneur, dat de ondertekenaars - op 3

enigszins gefortuneerde landbouwers na - allen mensen zonder betekenis waren en ook niet vrij en onafhankelijk, zodat ze onder druk van buitenaf gemakkelijk een dergelijk verzoekschrift tekenden.[5]

Instituering 15 mei 1836

Op *15 mei 1836* vond bij *Tymon Cornelis Havinga* de instituering van de Afgescheiden kerk plaats. Van deze voor de geschiedenis van de gereformeerde kerk van Bedum zo belangrijke godsdienstige samenkomst zijn ons enkele bijzonderheden bewaard gebleven. Ze had ook de aandacht van de Officier van Justitie getrokken. Deze schreef 4 dagen later aan de burgemeester, dat hij graag onderzocht zag of er meer dan 20 personen waren geweest, of de huisdeuren of vensters open hadden gestaan, zodat de zich op het heem bevindenden beschouwd konden worden met de personen in huis op hetzelfde ogenblik één geheel uitgemaakt te hebben. Ook wilde de Officier weten wie tot ouderlingen en diakenen waren benoemd'.[6]

De burgemeester antwoordde, dat van de 24 aanwezigen 4 tot het gezin van Havinga behoorden, dat er 2 kinderen gedoopt moesten worden, dat de samenkomst 3 keer herhaald was en dat deuren en vensters telkens gesloten waren geweest.[7] Wie er tot ouderling en diaken waren gekozen, was de burgemeester blijkbaar onbekend. Gelukkig geeft het eerste notulenboek ons de namen van de eerste ambtsdragers van de Afgescheiden kerk van Bedum. Die 15e mei 1836 zijn onder leiding van ds de Cock tot ouderlingen gekozen: de 36-jarige landbouwer *Tymen Cornelis Havinga*[8] en de 39-jarige vleeshouwer *Jacob Salomons van Zanten* (van joodse afkomst: 'besneden' te Groningen 29 dec. 1796 volgens zijn huwelijksacte). Helaas heeft de kerk van laatstgenoemde niet veel plezier beleefd. Een paar maanden na de instituering al moest de classis aandacht schenken aan 'ongestalten' in Bedum. Als oorzaak daarvan wordt genoemd J.S. van Zanten, die 'zijn wettige roeping loochent', d.w.z. die zijn functie van ouderling niet meer wil uitoefenen. En 't was toch zo mooi begonnen. De eerste notulen, die van 6 juli 1836 luiden: vergadering gehouden, met gebed geopend door Jacob van Zanten, gezongen ps. 134:2, 3, gesloten met dankzegging door T.K. Havinga, gezongen uit de Avondzang vs. 6, 7. Klaas W. Zuidema afwezig.

In 1837 is van Zanten uit de kerkeraad verdwenen, maar blijft nog jarenlang (met zijn vrouw) in de gemeente ageren tot hij 9 jaar later (1846) zich met nog 12 andere leden onttrekt.[9] 't Was wel een moeilijk begin!

De eerste diakenen waren de 34-jarige landbouwer *Gerard Willem Bazuin*[10] en diens zwager, de 45-jarige landbouwer *Klaas Hilbrands Zuidema*. Doordat de notulen de eerste jaren erg beknopt zijn, bieden ze weinig houvast. Alleen wie met gebed opende en dankte en wat gezongen werd, staat opgetekend. Ook nog wie afwezig was, bv. Zuidema niet aanwezig 'door zijn aardsche beroep', of 'doordien zijn vrouw een hevige ziekte bevong'.

Uit het lidmatenboek valt voor het begin ook nog iets te halen, bv. de 26 namen van hen, die zich die 15e mei 1836 hebben afgescheiden:

1. Klaas Meima
2. Klaas H. Zuidema
3. Tiemen K. Havinga
4. Jan v. Oosten (overleden 25 sept. 1861)
5. Jacob v. Oosten
6. Geert J. van de Riet (overleden in april 1850 in hope)
7. Reert J. van de Riet
8. Gerard Bazuin
9. Kornelis K. v. Dijken
10. Sibe Luxen.
11. Jacob Meima
12. Jacob v. Zanten
13. Pieter J. van de Riet
14. Jan H. Klooster
15. Geertruid Krienes (Krijns)
16. Martje R. Klooster (vrouw van Jacob S. v. Zanten)
17. Alstje Jans Knol (vrouw van Abraham Santhee)
18. Grietje H. Klooster
19. Trijntje S. Hoving
20. Aafke H. Stuurwold
21. Hinderkje Jans Pleegsman (vrouw van Geert v.d. Riet)
22. Jaaptje A. Medendorp (vrouw van Jan B. v. Oosten)
23. Antje H. Zuidema (vrouw van Gerard Bazuin)
24. Nieske Jans Doornbos (vrouw van Tiemen K. Havinga)
25. Hilje A. Santhee (vrouw van Reert van de Riet)
26. Diewerke H. Zuidema (vrouw van Jan H. Klooster)

Van deze 26 personen zijn 10 jaar later de nummers 7, 11, 12, 13, 16, 17 en 25 ‘tot de zo genoemde hervormde kerk terug gekeert’, zoals het lidmaten boek het noemt. Het was het einde van een crisis, die jarenlang de Afgescheiden kerk van Bedum had geteisterd.

Hoe Afgescheidenen soms getreiterd konden worden, blijkt uit een brief van de burgemeester, van 24 februari 1837, aan de Officier van Justitie. Wat was het geval?

Trijntje S. Hoving, weduwe van Ouwe Reerts Tuinman, van wie de naam in de lijst van de eerste Afgescheidenen voorkomt, was een bewoonster van het armhuis (diaconiehuis) in Bedum. Ze had een aanklacht ingediend tegen Pieterke Klaasen. De burgemeester schrijft dan:

‘Naar het mij voorkomt, ontstaan de onenigheden tussen deze beide vrouwen hoofdzakelijk uit een verschil van godsdienstige gevoelens, daar de klaagster Trijntje S. Hoving tot de zogenaamde *cocksianen* behoort, en de aangeklaagde Pieterke Klaasen haar gevoelens niet deelt. Deze laatste, een weduwe met vier kinderen, mede gealimenteerde in hetzelfde diaconiehuis, zoekt nog zoveel mogelijk de kost voor zich en haar kinderen te verdienen, door kleine waren bij de boeren rond te venten, terwijl de klaagster dikwijls bezoeken van zogenaamde cocksianen ontvangt.

Dit geeft dan aanleiding, dat zich soms kinderen om en bij haar kamers

verenigen, wat bedoelde zaterdagmiddag weer plaats vond, toen *Geert van de Riet*, schoenmaker te Bedum, er binnenging en enige bladeren van *Brakel*, die op tafel lagen, ging zitten lezen.

Onder deze kinderen bevonden zich ook die van Pieterke Klaasen, die met de anderen voor de glazen en in de gang hadden post gevat. Toen Bouwke Jans, wonende in de kamer naast die van Trijntje S. Hoving bij haar buurvrouw in de kamer wilde gaan en de kinderen verjagen, zijn denkelijk de beledigingen ontstaan.

In aanmerking genomen, dat de beledigingen door kinderen zijn geuit, uit wie, misschien uit nijd en boosheid, die van Pieterke Klaasen zijn uitgekipt, heb ik getracht de partijen te bevredigen, maar ben hier niet in geslaagd'.[11]

De lezer ziet, hoe burgemeester S.W.P. v. Naerszen de aangeklaagde nog tracht te beschermen.

Op 6 juli 1839 duikt voor 't eerst in de Bedumse notulen de naam op van de dan 42-jarige kleermaker *Nicolaas Hendericus Pott* uit Wetsinge, die tot zijn dood toe - enkele jaren later - een vooraanstaande plaats in het kerkelijk leven van Bedum heeft ingenomen.[12] Van hem wordt in 1834 vermeld, dat hij al in zijn jeugd zijn werk van catechiseren had gemaakt en ook in andere gemeenten om strijd als oefenaar werd aangezocht.[13] In 1836 wordt nog meegedeeld, dat in Wetsinge-Sauwert elke zondagmiddag vergaderd wordt onder leiding van kleermaker Pott. Deze zal zich op den duur niet hebben kunnen verenigen met het optreden van de oefenaar K.W. Brands uit Sauwert, die maar onafgescheiden bleef voorgaan, zodat Pott tenslotte zijn heil in Bedum zocht.

Trouwens, Brands niet alleen. In november 1839 veroordeelt Pott in de Bedumse kerkeraad het oefenen door niet-afgescheidenen, zoals het bij ouderling T.C. Havinga aan huis (Bedum!) was gedaan door *Pieter Oosterhof* uit *Adorp*. Havinga erkende zijn fout.

Op 7 december '39 besluit de kerkeraad, op aandrang van Pott, gedurende de maanden december, januari, februari en maart slechts 1 keer per zondag godsdienstoefening te houden en 's middags te catechiseren.

Drie dagen later was er al weer een vergadering, nu een buitengewone. Want Jacob v. Zanten en diaken Gerard Bazuin hadden woorden gehad en die zaak moest onderzocht en uit de weg. Eerstgenoemde werd ontboden, maar kwam niet. Daarom ging de kerkeraad nu zelf maar naar het huis van van Zanten, waar Pott met gebed begon. Al heel gauw werd duidelijk, dat Bazuin wel schuld wilde belijden, maar van Zanten niet; zijn vrouw was het met haar man eens en voegde eraan toe, dat ze de Goddelijke roeping van Havinga (als ouderling) in twijfel trok, omdat ze onder zijn gehoor onmogelijk stichting konden vinden. Er viel met het echtpaar niet veel te beginnen. In een volgende vergadering verklaarde de kerkeraad de tegen Bazuin ingebrachte beschuldigingen voor 'leugenachtig'.

Kerkgebouw

Al waren er dan af en toe nare kwesties, toch breidde de gemeente zich

uit. Op 1 februari 1840 wordt in de notulen voor 't eerst over het bouwen van een *nieuwe kerk* gesproken en op 5 juni 1841 wordt deze 'zonder predikstoel of pleegsman aan werkloon, uitbesteed voor f 500 aan J. Meima' (een pleegsman is een opperman, d.w.z. een helper van een metselaar, die kalk en stenen aanbrengt). Men probeerde dus de bouwkosten zoveel mogelijk te drukken. De kerk kwam aan de Grotestraat te staan. Bij K.B. van 2 juli '41 werd gunstig beschikt op een verzoekschrift om erkenning door de overheid (het rekest was door 39 personen ondertekend).

Eigen dominee

Van groot belang was uiteraard ook het krijgen van een eigen predikant. Van de eerste pogingen daartoe lezen we op 8 mei 1841: op alle 'briefjes' staat als begeerde dominee aangegeven *ds P.M. Dijksterhuis*, die de combinatie Middelstum-Westerwijtwerd-'t Zandt diende, maar al zeer spoedig naar Dordrecht vertrok. 't Zandt trad nu uit de combinatie. Bedum probeerde erin te komen. In een gezamenlijke kerkeraadsvergadering van Bedum, Middelstum en Westerwijtwerd werd besloten een predikant te beroepen. Hij zou in Middelstum moeten wonen, want daar was de gemeente het grootst en vielen dus de meeste bezoeken af te leggen. Het voorlopig tractement werd op f 500 bepaald, voor de ene helft te betalen door Bedum, voor de andere door Middelstum en Westerwijtwerd samen. Nu de volgende vraag: welke predikant moest het worden? Men had er wel een paar op het oog; ze moesten maar eens op beroep komen preken, vonden de broeders. Het waren H.G. Poelman uit Hattem en E. Lindeman uit Smilde en 'verder wist men op heden genen meer'.[14]

Op 16 mei komen de kerkeraden weer bij elkaar en besluit men het op beroep preken 'voorts te staken' totdat het antwoord van ds S. van Velzen (Amsterdam) binnen is. Mocht dit afwijzend luiden, dan zou Pott aan Th. de With (een leerling van ds T.F. de Haan, die in 1841 in Oudega (Sm.) zijn eerste gemeente vond) schrijven of hij op beroep wilde komen preken. Van Velzen bedankt. Dan is het enkele maanden stil. Maar 27 november 1841 vergaderen de gecombineerde kerkeraden weer 'in het kerkhuis te Bedum'. Ds. K.J. Timmerman van Warffum (in 1841 in Warffum-Baflo gekomen) leidt de vergadering en brengt het *tractement* en de *preekvoorziening ter sprake*. Men wordt het eens: Middelstum en Westerwijtwert zullen jaarlijks f 275 moeten opbrengen en Bedum f 225 onder voorwaarde dat Middelstum het genot van de preek in de week (woensdagavond) zal hebben, omdat het meer betaalt. Verder spreken de broeders af 1 keer per jaar samen te komen om dit punt opnieuw te bekijken. Moet er verandering komen, of dreigt onenigheid hierover, dan beslist de classis.

Tenslotte zal aan de volgende predikanten gevraagd worden, of ze een eventueel beroep in overweging willen nemen: B. Amsing (Westerbork), H. Poelman (Hattem), K.J. Timmerman (Warffum), D.P. Postma (Minnertsga), kand. de Vos (Meppel), kand. F. v. Gijssel (Zuidwolde Dr.).

De volgende gezamenlijke vergadering is op 27 januari 1842 bij G. Wierin-

ga aan huis te Onderdendam onder leiding van ds Timmerman. Nu komt er een 3-tal uit de bus: D. Postma (Minnertsga), H. Poelman (Hattem) en K. Timmerman (Warffum). Mocht de beroepene bedanken, dan zullen de overgebleven twee aan de gemeente worden voorgesteld en tenslotte de laatste.

Het wordt ds D. Postma, met overgrote meerderheid: 62 van de 66 stemmen.[15] In de tijd van beraad schrijft hij een brief met o.m. 9 vragen, die zullen worden beantwoord. Ook komt er een aanvulling op de 'gecombineerde verbintenis', nl. dat de gemeente Bedum zal zorgen voor vrij logies en 'teerkost', wanneer dominee zich volgens zijn verplichting in Bedum bevindt.

We mogen hieruit ongetwijfeld afleiden, dat ds Postma van de slechte ervaringen, die hij in Minnertsga had meegemaakt, wenste verschoond te blijven.

Spanning in Bedum. Zou hij het beroep aannemen? Op 30 april 1842 vergaderen de kerkeraden weer in Bedum. Aanwezig zijn voor Bedum: ouderling T. Havinga, de diakenen G. Bazuin en H. Bouwman met de nieuw gekozen ouderling J.G. Allershoff en diaken R. van de Riet (de beide laatsten zijn nog niet bevestigd).

Voor Middelstum: oud. J. Kuipers, de diakenen H. Smit en A. Lanting (oud. D. Wieringa is absent).

Voor Westerwijtwerd: oud. J. Mulder en diaken A. Zuidhof (oud. E. Ebels en diaken H. Heersema zijn absent).

De notulen vermelden dan: ds Postma verhaalt zijn wederwaardigheden, die hem wedervaren waren, vóór en na de beroeping, en vraagt de broeders of zij hem allen dus heden kunnen ontvangen, zo als zij hem beroepen en begeerd hadden. En zij zeggen allen gulhartig ja.

Zo kreeg de Afgescheiden kerk van Bedum in combinatie met Middelstum en Westerwijtwerd haar eerste predikant.

Ds D.P. Postma (mei 1842-nov. 1844)

Op 1 mei 1842 wordt de 24-jarige ds Dirk Postma in Middelstum bevestigd, de 15e mei in Bedum,[16] met de nieuwe 42-jarige ouderling *Jan G. Allershof*,[17] landbouwer te Menkeweer en de 50-jarige diaken *Reert van de Riet*.[18]

Ruim 3 maand later sterft ouderling N. Pott (20 augustus '42). In het lidmatenboek wordt van hem getuigd: Is in den Heere ontslapen, door het geloof ten einde toe.

In deze vacature wordt nu voorzien door de verkiezing van *Klaas Harms Bolt* (die ruim 21 jaar de gemeente als ouderling zal dienen).

Maar keren we terug naar ds Postma. Hij moest in Bedum werken met de 2 ouderlingen *J.G. Allershoff* en *K.H. Bolt* en de 2 diakenen *H. Bouwman* en *R. van de Riet*; terwijl op de kerkeraad ook altijd aanwezig is de oud-ouderling *T. Havinga*, aan wie bij zijn aftreden verzocht was zijn hulp

aan de kerkeraad niet te onttrekken. De functie van oud-ouderling bestond nog in die dagen. Hij had een adviserende stem.

Werk was er genoeg, zeker voor ds Postma, die de zorg had voor het gebied, dat de gemeenten Middelstum, Kantens, Bedum en een gedeelte van Adorp omvatte. Men stelle zich de af te leggen afstanden eens voor en de wegen en vervoersmiddelen van toen! En dan 3 keer per zondag preken en 1 keer op een werkdag. Bovendien was Postma's gezondheid niet sterk.[19] Hij was dan ook nog geen jaar in zijn nieuwe gemeente(n) of hij vroeg al in de kerkeraad, of 3 keer preken per zondag een verplichting, of dat die derde beurt vrij was.

Het antwoord luidde, dat 2 keer preken 'bij welgesteldheid des lichaams' verplicht was; de 3e beurt stond aan dominees believen. Ook hoefde hij in de tijd van het huisbezoek - dat de predikant meebracht - woensdag-avonds niet meer in Bedum of Middelstum voor te gaan.

Het kwam prachtig uit, dat hij student *E. Breitsma*, die door hem werd opgeleid, naast zich had. Deze leerling nam het ziekenbezoek waar en preekte ook. Hij had in februari 1843 in de gecombineerde kerkeraad van Bedum, Middelstum en Westerwijtwert een 'voorstel' gedaan over Rom. 5:1 'tot beproeving zijner kennis'; met als resultaat dat aan de Prov. Vergadering zal worden 'voorgedragen', dat 'wij oordelen hem bekwaam te zijn bij wijlen de prediking des Woords waar te nemen'. In maart 1843 verleende de classis Warffum hem 'preekconsent' (om het nu zo maar te noemen).

Hij was in huis bij ouderling Jacob Ennes Mulder te Westerwijtwert en zou nu eens bij de een en dan bij de ander mogen eten.[20]

Aanvallen van binnenuit bleven ds Postma in Bedum niet bespaard. De vrouw van J. v. Zanten beledigde hem op straat door hem toe te roepen, dat ze niet bij hem in de kerk was geweest, omdat hij 'door de geest des duivels op de stoel stond'. Zoiets ging te ver, meende de kerkeraad, omdat 'dit tot ontering van de predikdienst strekt'. De zaak zou worden onderzocht.

Erger dan de uitlatingen van deze hysterische vrouw was het verzet tegen de leer der kerk, zich openbarend o.a. bij Jacob van Zanten en C. Betge. Beiden waren zelfs eens tijdens een doopsbediening de kerk uitgelopen. Ze werden nu afgehouden van het Avondmaal. Om de zaak nog gecompliceerder te maken, vertelden ze, dat ook diaken Reert van de Riet tegen de kinderdoop was. 't Was waar! Weer een kwestie erbij. Nu was ds Postma er de man niet naar om halve maatregelen te nemen. Nog vóór het eind van het jaar (1843) werd v.d. Riet als diaken afgezet en gecensureerd. Grote beroering in de gemeente. Hoe groot de verwarring wel was, blijkt uit de notulen van 12 januari 1844.

'Twistige' zaken

Aanwezig zijn dan de ouderlingen J.G. Allershoff, K. Bolt, oud-ouderling T. Havinga en diaken H. Bouwman, en op verzoek van ds Postma 2

Middelstumer ouderlingen, D.A. Wieringa en J.H. Kuipers ‘als getuigen om twistige zaken - zo het mogelijk ware - een einde te doen nemen’.

Opnieuw was er een brief van van de Riet binnengekomen, niet alleen met beschuldigingen tegen ds Postma's handel en wandel, maar ook met de mededeling dat meer kerkeraadsleden zijn bezwaren tegen de kinderdoop deelden! Wat zijn bezwaren tegen de kerk en de prediking betreft, heet het:

‘Ik ben nergens in de grond mede verenigd, noch in 't aansluiten noch in 't dopen noch in 't Avondmaal houden; het gaat alles veel, ja veel te los en te licht, veel te vleselijk toe. 't Is allemaal uitwendig, letterlijk en geesteloos. Zo ook het prediken van dominee; er worden geen werkzaamheden, geen onderscheiden standen, van licht noch duisternis en geen oorzaak van magerheid of geesteloosheid opgehaald noch aangehoord; met één woord, er wordt niet naar 't hart van Jeruzalem gesproken, opdat elk zijn bescheiden deel krijge, de geveinsden worden niet ontdekt, de mond-Christen niet ontbloot, de zwakken niet opgebeurd’.[21]

We horen hier duidelijk klanken, zoals ze bij de *kruisgezinden* te beluisteren vielen, het is de geest en richting, die we nu nog bij de oud-gereformeerden aantreffen.

Wat nu de kinderdoop betreft, ds Postma vroeg zijn kerkeraadsleden hoofd voor hoofd, wie er tegen was. Niemand. Nu de kwesties toch tot de bodem toe uitgepraat werden, kwam hij meteen maar met het verzoek aan enkele kerkeraadsleden voor de dag: niet meer hem in de gemeente afvallen, als het ging over maatregelen, door de kerkeraad genomen t.a.v. leden, die bestraft moesten worden. Alles was immers met eenparigheid van stemmen besloten! Met de kerkeraadsleden, die wel zonder bewijs tegen hem bleven getuigen, kon hij zo de gemeente niet meer blijven regeren.

T. Havinga en H. Bouwman zeiden niet te kunnen beloven ‘stil te zwijgen’ op bevel van dominee. Deze reageerde hierop met het voorstel zijn dienst in Bedum te ‘onderlaten’, totdat de classis de zaak had behandeld op grond van Gods Woord en de aangenomen kerkorde. Maar misschien wisten de 4 overige leden een betere oplossing.

Na een lange discussie kwam T. Havinga nog ‘tot een toestemmend en belovend antwoord’; H. Bouwman echter bleef onwillig zich te onderwerpen. Ds Postma wilde nu zijn ambt nog wel blijven bedienen, maar diaken Bouwman moest z.i. op grond van art. 80 geschorst worden, omdat hij door ‘het tegengetuigen tegen dominee’ openbare scheuring aanrichtte. De kwestie werd wel op scherp gezet!

Gelukkig wisten de broeders te voorkomen, dat de zaak geforceerd werd. Ze bereikten, dat ds Postma zich bereid verklaarde nog 3 weken te wachten op een bevredigend antwoord van Bouwman. Inderdaad verklaarde deze enige tijd later ‘in alles geregeld te zullen zijn’.

Niettemin komt ds Postma dan toch nog met de wens om ontheffing van de dienst óf in Bedum óf in Middelstum-Westerwijtwert. Het werk wordt hem te zwaar, vooral wanneer Breitsma ook nog gaat vertrekken. De kerkeraad gaat hier niet op in.

Even later blijkt een zeer grote brief van C. Betge te zijn binnengekomen. Jammer dat we dit schrijven niet meer hebben. Ongetwijfeld gaat het daarin - net als in dat van van de Riet - weer over de kinderdoop, het Avondmaal en de kerkelijke tucht, want de notulen vermelden, dat n.a.v. dit bezwaarschrift ‘de twee eerste hoofddelen uit een boek van wijlen *F. Ridderus*, genoemd Historisch Doop, Avondmaal en Discipl. worden voorgelezen’.

Het is alles wat duister geformuleerd; toch is het wel duidelijk, dat hier gedoeld wordt op het boek van de Rotterdamse predikant *Franciscus Ridderus* (1620-1683), die in 1671 zijn bekend werk over de catechismus liet verschijnen: *Sevenvoudige oeffeningen over de catechismus*, een boek dat sindsdien vele malen is herdrukt en in vele godsdienstige gezinnen werd gelezen.

Deze ‘oude schrijver’ behandelt elke catechismuszondag in 7 rubrieken (oefeningen), nl.

ziel - bereidende
waarheid - bevestigende
historisch - nuttige
geloof - bevorderende
dwaling - stuttende
practijk - lievende
gemoed - onderrichtende.

In die 3e afdeling, de historisch-nuttige, beantwoordt hij bij elke zondag de tegenwerpingen, die wel tegen de gereformeerde leer worden ingebracht (bv. tegen de kinderdoop). Het is uit dit boek nu, dat de kerkeraad de argumenten put, waarmee ze de gevoelens van de briefschrijver weerlegt.

Uit alles blijkt wel, dat ds Postma het moeilijk genoeg had. Dit deed hem in juni 1844 vragen met toestemming van kerkeraad en classis ‘ontslagen’ te worden, omdat hem de ligging der gemeente en vooral de toestand daarin te bezwaarlijk werd. De kerkeraad wil hem echter niet laten gaan en hij berust. Het hoeft niet lang te duren. Eind oktober 1844 ontvangt hij een beroep naar Wildervank en nog in hetzelfde jaar vertrekt hij. Op 28 november is hij voor 't laatst aanwezig op de kerkeraad.

Het vertrek van deze jonge, energieke predikant is een zeer groot verlies geweest voor de kerk van Bedum. Dat blijkt duidelijk, wanneer we de notulen lezen van eind 1844 - begin 1848, dat is de tijd van de vacature die eindigt met de ambtsaanvaarding van ds *Seegers*.[22]

Ds Postma's vertrek maakte een einde aan de combinatie met Middelstum-Westerwijtwerd. Daarom kon aan het beroepen van een nieuwe dominee niet worden gedacht en het duurde tot 1847 voordat men op de kerkeraad weer over het beroepingswerk begon.

De jaren 1845 en '46 zijn erg moeilijk geweest voor de kleine kerk van Bedum. Allereerst blijkt dat uit de onenigheid, die ontstaat in de kerkeraad zelf. 't Is jammer, dat de oorzaken en ook de aanleiding van de ‘twist’ in de kerkeraad niet meegedeeld worden. De beide diakenen, *H.*

Bouwman en *F. Haverkamp*, komen niet meer op de kerkeraadsvergadering en blijven ook weg uit de kerk. De kerkeraad bestaat dan alleen maar uit 3 ouderlingen. Op den duur worden er 2 nieuwe diakenen gekozen, *G. Bazuin* en *J. Klooster*.

De 2 'weggelopen' diakenen worden telkens bezocht, maar eerst zonder resultaat.

Dat de jaren '45 en '46 crisisjaren geweest zijn, blijkt ook uit de vele onenigheden tussen verschillende broeders en zusters. Op de kerkeraad worden veel klachten over laster behandeld. De kerk van Bedum wordt in deze tijd zwaar beproefd. Tussen de vergeelde bladen van het eerste notulenboek ligt een brief, waarin 13 lidmaten meedelen terug te willen keren naar de Hervormde kerk. Ze verklaren 'niet langer vereenigd te zijn met de Afgescheiden kerk, om reden wij niet geloven, dat de Afscheiding uit God is en verklaren dus niet meer tot die kerk te willen behoren, maar keren dus tot onze verlaten Moeder kerk terug'. Dan volgt de ondertekening van 13 mannen en vrouwen, van Christiaan Betge, Jakob S. van Zanten en vrouw, J.K. Meima en vrouw, Reert van de Riet en vrouw, P. v.d. Riet, wed. A. Santhé, H.B. Kuipers, Jan G. Dekker, Jan K. van Dijk en vrouw. We herkennen verschillende namen, die reeds in de vorige bladzijden ter sprake kwamen.

Of hier invloed te constateren valt van de in 1844 in Bedum gekomen hervormde predikant A.W. Buning, die zeer rechtzinnig preekte, is niet met zekerheid uit te maken. De formuleringen in de brief van onttrekking 'dat de Afscheiding niet uit God is' en 'keren dus tot onze verlaten moederkerk terug' wijzen wel in die richting.

Was het werk van ds Postma dan ijdel geweest? Was de Afscheiding niet uit God? De kritieke toestand zal de trouwe leden tot ernstig gebed hebben gedrongen en God is de verhoorder der gebeden.

Eind 1846 komt er een wending ten goede. De diakenen keren terug en men begint in 1847 over het beroepen van een dominee te spreken. Financieel kan het evenmin als in 1844. Dat blijkt uit een rondgang door de gemeente, de paar honderd gulden tractement kunnen niet opgebracht worden. En toch was het zo hoog nodig, dat er een nieuwe herder kwam, die de schapen weidde. Men gaat het beroepingswerk in het geloof beginnen. Ds *E.J. Seegers* van Sappemeer (Kalkwijk) wordt beroepen, maar bedankt, omdat de gemeente niet eenparig was met dat beroep (hij had op een 3-tal gestaan met ds Talsma van Baflo en ds H. Wiersma van Thesinge). Er wordt nog eens met ds Seegers gesproken en dan wordt hij voor de tweede maal beroepen, nu met algemene stemmen. De kerkeraad is zeer dankbaar, wanneer ds Seegers bericht zendt, dat hij het beroep naar Bedum aanneemt.[23]

Men haast zich om alles voor zijn overkomst in orde te maken en enkele weken later presideert ds Seegers de eerste kerkeraadsvergadering, in het voorjaar van 1848.

Hij bleef tot 1852; zijn opvolger was ds *W.H. Frieling;* in zijn ambtstijd

(1853-'63) kwam de gemeente tot bloei, vooral ook omdat in die jaren de orthodoxe predikant in de hervormde kerk opgevolgd werd door een dominee van moderne richting.

Eindnoten:

1 *W. Cost* (1766-1841); 1790 hulpprediker Amsterdam, 1791 predikant te Renswoude, 1793 te Bedum en Westerdijkshorn. Hij werd in 1844 opgevolgd door *A.W. Buning*.
Op 26 april 1840 vierde Cost zijn 50-jarig ambtsjubileum als predikant en had toen de gemeente van Bedum al 47 jaar gediend. Naar aanleiding van die herdenkingsdienst deelde een correspondent in de *Boekzaal der geleerde Wereld* (1840) de volgende bijzonderheden mee:
'In die 47 jaren waren er uit alle huizen (enkele nieuwe uitgezonderd) lijken uitgedragen en door onze Leraar naar het graf gevolgd; slechts in één woning leefden nog man en vrouw in hetzelfde huis, waar onze Leraar hen bij zijn komst alhier vond. Alle overige huisgezinnen waren verhuisd of uitgestorven. Voorts dat de persoon die het eerst door onze Leraar werd gedoopt, zich onder zijn hoorders bevond; terwijl van de overige gedoopten, bijna 2000, de meesten reeds waren gestorven. Ook was aanwezig het enige lidmaat (reeds hoog bejaard) van allen, die onze Leraar hier voor bijna 47 jaren vond. Alle overige oude lidmaten waren reeds ten grave gedaald. Verder was in de kerk de man, die meer dan 40 jaren geleden als eerste door onze Leraar was aangenomen, terwijl reeds de helft van de honderden, die in deze 47 jaren belijdenis hadden gedaan, gestorven was.
Tenslotte was in ons midden de Eerw. Heer *J. v.d. Linden*, predikant te *Kantens*, de enige nog in leven zijnde en dienstdoende predikant van de 36 predikanten uit de classis Middelstum, die hier waren, toen voor bijna 47 jaren de Heer Cost hier kwam'.

2 Bos I, 241

3 Bos II, 9

4 Schrijven van burgemeester B. Peppink, d.d. 24 april 1834, aan de Officier van Justitie in Appingedam (gemeente-archief Bedum).

5 Schrijven van burgemeester aan gouverneur d.d. 1 juni 1835 (gemeente-archief).
Naamlijst Gemeente Bedum

J.K. Havinga
K.J. van de Riet
G.J. van de Riet
T.K. Havinga
N.J. Doornbos
A.J. Wever (meid)
P.J. Wypkema
A.P. van Dijken
D.J. Wijk
J.H. Smit
J.J. Jager
E.J. Posthuma
J.E. Postuma
O.E. Postuma
K.H. Zudema
F.K. Boscher
A.J. Hegeman
F. Kloemeijer
Jakob B. v. Oosten
B.D. Hartsema
T. Siemens

B. Kars
A. Jans
W.K. Mulder
A.S. Noot
W.G. Bazuin
Trientje
J. Alberts
Pieter J. van de Riet
Wed. J.P. van de Riet
W.J. van de Riet
A.J. van de Riet
H.A. Santhe
G.W. Bazuin
A.H. Zudema
K.A. Lanting
G.K. Lanting
A. Albers
E.J. Groenewolt
P.H. Noorman
I.D. Dost
J.S. van Zanten
M.R. Klooster
K.K. Meima
J.K. Meima
T.T. Bruins
T.J. Noordhuis
I.K. Lentenbrink
J.T. Timmer
H.G. Bakker
A.H. Stuurwolt
S.E. van der Molen
B.S. Woest
Eiske van der Molen
J.H. Klooster
D.H. Zudema
K.S. van Zanten
A. Siemens
J.H. Noordhoek
Martje Klaasen
C.C. Betge

6 Schrijven van Officier van Justitie aan burgemeester, 19 mei 1836.
7 Schrijven van burg. S.W.P. van Naerszen aan Officier van Justitie, 25 mei 1836 (gemeente-archief Bedum).
8 Op 19 april 1822 zijn te Middelstum getrouwd *Tymen Cornelis Havinga*, 22 jaar, landbouwer, geboren en wonende te Westerwietwert, zoon van wijlen Cornelis Tymens en Hilje Jans, landbouwers te Westerwietwert, en *Nieske Jans Doornbos*, 24 jaar, dienstmeid, geboren te Middelstum, wonende te Westerwietwert, dochter van wijlen Jan Doornbos en Anje Hilbrands, landbouwers te Middelstum. Getuigen: Kornelis Jans Doornbos, 52 jaar, landbouwer te Bedum, Jan Luinge, 53 jaar, veldwachter, Meindert Jans Kuiper, 24 jaar, timmermansknecht, Gerrit Berends Esman, 36 jaar, winkelier in koopwaren. Blijkens het certificaat van de Nationale Militie was Havinga geboren 12 mei 1799, had hij blond haar en bruine ogen.
9 Op 4 augustus 1825 trouwde te Bedum *Jacob Salomons van Zanten*, 28 jaar, vleeshouwer, geboren te Eenrum, besneden te Groningen 29 december 1796, zoon van Salomon Benjamins van Zanten, van beroep koopman en van Brandje Levy, echtelieden wonende te Baflo, met *Martje Roelfs Klooster*, 26 jaar, zonder beroep, geboren te Zuidwolde, gedoopt aldaar 3 maart 1799, dochter van wijlen Roelf Hindriks Klooster, in leven korenschipper, gewoond hebbende en overleden te Zuidwolde, en van Maria Drewes. Getuigen: Abraham Santhe, 42 jaar, slagter

te Bedum, Siemon Jacobs Weg, 34 jaar, herbergier, Roelf H. Lantink, 27 jaar, klerk, Jan Simons Nienoort, 23 jaar, herbergier. De 3 laatstgenoemden woonden te Onderdendam.

10 Op 30 augustus 1828 trouwt te Bedum ('in het huis der gemeente te Onderdendam') *Gerard Willem Bazuin*, 26 jaar, buiten beroep, woonachtig te Westerdijkshorn, geboren aldaar, gedoopt 29 aug. 1802, zoon van wijlen Jan Gerards Bazuin, in leven landbouwer te Westerdijkshorn, en van wijlen Anje Jans Haverkamp, met *Anje Hilbrands Zuidema*, 40 jaar, landbouwersche, wonende te Westerdijkshorn, weduwe van Klaas Jans Woldinga, overleden 6 oktober 1826 te Westerdijkshorn, dochter van Hilbrand Klaasen Zuidema en Hilje Harms, landbouwers te Bedum.
Op 24 september 1818 trouwt te Bedum *Klaas Hillebrands Zuidema*, 27 jaar, gedoopt 29 mei 1791, wonende te Bedum, zoon van Hilbrand Klaasen Zuidema, landbouwer te Bedum en van wijlen Hilje Harms Bouman, met *Matje Jans Noorda*, 18 jaar, dienstmaagd, wonende te Bedum, 1 juni 1800, gedoopt te Garmerwolde (gem. Ten Boer), dochter van wijlen Jan Jacobs en van Matje Roelfs, daglonersche, wonende te Garmerwolde.

11 brief in gemeente-archief.

12 Op 1 september 1822 trouwden in Ten Boer *Nicolaas Hendericus Pott*, 25 jaar, kleermaker, wonende te Sint Annen onder Ten Boer, geboren 18 oktober *1796 te Leens*, zoon van wijlen Antonius Pott, in leven medicijndocter, en van wijlen Aurelia Cornelia de Graaff, beiden gewoond hebbende en overleden te Leens en *Antje Alderts Datema*, 19 jaar, dienstmeid, wonende te Sint Annen onder Ten Boer, gedoopt te Bedum, dochter van Aldert Datema, dagloner, en Aaltje van der Leide, wonende te Bedum.

13 Bos I, 276.

14 Not. kerkeraad Bedum, 1 april 1841.

15 Notulen kerkeraad 28 februari 1842.

16 G.C.P. van der Vijver - Professor Dirk Postma, 61.

17 Op 15 april 1831 trouwde 'in het huis der gemeente te Onderdendam' *Jan Gerrits Allershoff*, 32 jaar, landbouwer, woonachtig te *Menkeweer* gemeente Bedum, geb. te Warffum 1 febr. 1799, weduwnaar van Geertruid Jurjens Boer, in leven landbouwersche, gewoond hebbende en overleden te Menkeweer 29 april 1827, zoon van wijlen *Gerrit Allershof* en *Trientje Luitjes*, landbouwers, gewoond hebbende en overleden te Warffum. met *Geessien Jans Klein*, 29 jaar, woonachtig te Huizinge (gem. Middelstum), geboren 28 febr. 1802 te Eenum (gem. 't Zandt), dochter van *Jan Klein, landbouwer*, woonachtig te Eenum en van wijlen Willemtje Krijns, in leven landbouwersche, overleden te Eenum.
De getuigen waren: *Harmannus Klein*, 38 jaar, bierbrouwer, woonachtig te Loppersum. *Krijn Klein*, 31 jaar, buiten beroep, woonachtig te Huizinge, *Joannes Snoek*, 49 jaar, predikant der herv. gem. v. Huizinge, *Jan Pieters Smit*, 67 jaar, schoolonderwijzer te Onderdendam.

18 Op 7 mei 1836 trouwde te Bedum *Reert Jans van de Riet*, 44 jaar, zonder beroep, wonende en geboren te Bedum, gedoopt te Bedum 25 dec. 1791, zoon van wijlen Jan Pieters van de Riet en van wijlen Stientje Jans Haverkamp, landbouwers te Bedum met *Heleena Abrahams Santhé*, 24 jaar, buiten beroep, wonende Bedum, daar geboren 3 april 1812, dochter van *Abraham Santhé*, vleeshouwer, en van *Alstje Jans Knol*, echtelieden, woonachtig te Bedum.

19 G.C.P. van der Vijver, a.w., 62.

20 J.F. van Hulsteyn - De Gereformeerde Kerk te Middelstum 1835-1935, 62.

21 v.d. Vijver, 63.

22 We citeren verder voor een deel uit een artikel in *'Ons Kerkblad'* (Bedum), van 21 juli 1956.

23 We ontleenden hier weer een en ander aan een artikel uit *Ons Kerkblad* (1956).

XIV Hendrik de Cock in de gevangenis

28 nov. '34-26 febr. '35

Tijdens zijn verblijf in de gevangenis te Groningen in de *Zoutstraat* van *28 november '34-26 februari '35* - in het Correctie- of Spinhuis - heeft de Cock veel geschreven en nog meer gezongen, gelezen en gebeden. We beschikken over een door hem dagelijks bij gehouden *dagboekje*, met daarin nog enkele *aantekeningen* en over door hem in genoemde periode geschreven *brieven* aan zijn vrouw, geloofsgenoten en officiële kerkelijke en burgerlijke autoriteiten. Het is alles te vinden in het familie-archief de Cock. De lectuur ervan doet ons deze volgens een vooraanstaand Reveilman 'recht lieve, zagte, vroome maar tevens kragtige man', en we voegen eraan toe, deze gereformeerde confessor, kennen in al zijn leed en strijd, maar ook in al zijn geestelijke vrede en blijdschap.[1]

Het dagboek berustend in het familie-archief de Cock, heeft tot titel: *'Mijne ervaringen en bejegeningen en ontmoetingen in de gevangenis'*. Helemaal juist is deze betiteling niet, want van de bejegeningen is niet veel te bespeuren; wèl maakt hij melding van zijn bezigheden, bidden, zingen (heel veel!), lezen en schrijven, van de bezoeken, die hij ontvangen heeft, en van zijn gemoedsgesteldheid.

Behalve dagelijkse notities treffen we in het dagboek ook nog een aantal bijzondere aantekeningen aan, die we eerst eens willen bekijken, alvorens tot het eigenlijke dagboek over te gaan.

Het begint met een aantal *'Notabele Texten in onze dagen'*. Het zijn alleen 'notabele' teksten uit het Oude Testament. We mogen hieruit niet concluderen, dat de Cock zich meer aangetrokken voelde tot het Oude dan tot het Nieuwe Testament, want in de gevangenis heeft hij ook dat laatste ongeveer stuk gelezen. Wel geeft het te denken, dat het aantal teksten uit het boek Job verreweg het grootst is. Kan het zijn, dat hij zich gegrepen voelde door Job, wiens lijdensweg ook tot heerlijkheid voerde?

Ook Jesaja en Jeremia zijn rijk vertegenwoordigd. Zag de Cock misschien enige overeenkomst tussen de herhaaldelijk getekende afval van het volk Israël en van het Nederlandse volk in zijn eigen dagen?

Op Job volgen de Psalmen, de Spreuken van Salomo, Prediker, Hooglied, Jesaja, Jeremia, Klaagliederen, verder Ezechiël, Daniël, Hosea en nog enkele andere profeten met tenslotte uit Exodus, Deuteronomium, Richteren en Kronieken slechts één aanhaling.

Aan deze tekstenlij st gaat nog even vooraf de mededeling, door de Cock

'noteringswaardig' bevonden: 'den 13den Juny 1828 heeft het Classikaal Bestuur van Kampen den Heer Rijk van der Haar als diaken te Genemuiden afgezet, omdat hij verklaarde 'de Gezangen in gemoede niet te kunnen medezingen'.

In de aantekeningen van de Cock volgt op de tekstenlijst een opgave van de *prijzen* der verschillende *spijzen* en *dranken*, die door hem tijdens zijn opsluiting gebruikt werden. Dit verdient een kleine verklaring.

De Cock werd in het Huis van Bewaring niet samen met de andere gevangenen opgesloten. Hij had toestemming gekregen een kamer voor zich alleen te hebben. Men sprak dan van een *pistole* of *pistool*. Men kreeg een eigen vertrek tot zijn beschikking, alleen moest daarvoor, evenals voor het gebruik der meubels, een zekere huur worden betaald. Ook de voeding, spijzen en dranken, kwamen voor eigen rekening. Zo'n vertrek werd pistole genoemd, omdat men er oorspronkelijk een pistool (gouden munt) als huur voor moest geven.

Op de dag dat de Cock de gevangenis inging, schrijft *Eefke Schildkamp-Zand*, de vrouw van één der eerste Afgescheidenen in Groningen, aan de Cocks echtgenote, dat deze bij zijn intree in de gevangenis 'in alles gemoedigt in den Heere' was. Ook 'naar het uitwendige' was alles wel goed, want hij kreeg een 'beste kamer met kachel, bed en tafel'.

Een tamelijk volledige lijst van verkrijgbare voedingsmiddelen, met vermelding der prijzen, is door de Cock in zijn papieren opgenomen. Men zie de aantekening.[2]

De lijst wordt geopend met de huur voor de kamer en voor de meubels. De waarschijnlijk maandelijkse huurprijs bedroeg voor elk van beide f 4. De tarieflijst bevatte alle artikelen, die in een normale huishouding voorkwamen, niet alleen die van spijzen en dranken, maar ook die voor vuur en licht. De prijzen daarvan waren niet hoog en veelal zal de normale winkelprijs hebben gegolden.

Een enkel voorbeeld: Een half pond ossenvlees kostte 25 ct., kalfsvlees 30 ct., spek 35 ct en schapevlees 15 ct. Een half pond kaas kwam op 20 ct., niet alleen de zoetemelkse, maar ook de komijnekaas. Voor een pijp, waarschijnlijk een gouwenaar, werd 1½ ct. berekend, voor een kooltje vuur in de stoof 2 ct. Voor brood, lampolie, kaarsen, turf en steenkool werd de winkelprijs gevraagd.

Een fles wijn kostte 80 ct. plus 15 ct. belasting, een kan bier 12½ ct. Een ei werd met 2 ct betaald. Alles werd wel zeer nauwkeurig berekend; een schaal aardappelen zonder boter kostte 5 ct., met boter 10 ct. Hetzelfde was het geval met de grutten.

Vanaf het begin van zijn gevangenschap tot aan het laatst toe hield de Cock regelmatig aantekening. Gedurende de eerste vier dagen gebruikte hij 3 eieren bij de boterham, later komen de eieren niet meer in de lijst van uitgaven voor, kaarsen en tabak wel regelmatig. De Cock moet een matig roker zijn geweest en naar de gewoonte van die tijd gebruikte hij ook wel een borrel.

Wijn komt een enkele maal op de rekening voor, bij 4 flessen tegelijk.

Schildkamp bezorgde hem ook een keer een fles jenever. Humoristisch doet het aan als eerste post op de uitgavenlijst te vinden 20 ct voor een bittere borrel en koffie. Het aanbieden van een borrel gold in die dagen als een teken van gastvrijheid!

De aantekeningen over de verteringen zijn gedurende de eerste helft der gevangenschap van de Cock veel volledіger dan in de laatste. Reeds tegen half januari worden ze veel beknopter; hij volstaat dikwijls slechts met één regel en schrijft dan b.v. kortweg 24 K.A. 17½, waarmee dan bedoeld wordt 24 januari koffie en aardappelen 17½ ct. Gedurende de laatste dagen van februari noemt hij zelfs alleen nog maar het bedrag, zonder verdere vermelding. Het is of er een zekere gejaagdheid en ongeduld uit spreekt. In de notities van zijn ‘ervaringen’ is dit ook te bespeuren.

Dagboek

In de lijst van verteringen komt de post *kaarsen* niet weinig voor. Het was immers in het kortst van de dagen en de Cock ging zeer laat slapen, steeds na middernacht, dikwijls zelfs tegen één of twee uur, éénmaal zelfs half 3! Van zijn ogen heeft hij in die dagen veel gevergd en in zijn dagboek maakt hij er dan ook éénmaal melding van, 2 januari 1835, dat hij ‘om zijn ogen’ al om half 12 is gaan slapen.

Vrij zeker heeft de Cock tijdens zijn gevangenschap goed en rustig geslapen, want steeds deelt hij mee, dat hij verkwikt, of verfrist, of vervrolijkt is opgestaan en na gebeden en gezongen te hebben met zijn dagelijkse arbeid is begonnen. Deze arbeid, gedurende een lange, eenzame dag, slechts door enkele bezoeken van familie of vrienden onderbroken, bestond uit lezen, schrijven en het zingen van psalmen.

Lezen en zingen stond op de voorgrond, waarbij we het eerste nog weer kunnen onderscheiden in het lezen van bijbelgedeelten, van stichtelijke en van historische lectuur.

Aan *bezoek* zou het de Cock natuurlijk niet hebben ontbroken, maar reeds op zaterdag 29 november, de tweede dag dus, werd hem door de cipier meegedeeld, dat een bezoek ten hoogste een half uur mocht duren en dat daarbij steeds een derde aanwezig moest zijn. In zijn brieven maakt de Cock van dit laatste geen melding; daarin schrijft hij, dat ieder bezoek slechts een kwartier mocht duren.

De tweede dag bracht de Cock voor een deel briefschrijvende door, in de eerste plaats natuurlijk één aan zijn vrouw en één aan zijn vader, verder nog één aan de gemeente van Warffum en één aan de Gouverneur.

Bijna elke dag, behalve op zondag, ontving de Cock drie bezoeken; alleen de zondagen bracht hij in eenzaamheid door. De tweede zondag dat hij in de gevangenis zat, woonde hij een *kerkdienst voor de gevangenen* bij, maar in de woorden van de gevangenispredikant vond hij geen vertroosting. Hij hoorde ds Vrieze preken over Joh. 1:29 ‘maar - schrijft de Cock - de steen des aanstoots weg, alles algemeen flauw, de Raad maar half verkondigd. Voor en in 't midden Ps. 100. Na een lied. De Geest nauw of niet genoemd, maar inplaats daarvan: het moet van boven komen enz.’

Van 8 tot 10 december voltooide hij een geschriftje tegen de gezangen. Hij mocht echter geen papieren naar de drukpers zenden, dit hadden de regenten der gevangenis hem reeds tijdens een bezoek op 5 december meegedeeld.

Een door hem gedaan verzoek, dat zijn vrouw gedurende een paar dagen bij hem mocht vertoeven, werd afgewezen als zijnde geheel strijdig met de orde van het Huis en met een genoemd artikel van het Wetboek van Strafvordering.

Woensdag, 3 december '34 schreef de Cock in de gevangenis een brief aan zijn vrouw, kinderen en aan de gemeente van Ulrum. Hierin vertelt hij o.m. dat *Klaas Ritsema*, die ook in het gebouw zit opgesloten, waarschijnlijk niet zoveel bezoek zal ontvangen als hijzelf, omdat personen met een 'kaartje' voor de Cock daarmee niet tegelijk Ritsema kunnen bezoeken. Maar wat het eten betreft, wordt deze goed verzorgd; ook is hij goed gezond en zingt volgens de 'knegten' nog al dikwijls psalmen.

Naar de Cock heeft vernomen, heeft ds Scholte de getuigen die te Appingedam tegen hem getuigd hadden, voor meinedigen verklaard en moet nu getuigen der waarheid hebben. Schildkamp heeft namens de advocaat van Scholte (volgens de Cock mogelijk wel van der Kemp) naar een lijstje daarvan gevraagd. Hij wil graag namen van hen, die de waarheid verstaan en een preek kunnen beoordelen en tevens enigszins uitleggen.

De Cock geeft daarvoor op, in de eerste plaats de kerkeraad van Ulrum met daarnaast *Egbert Winter, Jan Tobias Bos, P. Kars, Rieuwert Batema, Pieter Kornelis Luit, Klaas Pieters Kuipinga, Alle B. Groen, Eppe Bakker, Jan Stelmaker* en *Jan Brander;* hij vermoedt wel, dat ze in de bewuste kerkdienst (van vrijdag 10 oktober '34) zijn geweest. Is dit bij de een of ander niet het geval, dan wil hij daarvan graag bericht ontvangen.

We merken hierbij op, dat ds Scholte wegens zijn optreden te Ulrum op 10 en 12 oktober, op 25 november '34 voor de rechtbank van Appingedam moest verschijnen. Hij kwam daar pas enkele dagen later, werd toen 5 dagen lang vastgehouden en daarna tegen borgtocht ontslagen. Van de 11 getuigen, waren er slechts 2 op de hand van de Cock nl. *Joost Simons van Ham*, koopman te Winsum, en *Roelof Pieters Medema*, landbouwer te Adorp. De 9 anderen, door Scholte dus van meineed beschuldigd, waren ds *Du Cloux* van Vierhuizen, *M.D. Teenstra* te Ulrum, A.J. Sleuver, kastelein en winkelier te Ulrum, *Jan T. Koster*, veldwachter te Ulrum, *Jan Klein*, rijksontvanger te Ulrum, *Albert J. Buiringe*, schoolonderwijzer te Ulrum, *Jan J. Rietema*, houtzaagmolenaar te Leens, *Jan K. Loots*, landbouwer te Vierhuizen en assessor in de gemeente Ulrum, en *Sybrand H. Balkema*, groot-aannemer te Delfzijl. De laatste was toevallig aanwezig geweest, doordat hij in Leens een nieuwe klapbrug moest maken.

De Officier van Justitie eiste tegen Scholte een gevangenisstraf van 2 tot 5 jaar, de rechtbank sprak hem bij vonnis van 27 februari 1835 echter vrij; de Officier ging in hoger beroep bij de rechtbank van Groningen waar op 17 juni '35 opnieuw vrijspraak volgde.

In zijn brief van 3 december verzoekt de Cock verder enig nader bericht

over de reis van *Klaas van der Laan* en *Simon P. Sluiter* naar Den Haag; hun mededelingen schijnen hem minder gunstig toe dan de verwachtingen te Ulrum zijn; hij hoopt op een goede terugkomst.

Harm Gelms - de oefenaar uit O. Pekela, was ook bij hem geweest. 'Hij was vurig van Geest en kragtig in den Heere'. De Cock verheugde zich erover, dat Harm Gelms hem had meegedeeld, dat hij bij alle hoge en lage besturen zou trachten vrijheid van godsdienst te verkrijgen en vond het met deze jammer, dat *Pot* en *Medema* (beiden oefenaars resp. uit Wetsinge en Adorp) hierin nalatig waren. 'De Kerk toch is die weduwe, die God eenmaal zeker horen zal'.

Aan het slot van de brief deelt de Cock nog mee, dat de Psalmen en de Openbaring van Johannes hem troost en sterkte geven. 'De Psalmen zijn nog al gedurig mijne vermaking en de Openbaring van Johannes geeft mij thans tusschen beiden door des Heeren Geest ook nog al opwekking.

Dezen avond heb ik gelezen Hoofdst. 4, 5, 6 en 7 en zag Hoofdst. 6:11, dat ons vonnis nog wel eens zwaarder kon worden, maar ook Hoofdst. 7:9 en 14 de vertroosting'.

In een naschrift volgen nog enkele mededelingen van huishoudelijke aard, over verzending van onderkleren, een verzoek om een blauwe slaapmuts, en een paar naalden met garen om een boekje of een knoop te kunnen naaien. Verder een vraag om wat 'verkwikking' te sturen, bv. een hoofdkaasje van 'zwijn of koevleesch' en een koe- of varkenstong, die bij deze of gene wel te krijgen zal zijn. Tenslotte komen nog de groeten van vader en broer Derk (zijn zwager), die hem bezocht hadden.

De Cock heeft in de 3 maanden van zijn opsluiting zeer veel gelezen. De tweede dag - zaterdag 29 november - las hij 'met stichting' een preek van *Brakel* en zondag 30 november, na de dag met gebed en dankzegging begonnen te zijn, eerst de voorrede van een geschrift van *Koelman* en verder, 'met aangenaamheid, stichting en opwekking' de eerste preek van Koelman over Ezra. Die dag ook nog 'het stukje van *Harm Witz* ener de Christen' en de tweede preek van Koelman 'met veel overeenstemming en de hartelijke verzuchting, dat de Heere zulks in onze dagen tot redding van Nederland nog geven mocht'.

De Cock zal hier in handen gehad hebben '*Neerlands Plicht en Voorbeeld, van de Reformatie der Kerk*, voorgesteld in twee predikatiën over Ezra 7:23', door de bekende 17-eeuwse piëtistische predikant en schrijver *Jacobus Koelman* (1632-'95), die zich in een woord vooraf richtte tot 'den Reformatie-wenschenden Leser'.

'Harm Witz' was de niet minder geliefde piëtistische schrijver *Herm. Witsius* (1636-1708), die, na o.a. in Goes en Leeuwarden predikant te zijn geweest, hoogleraar in de theologie werd, resp. in Franeker, Utrecht en Leiden.

De Cock doelde hier waarschijnlijk op het 30e hoofdstuk 'Een goed Christen is een goed Borger' in Witsius' *'Practicale Godgeleerdheid of Algemeene Pligten der Christenen'*, Delft 1731.

De volgende zondag - 7 december - las hij van Witsius nog 'met bijzon-

dere vertroosting' diens *'Afscheidsrede'* (als predikant van Leeuwarden gehouden op 7 maart 1675 over 1 Cor. 15:58) en voltooide hij de lectuur van het leven 'van de grote *Knox*' *(1505-'72)*, Schotlands grote hervormer. Deze levensbeschrijving is te vinden in het aanhangsel van *W. Guthry - 'Des Christens Groot Interest'* (uit het Engels vertaald door J. Koelman). In de tijd der Nadere Reformatie werden in ons land Engelse en Schotse stichtelijke schrijvers gretig in vertaling gelezen.

Gedurende de eerste weken van zijn verblijf in de gevangenis las de Cock heel veel in het N. Testament. Op 2 december begon hij de evangelist Marcus in het Grieks te lezen. Daarnaast ging hij zich echter ook verdiepen in *historische lectuur* over diverse onderwerpen, zonder dat daartussen enig verband is te leggen. Hij las o.a. over het leven van Karel V en van Luther, over Johanna Gray, over de Engelse vorsten uit de 16e eeuw, terwijl hij zich ook bezig hield met het leven van verschillende vorsten van Spanje, van de Medici, de Parijse bloedbruiloft, de Wederdoperij, Hendrik VIII van Engeland. Ook las hij de geschiedenis van de pausen tijdens de Renaissance, van de Hussieten met Ziska de Eenogige, Skanderberg, Corvinus, Jeanne d' Arc, alles uit het begin der 15e eeuw. Het is niet duidelijk, welk werk de Cock hier voor zijn lectuur gebruikte; het zal een soort algemene-geschiedenisboek geweest zijn.

Op 15 december schijnt het plotseling tot hem door te dringen, dat hij in zijn omstandigheden toch wel erg laat naar bed gaat; vanaf die dag noteert hij regelmatig, hoe laat hij ging slapen. Gewoonlijk werd het ver na middernacht.

Op 19 december begint hij met de geschiedenis der jonge Christelijke kerk. Hij leest over Karel de Grote, Leo de Isauriër, Julianus de Afvallige, de Arianen, waarnaast de vervolgingen der eerste Christenen ter sprake komen. Het valt op, dat de lezing van bijbelgedeelten in deze dagen enigszins op de achtergrond raakt, al begint hij dan juist met het evangelie van Lukas.

Het leven in de gevangenis gaat intussen zijn gewone gang; psalmgezang, gebed, bijbellezen, historische lectuur wisselen af met het schrijven van brieven en het ontvangen van meelevende bezoekers. Dikwijls nemen deze kleine versnaperingen mee, vaak een stuk koek, ook wel eens een taart, wat appels, wijn, een kaasje en dergelijke kleine dingen, die het leven in de gevangenis iets draaglijker moesten maken. Op 16 december bezorgde Ter Loo uit Meppel hem een 'tabakskistje'; ook liet Klaas van der Laan uit Ulrum hem eens via juffr. Schildkamp een haan bezorgen. Zijn vader gaf hem 15 december een dukaton (een zilveren geldstuk, f 3,15 waard). De lectuuropgaven vervolgen met de Joodse geschiedenis na de kruisiging van Jezus, daarna van de Duitse vorst Herman onder keizer Tiberius, verder van andere Romeinse keizers. En nu noemt hij als bron: 'in het eerste deel van *S. de Vries* voorkomende'. Hij doelt hier op *Joh. Lod. Gottfrieds 'Historische Kronyck'*, vertaald door *S. de Vries*, uitgekomen 1698-1700; vermeerderde uitgave Leiden 1702, ook vertaald door S(imon) de Vries, een in de 17e eeuw geboren schoolmeester uit Utrecht, die in 1698,

blijkens een kopergravure vóór in genoemd werk, 68 jaar oud was. Hij was vertaler en compilator voor een uitgever van aardrijkskundige en historische werken.

Op zondagmiddag 21 december ging de Cock nog eens naar de kerkdienst in de gevangenis om zijn lotgenoot *Klaas Ritsema* te zien; de preek vond hij maar zeer matig, echter beter dan de vorige maal. 's Morgens had hij in de bijbel gelezen.

Op 22 december werd hij ‘door de satan gekweld en aangevochten met boze lusten’, maar gebed, psalmgezang en het lezen in de bijbel brachten bevrijding.

Het aantal gezongen psalmen is in deze dagen opvallend groot; ook las hij in deze periode voor de tweede keer de uitvoerige levensbeschrijving van *John Knox*. Op 27 december brengt Lindeman hem een niet nader genoemd geschrift van *Vijgeboom* (die van 1822-'24 in Axel als een voorloper van de Afscheiding was opgetreden) en de volgende dag noteert hij, dat hij in deze week het eerste deel van *Arnold* half heeft uitgelezen. Misschien was dit *Gottfried Arnold - Das Leben der Gläubigen oder Beschreibung solcher Gottseligen Personen, welcke in den letzten 200 Jahren sonderlich bekandt worden*.... (Halle, 1701, 2 delen). De Cock zal het wel in vertaling hebben gelezen. *Arnold* (1666-1714) was een belangrijk beoefenaar der kerkgeschiedenis, sterk piëtistisch getint.

Op oudejaarsdag 1834 las hij het *‘leven van Calvijn’* door *Beza*.

In de eerste dagen van het nieuwe jaar 1835 begint hij met gedeelten uit het O. Testament: op 1 januari met de Spreuken van Salomo, op 2 januari de Prediker en het Hooglied, daarna de profeten Jesaja, Jeremia en de Klaagliederen om op 6 januari opnieuw terug te keren tot het leven van *John Knox*. Verder las hij die dag nog de levensbeschrijving van de martelaar Thomas Becket en 's avonds nog het leven van Cromwell, Hendrik VIII en Thomas Cranmer. Telkens werd de lectuur afgewisseld met het zingen van psalmen, het ontvangen van bezoekers en het schrijven van brieven.

In het begin van januari 1835 schrijft hij vanuit de gevangenis weer een brief aan zijn vrouw, waarin hij klaagt over de ‘inquisitie’, waaraan zijn correspondentie is onderworpen. Hij vertelt verder van het eentonige leven in de gevangenis, waarvan ‘de eene dag aan de andere gelijk is’. Verder bericht hij, dat hij van de Gouverneur eindelijk ook antwoord op zijn verzoekschriften heeft ontvangen. Het was teleurstellend.

‘Wat mijn voortdurend verblijf en verkeer aangaat in de gevangenis, door 's Heeren goedertierenheid mag mij gedurig Zijn Woord tot spijze en sterkte zijn en mag ik met den digter zeggen: In God is al mijn heil, mijn eer, mijn sterke rots, mijn tegenweer. Hij is mijn toevlugt in het lijden.

Het Woord des Heeren is nog vervuld aan mij, mij heeft nog niets ontbroken en ik ondervind hier ook soms nog, dat zoowel raven als duiven mij spijzigen moeten.

Het Psalmgezang is tusschenbeide mijne vervrolijking en verlustiging,

waaromtrent niet te onregt thans van mij gezegd kan worden, hetgeen eens van één der oude Christenen gezongen wierd:

> Hij zingt altoos den Heere prijs.
> Zijn tong en mond kweelt steeds met lust.
> Zijn *Psalmboek* heeft schier nimmer rust,
> Hij looft God op een blijde wijs'.

Hij verheugt zich, dat *Simon Sluiter* naar de koning is afgevaardigd om bij deze het goed recht van de Cock te bepleiten. Roerend is, hoe hij zijn zoontje *Helenius* opwekt, toch dubbel gehoorzaam te zijn, vlijtig de catechismus te leren en God te bidden, dat hij die ook moge leren verstaan, opdat hij bij zijn thuiskomst 'een goed getuigenis' mag ontvangen.

In de dagen omstreeks half januari moet de Cock bepaald veel gelezen hebben, want 12 januari werd het zelfs half 3 voor hij ging slapen en 14, 15, 17 en 18 januari werd het weer 2 uur. In die periode hield hij zich bezig met de geschiedenis van 'Hongarije en Moscovië', waarbij het steeds weer opvalt, hoe het vooral de geschiedenis van bekende personen is, die zijn belangstelling heeft.

In zijn dagboek komt herhaaldelijk voor, dat hij gelezen heeft in *'Corput'*. Op 6 januari noemt hij die naam voor het eerst. Daarmee is bedoeld ds *Abraham van den Corput* (1599-1670), in zijn jonge jaren predikant te *Giessen-Nieuwkerk* en gestorven te Dordrecht, waar hij was gaan wonen, toen hij om gezondheidsredenen zijn ambt had neergelegd.[3] Deze beoefenaar der kerkhistorie schreef o.m.:

'De goddelicke Vierschare, dat is ontdeckinge der Hemelsche oordeelen, voorgesteld in seer heerlicke ende gedenck-weerdige Exempelen' (4 delen). (Utrecht 1659, A'dam 1669).

In dat werk nu heeft de Cock veel zitten lezen. Het bevat ook een schets over het leven en de dood van John Knox.

In die dagen las hij ook de verschillende profeten zoals Daniël, Hosea, Amos, Obadja, Jona, Micha en ook de overige.

Op 26 januari maakt hij melding van het bezoek van zijn vrouw en zijn 10-jarig zoontje Helenius, en van zijn vrienden S. Luninga en J.J. Beukema uit Ulrum.

In een brief aan zijn vrouw, weer vanuit de gevangenis geschreven en te dateren kort na 17 januari '35, antwoordt hij op een schrijven, waarin zijn vrouw meedeelt niet tot aankoop van een huis te zijn overgegaan, hoewel hun beider taxatie toch enigszins hoger lag. De reden, waarom zij de woning niet gekocht heeft, kan de Cock niet bevroeden; hij verwondert zich er wel over, maar ziet hierin duidelijk Gods hand, die deze plaats niet voor hen bestemd heeft. Wat haar tot haar besluit bewogen heeft, krijgt hij wel eens schriftelijk of mondeling te horen.

Ook verheugt hij zich erover, dat *Simon Sluiter* gezond en wel uit Den Haag is teruggekeerd, waar hij de koning een verzoekschrift had aangeboden. Deze is thans van het een en ander niet onbewust.

De Cock vertelt in zijn brief verder, dat vader en 'broer' Derk (zijn zwager Derk Venema) de vorige zaterdag bij hem op bezoek waren geweest

(17 januari '35). Derk had toen een uitvoerig verslag gegeven van een rel te *Wildervank* (van 15 januari).

Verder vermeldt hij nog van Antje gehoord te hebben, dat een oefeninghouder, die te Groningen veroordeeld was, te Leeuwarden was vrijgesproken, wat een zegen zou zijn, als het bevestigd werd.

In een postscriptum deelt hij nog even mee, dat hij met de brief wat vuil goed en een stuk koek voor de kinderen meegegeven heeft.

In zijn dagboek maakt de Cock steeds melding van de verzorging, die hij van bevriende zijde uit de stad ontvangt, b.v. op 3 februari door juffrouw Schildkamp voor de 9e keer, op 7 februari door vrouw Gozen voor de 10e maal, op 17 februari door R. Kema voor de 11e keer, op 19 februari door Verschuur voor de 12e keer en op 24 februari voor de 13e maal door de vrouw van Kruger (de cipier).

In een ongedateerde brief (te dateren op kort na 2 februari '35) schrijft de Cock aan zijn vrouw over hun toekomstige *verhuizing*. De manier, waarop zijn vrouw dit regelt lijkt hem goed toe. Hij geeft echter de raad, de boeken, wegens hun zwaarte, niet in het kabinet te bergen, maar ze op planken op de vloer in een hoek van de kamer tegen het beschot op elkaar te stapelen, de grootste onder. Dan kunnen er in een kleine ruimte nog al veel op elkaar gezet worden. Na zijn terugkomst uit de gevangenis kan hij zich er wel buiten redden en zo nodig kan hij ze gemakkelijk vinden. Verder dankt hij zijn vrouw voor het schrijven van een brief aan het College van Toezicht, maar ze moet er niet veel resultaat van verwachten en met hem haar troost vinden in het vertrouwen op God. Ook hij leeft ondanks alles ‘stil vergenoegd en blijde’ in dat vertrouwen voort.

Verder bevat de brief nog, behalve een mededeling over een geldvordering van de ‘boekweitenmulderske’, bericht over een bezoek, dat hij op maandag 2 februari ontvangen heeft van *luitenant Smitt* uit Zwolle, die de complimenten van vele vrienden uit die stad overbracht. Deze had ook twee brieven meegebracht; in één daarvan, van juffrouw Ridderinkhof, stond het verzoek, mede namens haar man gedaan, eens bij hen te komen. We merken hierbij op, dat deze *Wolter Wagter Smitt*, luitenant bij de schutterij, bevriend was met de Cock, die op donderdag 24 maart '35 zijn huwelijk kerkelijk bevestigde. Smitt brak later met de Afgescheidenen en werd één der leidende figuren in de Kruisgemeenten.

Verder maakt de Cock in zijn brief nog melding van bezoekers uit *Smilde* (2), *Burum, Zuidbroek* en *Stadskanaal*. Met een bede om hulp en steun en een zegenwens voor allen, die Sion beminnen, eindigt deze brief, die hij ondertekent met H. de Cock, Geref. Leeraar te Ulrum, thans een gevangene Christi.

Op 7 februari las hij *John Brown: ‘Over het geloof in dagen van beproeving’*.[4]

Diezelfde dag maakt hij de opmerking, dat hij door niemand bezocht is. Op zondagen was hij dit wel gewend, maar de 7e was een zaterdag en op werkdagen was er nog steeds bezoek geweest. Was er misschien gladheid of sneeuwval in het spel?

Op 8 februari werd Koningen II gelezen, met daarnaast gedeelten uit Openbaringen. In zijn aantekeningen begint de Cock langzamerhand minder uitvoerig te worden, ook minder duidelijk. Zo valt het b.v. op, dat hij 10 februari nog eens terugvalt op Koningen I, dat hij ook op 6 februari reeds gelezen had. Zeer waarschijnlijk heeft hij hiermee Kronieken I bedoeld, omdat hij op 12 februari Kronieken II las.

In februari las hij ook de zondagen van de Heidelbergse Catechismus, echter niet regelmatig, de laatste maal op 22 februari zelfs de laatste zondagen, van 44-52, tegelijk. Op 11 januari had hij gelezen van ds *Molenaar* Zondag 1-7, waarmee wel catechismuspreken van de Haagse predikant *Dirk Molenaar* (1786-1865) bedoeld zijn, de schrijver van het *'Adres aan mijne Hervormde Geloofsgenooten'* (1827), waarin deze veel critiek oefende op de gang van zaken in de Hervormde kerk. De Cock had hem ook eens om raad gevraagd i.v.m. het dopen van kinderen uit andere gemeenten.

Veel heeft de Cock in die dagen gezongen, de liederen van Hammaäloth (de psalmen 120-134), op 15 februari zelfs voor de derde keer. Het is niet na te gaan of de Cock naast de bijbelse lectuur de laatste twee weken ook nog veel andere geschriften gelezen heeft; in zijn aantekeningen maakt hij er bijna geen melding van. We noteerden alleen voor 23 februari: Gelezen *Aitsemaas 'Herstelde Leeuw'*, waarmee hij bedoelt *'Herstelde Leeuw of discours over 't gepasseerde in de Vereenighde Nederlanden in 't jaar 1650 en 1651'*, van de hand van de geschiedschrijver *L. v. Aitsema*.

Op 13 februari las hij nog Ezra, Nehemia en Esther; ook de Openbaringen worden nog een paar maal vermeld, maar overigens doet hij in zijn steeds beknopter wordende aantekeningen slechts mededeling van de gelezen en gezongen psalmen en van de bezoeken, die hij ontvangt. Ook van het bidden maakt hij de laatste dagen geen gewag meer. 't Is of hij ongeduldig wordt en naar het einde van zijn arrest verlangt. Zijn vrienden zijn hem echter tot het einde toe trouw blijven bezoeken. Dat de Cock hun komst zeer op prijs heeft gesteld, blijkt uit het feit, dat hij in zijn dagboek steeds trouw hun namen heeft genoteerd; hun meeleven heeft hem gesterkt en getroost (we hebben de lijst in een bijlage opgenomen).

In een brief van 15 februari '35 aan zijn vrouw toont de Cock zich blij over haar mededeling, dat zij zo 'welgemoedigd' de *pastorie heeft verlaten*. Ook hij heeft er in de geest afscheid van genomen. Tevens verheugt hij zich erover, dat hij, hoewel naar het lichaam gebonden, vrij mag zijn naar de geest en is blij en dankbaar, dat de vrienden haar zo trouw hebben bijgestaan.

Hij raadt zijn vrouw aan maar geen haast te maken met het zoeken van een nieuwe woning en daarmee liever te wachten totdat hij vrij komt. Ze zijn immers niet bepaald aan Ulrum gebonden en kunnen desnoods te Groningen ook op een bovenwoning gaan wonen, of als het niet anders kan, voor een jaar bij moeder Venema (in Wildervank) gaan inwonen. Hierover maakt hij zich nog geen zorgen; wèl vindt hij, dat de vernieuwde inkwar-

tiering in de zoveel kleinere woning, die zijn vrouw nu heeft moeten betrekken, een grove onbillijkheid is.

Wat zijn overkomst na zijn vrijlating betreft, deelt hij aan zijn vrouw mee, dat zij hem niet vóór de zaterdag (28 februari) moet verwachten, daar hij hier in de stad nog enkele zaken af te handelen heeft en bovendien nog aan Klaas Stobbe beloofd heeft hem op te zoeken.

De Cock schrijft verder, dat ds Scholte dinsdag in de stad zal komen. Het leek hem toe, dat Scholte in zijn brief vol goede moed, ‘maar ook nog al eenigsints vleeschelijk’ was. Met diens proces schijnt het goed te staan (inderdaad werd Scholte 27 februari vrijgesproken). Verder had Scholte hem gemeld slechts door geweld genoodzaakt uit de pastorie te zullen gaan. Hun dagelijkse bijeenkomsten daar (in Doeveren en omgeving) werden nog niet gehinderd, en in Zeeland - stond in Scholtes brief - hadden zich wel 4000 personen van de Hervormde kerk afgescheiden.

De Wit (de oefenaar P.R. de Wit uit Wildervank) heeft al een paar maal geprobeerd, schrijft de Cock, hem te bezoeken, maar tot nu toe was dit niet gelukt. Hij komt echter, zo had de Cock vernomen, morgen weer voor één of twee dagen naar de stad en dan zal hij de Cock vrij zeker wel kunnen spreken (inderdaad bezoekt de Wit hem de 18e februari). De Wit is nog steeds trouw werkzaam en houdt dagelijks met 19 personen bijeenkomsten. Ook de vader van het werkhuis in *Veendam* (de oefenaar *Jacob Geert Huiskes*) had onlangs de Cock opgezocht (10 februari); hij had alles moeten verlaten, maar voelde zich toch gesterkt.

Zelfs uit Oost-Friesland had de Cock een brief ontvangen, uit Stoppelmoer, waar ook wat meer ‘levendigheid’ kwam. Om zijn eenvoud en naiviteit had deze brief hem zeer vermaakt.

De Cock eindigt zijn schrijven met de gewone zegenbede ‘uit mijne gevangenis om Christus' wil’.

Op de dag van zijn *vrijlating* (donderdag 26 februari '35) of iets daarvoor, schrijft de Cock aan zijn vrouw, dat de ure zijner verlossing (uit de gevangenis) is aangebroken en dat hij zaterdag hoopt thuis te komen. ‘De Heere geve ons dan eene gewenschte vereeniging en leide, steune en sterke ons voorts in Zijne wegen, opdat wij het Lam mogen volgen waar het henen gaat....

Groet bij voorraad van mij allen die den Heere Jezus liefhebben en de Heere vereenige ons spoedig geestelijk en lichamelijk. Amen’.[5]

Eindnoten:

1 M. Elisabeth Kluit - Het Protestantse Reveil in Nederland en daarbuiten 1815-1865, p. 253 (Amsterdam, z.j.).

2

Huur voor kamer	f 4,-	½ pond schapevlees	15 cent
Huur voor meubels	f 4,-	½ pond gerookt	35 cent
Thee of koffie en melk	12½ cent	½ pond spek	35 cent
Thee of koffie en suiker	15 cent	Een ei	2 cent
½ kan melk en water	2½ cent	½ pond zoetemelkse kaas	20 cent
Ontbijt, brood en koffie	25 cent	½ pond komijne kaas	20 cent
½ kan soep	20 cent	Tarwe- of roggebrood	
½ kan bouillon	20 cent	naar de prijs van de winkel	
1 schaal vlees, 2 groenten		Een boterham	5 cent
en brood	60 cent	Een boterham met kaas	
1 schaal vlees of vis en		of vlees	10 cent
groenten of salade met brood		1 fles wijn	80 cent
	50 cent	1 kan bier	12½ cent
Schaal aardappelen zonder		Belasting van wijn	15 cent
boter	5 cent	Belasting van bier	2½ cent
1 schaal aardappelen met		1 kan wijn azijn	25 cent
boter	10 cent	1 kan bier azijn	15 cent
1 schaal grutten met boter	10 cent	1 kan slaolie	90 cent
1 schaal grutten zonder		Lampolie, kaarsen, turf,	
boter	5 cent	steenkool, winkelprijs	
1 schaal groenten	15 cent	Een kool voor in de stoof	2 cent
½ pond ossenvlees	25 cent	Een pijp	1½ cent
½ pond kalfsvlees	30 cent		

3 G.D.J. Schotel - Kerkelijk Dordrecht I, Dordrecht-Utrecht, 1838, p. 524.

4 In 1736 verscheen dit werk onder de titel: *'Het Leeven des Geloofs ten tijde van Beproevingen'*, door *John Brown*, Bedienaar des Evangeliums. Opgeheldert en verklaart uit Hebr. X .38. Uit het Engelsch vertaalt door *P. van der Meersch*. Met een breede voorreden (die de praktikale Godtgeleerdheid in het gemeen, ende dit praktikaal geschrift in het bijzonder aanprijst) van *Cornelius van Velzen*, Theol. Doct. en Prof. te Groningen (Leyden, 1736).
Deze *Cornelius van Velzen* (1696-1752) werd in 1722 predikant, in 1731 gewoon hoogleraar in Groningen, waar hij exegese, kerkgeschiedenis, dogmatiek en Hebreeuwse antiquiteiten doceerde. Als buitengewoon hoogleraar gaf hij ook college in de praktikale godgeleerdheid. Hij stond sympathiek tegenover Schortinghuis en gaf een aantal preken van Smijtegelt uit. Zijn devies luidde: *'candide et prudenter'* (rein en voorzichtig).

5 Dat de Cock 26 februari '35 werd vrijgelaten, wordt bewezen door het feit, dat hij op de avond van 26 februari te Haren in een bijeenkomst spreekt, waarvan proces-verbaal wordt opgemaakt.

De burgemeester meldde 27 februari 1835 aan de Gouverneur, dat de vorige dag (donderdag 26 februari) om ongeveer 9 uur 's avonds een godsdienstige samenkomst van tussen de 20 en 25 personen was gehouden 'in de behuizinge van de weduwe van Jan Lucas Sluiter zijdwaarts Haren, aan de achterweg letter B no. 25a'. Haar schoonzoon *Folkert J. Eisses* woonde bij haar in. Om ongeveer half 12 was men uiteengegaan. De veldwachter had daarbij de volgende personen opgemerkt: *de Graaf* tamboer maitre der schutterij, *Andries van Rhee* en huisvrouw, *Tameling* en huisvrouw, een dochter van *Dijkema* en anderen. Genoemde personen waren allen bekende Afgescheidenen uit de stad Groningen). De Cock was ongeveer tegelijkertijd met een wagen weggereden.
De 'behuizinge van de wed. Jan Lucas Sluiter' stond aan de huidige Kromme Elleboog in Haren. De Kromme Elleboog, voor zover deze weg thans zuidnoord loopt en de tegenwoordige Kerklaan heetten destijds de Achterweg. (J. Kuyper - Gemeenteatlas, provincie Groningen). Leeuwarden 1866 ev. In die tijd bezat Jan Lucas Sluiter, later zijn weduwe, daar enig land met opstal. Van deze opstal is thans niets meer te vinden. Het perceel grond, toebehorend aan de fam. Sluiter, was gelegen, gerekend vanaf de huidige Kerkstraat: noordwaarts, aan de westzijde van de Achterweg, het tweede perceel vanaf hoek Kerkstraat-Achterweg (volgens schriftelijke gegevens van dr C. Smits te Haren). De inwonende schoonzoon van de wed. Sluiter, Folkert Eisses, was 8 mei 1830 te Haren getrouwd. Hij was toen 26 jaar, boerenknecht, geboren Engelbert (gem. Noordelijk), wonende te Glimmen (gem. Haren), zoon van *Jan Folkert Eisses*, arbeider, en van *Albertje Kars Teulinga* te Haren.
Zijn bruid, *Alberdina Sluiter*, was 20 jaar, dienstmeid, geboren te Haren, wonende te Glimmen, dochter van wijlen *Jan Lucas Sluiter* (overleden 5 april 1823) en *Marchje Jans Vrieling*, wonende te Haren.
Getuigen waren o.a.: *Kars Eisses*, 29 jaar, landbouwer, wonende te Onnen, broer van de bruidegom en *Borgert Vrieling*, 51 jaar, landbouwer, wonende te Haren, oom van de bruid.

XV Lijst van bezoekers van ds H. de Cock tijdens zijn gevangenschap in Groningen

Lijst van bezoekers van ds H. de Cock tijdens zijn gevangenschap in Groningen van 28 november 1834-26 februari 1835, volgens zijn eigen opgave in zijn *dagboek*.[1] Bij een aantal namen hebben we een enkele bijzonderheid geplaatst.

vrijdag 28 november 1834

geen.

zaterdag 29 november 1834

juffr. Schildkamp (de toen 25-jarige Eefke Zand, vrouw van de koekebakker, later boekverkoper O.L. Schildkamp uit de Oude Boteringestraat. Haar man was pas door de Cock bevestigd tot diaken van de door de Cock geïnstitueerde Afgescheiden gemeente van Groningen.

zondag 30 november 1834

geen.

1 december 1834

F. Hekma van Warffum (landbouwer; in 1835 kocht hij de grote boerderij 'Castor' te Zuurdijk en werd de voorman van de Afgescheidenen te Zuurdijk en Leens).
Geert S. (v.d. Laan? Zo ja, dan kwam hij uit Oldehove).
Schildkamp Ontje Luppes Schildkamp; de uit O-Friesland afkomstige, eerste diaken der Afgescheiden kerk van Groningen).

2 december 1834

juffr. Groothuis (de 41-jarige Harmanna Neeltje van der Borgh, vrouw van de heel- en vroedmeester Albert Kaspers Groothuis. Haar man overleed in 1839. Zij hertrouwde op 18 november 1841 met de weduwnaar Derk Derks Drukker uit Stroobos, die zich nu in Ulrum vestigde, daar ouderling werd bij de Afgescheiden kerk en later predikant in Dokkum).
Knelske 'een boerinne' (nadere persoonsgegevens onbekend).
Harm Gelms (de 35-jarige oefenaar uit Oude Pekela, in 1847 van de Afgescheiden kerk afgesneden).
Vader (Tjaarda de Cock, geboren 1767, eerst landbouwer en assessor te Veendam, later burgemeester van Wildervank).
broer Derk (zijn zwager Derk Helenius Venema. Hendrik De Cock zelf had twee broers, Regnerus en Harmannus, en een zuster Harmanna).

3 december 1834

vrouw Gozen (nl. T.J. Gozen-Zijlstra uit een kelderwoning aan de

Grote Markt. Lid van de Afgescheiden kerk in Groningen).
J.L. Bos (waarschijnlijk de 45-jarige landbouwer Jan Lubbers Bos, in 1836 de eerste Afgescheiden ouderling in Stedum).

4 december 1834

Van Rhee (allicht Andries van der Ree, verver in de Heerestraat te Groningen; hij voegde zich 10 maart '35 bij de Afgescheiden kerk aldaar, maar onttrok zich weer in 1837. In een geschriftje van K. Schuur (bakker te Delfzijl) 'Zamenspraak tusschen vader en zoon' (1835), staat een inleidend vers van A. van Rhee - op de Verdediging van Ds H. de Cock voor de Groninger Rechtbank).
Schildkamp
Antje (nadere persoonsgegevens onbekend).

5 december 1834

juffr. Dijkema (Klaassien Alberts Hubert, vrouw van houtkoper Rudolf Dijkema aan het Zuiderdiep, behorende tot de eerste Afgescheidenen in Groningen).
juffr. Wolf
de regenten

6 december 1834

Martje (Martje Geerts Oosterhuis, weduwe van Eilt Timens Wierenga. Ze verschafte mevr. de Cock met de kinderen onderdak, toen deze uit de pastorie moest).
meester Bril van Adorp (Sietse P. Brill; in 1840 ontslaggenomen als schoolmeester. Verhuisde toen naar Ulrum. Is altijd hervormd gebleven).
Wolters, de schilder.

7 december (zondag) 1834

broer Regnerus (de Cocks oudste broer, getrouwd met de oudste zuster van zijn vrouw, Eetje Venema. Hij was ontvanger der registratie in Winschoten).

8 december 1834

geen.

9 december 1834

vrouw Ensing (de 29-jarige Anna de Ruiter, in 1828 getrouwd met Lammert Ensing te Groningen. Ze behoorden tot de eerste Afgescheidenen).
Freerk Hekma.
ds Snoek (ds Joh. B. Snoek, 1826-'46 hervormd predikant te Huizinge. Hij deelde de opvattingen van de Cock, maar bleef hervormd).

10 december 1834

vrouw Gozen.
Jan Tobias Bos? Zo ja, dan landbouwer in Niekerk bij Ulrum.
juffr. de Cock.

11 december 1834

Bolhuis (waarschijnlijk de 38-jarige Berend van Bolhuis, koopman, in 1815 getrouwd met Hillegien Abels Pot).

Staverman van Hoogeveen.

12 december 1834

juffr. Schildkamp.
Pieter Alberts Bouma van Uithuizermeeden (landbouwer, zoon van de burgemeester).

13 december 1834

Ananias (Jan Roelfs Ananias, die ook in de Afgescheiden kerk van Groningen nog een poos oefenaar is geweest).
Alberdina Dijkema (dochter van de houtkoper R. Dijkema van het Zuiderdiep).
Klaas van de Pekela.

14 december (zondag) 1834

geen

15 december 1834

W. de Vries, kleermaker te Groningen (waarschijnlijk Wilke Harms de Vries, afkomstig van Delfzijl).
Ter Loo, van Meppel.
Vader

16 december 1834

Albert Gort, van Hoogeveen (landbouwer).
Meijering, van Leeuwarden.
Klaas van der Laan (verver te Ulrum).
juffr. de Cock.

17 december 1834

kapitein Werbster (A.G. Webster, geb. 1761; in 1834 heette hij ‘een gepensioneerd kapitein’. Hij bewoonde een kamer bij de koperslager R.J. Haijer te Assen).
W. Mugge (Wycher Harms Mugge, 29 jaar, zeeman van O. Pekela; hij liet enkele geschriftjes drukken).
juffr. Dijkema.

18 december 1834

vrouw Gozen
juffr. Wolf

19 december 1834

Schuring (waarschijnlijk bakker Schuringa uit Middelstum).
Bolt (waarschijnlijk de boekverkoper J.H. Bolt uit Groningen. De Cock schrijft tenminste in een brief van 3 dec. '34 aan zijn vrouw en gemeente: ‘Bolt verzoekt zoveel acten van afscheiding, als er

nog overig zijn en zoo spoedig mogelijk. Gij moet even aanteekenen hoeveel').
Pot (Nicolaas Hendericus Pott (1796-1842), kleermaker te Wetsinge, een gezien oefenaar).
juffr. de Cock.
broer Harmannus.

20 december 1834

Hendrik David Ehrard uit Groningen (koemelkersknecht; hij werd

in 1839 de eerste koster van de Afgescheiden kerk in de Guldenstraat).
van Rhee.
Kornelis Voet (schipper te Ulrum).

21 december (zondag) 1834
Schildkamp.

22 december 1834
Antje.
vrouw Schildkamp.
Alberdina Dijkema.

23 december 1834
Sikkens (Deze Hendrik Sickens, landbouwer te Bovensmilde, zou later de Cock met diens gezin bij zich in huis nemen).
Van der Werff (één van de van der Werfs uit Wildervank?).
Mees (zal een neef van hem zijn; welke valt zonder meer niet uit te maken. Zijn tante (zuster van zijn vader) nl. Enna de Cock was getrouwd met Menso Alting Mees, predikant te Leermens. De hier bedoelde Mees moet één van de zoons uit dat huwelijk zijn geweest).

24 december 1834
Hajer van de Pekela.
Meijering (van Leeuwarden).
Jan van der Werf (uit Wildervank? Daar trouwde 3 februari '34 Jan Geerts v.d. Werf met Grietje Brongers).

25 december 1834
geen

26 december 1834
geen

27 december 1834
Lindeman (Engelke Lindeman, diaken te Groningen, van beroep timmermansknecht, later predikant).

28 december (zondag) 1834
geen.

29 december 1834
Buning (zijn zwager Hendrik Coenraad Buning, geneesheer; hij trouwde 22 februari 1830 te Wildervank met de Cocks 20-jarige zuster Harmanna Margaretha).
Harmanna (zijn zuster).
moeder Venema.

Derk (zijn zwager Derk Venema).

30 december 1834

Knelske.

Kornelis Willems (Brands? Uit Sauwerd; een oefenaar, die nooit lid van de Afgescheiden kerk is geweest, maar daarin wel een tijdlang voorging).

31 december 1834

Van Rhee.
Geertje (misschien Geertje Hulshoff, wed. Koster uit Ulrum)
vrouw Gozen.
vrouw Schildkamp.

1 januari 1835

geen.

2 januari 1835

Hillegien van Zuidlaren (Hillegien Hessels, 'bakkersche').[2]
Voortman van Rijssen (Otto Voortman 1760-1844, 'leider' der Afgescheidenen aldaar, een bekend oefenaar. Vermoedelijk heeft hij de Cock wel eens ontmoet bij de familie Ridderinkhof in Zwolle).
Klaas Stobbe (waarschijnlijk van Wildervank. Daar sterft 3 maart 1861 op 72-jarige leeftijd Klaas Stobbe, arbeider, geboren te Wildervank, weduwnaar van Trijntje Groeneveld).

3 januari 1835

Schildkamp.
Smedt (Johan Wilhelm Schmedt, 32 jaar, timmerman te Groningen, één der eerste Afgescheidenen aldaar).

4 januari (zondag) 1835

geen.

5 januari 1835

Mat. de Wit.
Aaltje P. Bos (deze 'dienstmeid' was één van de eerste 12 Afgescheidenen in Groningen.)

6 januari 1835

Wolberts.
Harte Molenaar, bakker te Assen.
Jan Mooi (is enige tijd ouderling geweest in de Afgescheiden kerk te Hellum).

7 januari 1835

Aaffien (allicht Afien Pieters Kloppenburg, de vrouw van Jan Rengers Brouwer).
Jan Rengers.
De Wit (waarschijnlijk oefenaar Poppe Rijkens de Wit uit Wildervank, later predikant te Apeldoorn).

8 januari 1835

Vinkemuller (Hendrik Vinkemulder, bakker in de Steentilstraat).

Jan Luitjes (Dijkhuis?, landbouwer te Hornhuizen).

9 januari 1835

Imke Knelske, (de dochter van K. Stobbe ‘die mij wat oude wijven gebragt heeft)’

10 januari 1835

juffr. Schildkamp.

11 januari (zondag) 1835

geen.

12 januari 1835

Hendrik (zijn zwager Hendrik C. Buning?).
juffr. Ananias (Willemtien Swartwolt, met wie oefenaar Jan Roelfs Ananias in 1833 trouwde).
Roelf Medema (oefenaar uit Adorp, later Afgescheiden predikant geworden).
vrouw Gozen.

13 januari 1835

Steenhuis van Kantens (H.E. Steenhuis, landbouwer onder Kantens).
juffr. de Cock.

14 januari 1835

vrouw Gozen.
juffr. de Cock.
Muller van Assen.

15 januari 1835

Geessien van Scheemda (misschien Geessien Harms Edens, de latere vrouw van ouderling Wypke Tjakkes Veldman).
De Graaf van Groningen (Joh. P. de Graaff, korporaal-tamboer bij de tweede ban der schutterij en bode van de Schuttersraad, wonende aan de Lage der A in Groningen).

16 januari 1835

Bouman van Warffum (Jakob Bouwman, landbouwer te Warffum).

17 januari 1835

Dwarshuis (allicht broodbakker Kornelis Jans Dwarshuis, de eerste Afgescheiden ouderling in Warffum).
Schildkamp.
Vader
broer Derk.

18 januari (zondag) 1835

geen

19 januari 1835

Antje

20 januari 1835

Knelske.

21 januari 1835

Kars Bakker (Kars F. Wormnest, bakker te Sappemeer).
Jacob Harms

Vrouw Ensing (vrouw van de commies Lammert Ensing aan de Rademarkt).
juffr. Schildkamp.

22 januari 1835

Geert Simens (v.d. Laan? In diens woning hebben de Afgescheidenen uit Oldehove en omgeving van 1835-'38 gekerkt).
juffr. Schildkamp.
Jan Wever.

23 januari 1835

Aagtje de Wit.
juffr. Dijkema.
Schelte Veldman (bakker te Appingedam).

24 januari 1835

R. Kema (de eerste Groningse ouderling, koemelker buiten de Kranepoort).
Hendrik (zijn zwager Hendrik Buning).
Hillegien van Zuidlaren.
Schildkamp.

25 januari (zondag) 1835

geen.

26 januari 1835

Siewert Luninga (landbouwer te Ulrum).
J.J. Beukema (de bekende broodbakker en ouderling te Ulrum).
juffr. de Cock met Helenius.

27 januari 1835

Tonnis.
Jacob Glas.
Klaas.

28 januari 1835

Jacob Zaadjer van Zuidbroek.
Van Rhee.
juffr. Schildkamp.

29 januari 1835

Jan Tobias (Bos? landbouwer te Niekerk).
vrouw Bolhuis (de vrouw van Berend van Bolhuis?).
Fennegien de Vries van Stadskanaal.

30 januari 1835

Jogchem van Zwol (landbouwer te Ulrum).
Sieger Wieringa (molenaar te Ulrum).
Jan J. Dol (de 30-jarige landbouwer en weduwnaar Jan Jans Dol uit Oldehove; hij zou 4 maanden later hertrouwen met de 26-jarige Fennegien Hendriks Olthuis).

31 januari 1835

Schildkamp.
juffr. Dijkema.

1 februari (zondag) 1835

geen.

2 februari 1835

Luit Smid (Wolter Wagter Smitt uit Zwolle, luitenant bij de schutterij, bevriend met de Cock die zijn huwelijk bevestigde. Smitt brak later met de Afgescheidenen en werd één der leidende figuren in de Kruisgemeenten.
Lindeman.
tamboer Avontuur.

3 februari 1835

Freerk Drok.
Pieter, van Burum (een oefenaar).
Hofman (misschien J. Hofman 'administrateur der venen', wonende te Bovensmilde, één der oprichters van het korte tijd bestaan hebbende Afgescheiden schooltje te Smilde).
juffr. Schildkamp.

4 februari 1835

Bos. (Jan Tobias?)
vrouw Verschuur (Kuinje Hindriks, de vrouw van schoenmaker Jan Verschuur uit de Visscherstraat. Verschuur en Lindeman waren de eerste diakenen van de Afgescheiden kerk van Groningen).

5 februari 1835

vrouw Gozen.
Smidt.

6 februari 1835

Boukje van Sappemeer.
Derk.
Vader.

7 februari 1835

vrouw Gozen.

8 februari (zondag) 1835

geen.

9 februari 1835

Hendrik van Onstwedde (misschien Hindrik Besseling, de eerste diaken in Onstwedde).
Mat.
Antje (Ulrum).

10 februari 1835

Knelske.
Jacob van Hoogkerk (waarschijnlijk de landbouwer Jacob Reinders van Til).
Huiskes (Jacob Geert Huiskes, oefenaar uit Veendam, later de eerste Afgescheiden predikant van Wildervank (1841-'44).

11 februari 1835

Jurrien Smid.
juffr. Schildkamp.

12 februari 1835

Louwina.
Wolter (schoenmakersknecht uit Uithuizermeeden).
een *bedelaar.*

13 februari 1835
A. Zuidhof (A.P. Zuidhof, schoonzoon van wed. Tooi te Westerwijtwerd).
Knelske.
Steenhuis (landbouwer van Kantens).

14 februari 1835

Haje met krukken van Ureterp.
Hendrik.
Pieter lans van der Helm (waarschijnlijk een dagloner uit Hellum).

15 februari (zondag) 1835

geen.

16 februari 1835

vrouw Mees (misschien de vrouw van zijn neef).
juffr. Dijkema.

17 februari 1835

Koba Dijkhuis.
Michiel Willems Dijkstra (een 33-jarige landbouwer uit Doezum).
Drukker van Stroobos (later voorganger te Ulrum, daarna predikant te Dokkum).
R. Kema (de koemelker van buiten de Kranepoort).

18 februari 1835

neef Renger (Renger Arends Brouwer uit Wildervank. Rengers moeder was een de Boer, de Cocks moeder ook).
vrouw Brouwer (Hillegien Roelfs Baas, de vrouw van bovengenoemde Renger).
De Wit (vrij zeker de Wildervankse oefenaar Poppe R. de Wit).

19 februari 1835

Hendrik van Onstwedde.
Mugge.
H. Gelms.

20 februari 1835

L. de Wit (uit Grootegast?).
K. Stobbe.

21 februari 1835

juffr. Dijkema.
Jurrien Meyer van Finsterwolde.
vrouw Veldhuis.

22 februari (zondag) 1835

geen.

23 februari 1835

Van Rhee.
Jan Delie.
Freerk van Leens (Freerk Hekma, eerder in Warffum).

24 februari 1835

Jan Stelmaker (hij kwam uit Mensingeweer).
vrouw Kruger (de vrouw van Jan Kruger, ‘concierge in het Burgerlijk en Militair huis van verzekering’, zoals hij in de huwelijksacte (1833) van zijn dochter Tietje wordt genoemd. Tietje Roegholt Kruiger was 20 nov. 1833 getrouwd met Wynandus Coenradus de Wolf (23 jaar), kleermaker. Is deze dochter van de gevangenbewaarder

misschien de juffr. Wolf, die de Cock enkele keren in zijn dagboek noemt?).

25 februari 1835

Berend van Zuidlaren (Berend Fix, landbouwer, woonde in Midlaren. De Cock was ook een paar jaar in Noordlaren predikant geweest).
Harm Westra van Muntjezijl (Munnekezijl).
Rense.

Eindnoten:

1 Familie-archief de Cock, momenteel berustend in het Gemeente archief Rotterdam.
2 Volgens gegevens ons vriendelijk verstrekt door mevr. P.H. Rupkevan den Heuvel te Zuidlaren.

Register van personen

Onderstaand register werd samengesteld door G. Lievaart te Roodeschool

Aa, A.J. v.d., 139
Abels, A.J., 90, 94
Abels, G., 171
Agricola, R., 172
Aikema, D.J., 91, 94
Aitsema, L. v., 218
Albers, A., 206
Alberts, D., 158, 184, 185
Alberts, J., 206
Alberts, M., 114
Alkema, A.J., 183
Alkema, L.H., 108
Allershoff, A.G., 122, 132, 135, 137, 138, 170
Allershoff, G., 207
Allershoff, J.G., 201, 202, 207
Amsing, B., 200
Ananias, J.R., 224, 227
Ananias, R., 190
Antuma, P.D., 178, 180
Appelius, J.C., 21, 168
Augustinus, A., 81
Avontuur, 228

Baas, H.R., 230
Bachman, luitenant, 61
Bähler, C.D.L., 142
Bakker, B.B. 151
Bakker, E., 212
Bakker, E.H., 173, 174
Bakker, H.G., 206
Bakker, J.B., 151
Balkema, S.H., 212
Barkema, K.J., 40, 53, 54, 88
Baron, S., 115
Bartels, J., 89
Batema, R., 212
Bazuin, C., 191
Bazuin, G.W., 197, 198, 199, 201, 205, 206, 207
Bazuin, H.J., 44, 46, 47, 54, 55, 63 69, 70, 71, 73, 122
Bazuin, J.G., 207
Bazuin, W.G., 206
Beckeringh, A., 63
Beekhuis, dokter, 137, 139

Beer, J.B. de, 191
Beerda, A., 114
Bekema, G.J., 163, 171
Bekenkamp, A., 21
Benthem Reddingius, G., 11, 41, 44, 107, 141, 154
Berekamp, E. v.d., 112
Berghuis, B.H., 183
Berghuis, F.D., 171
Berghuis, G.S., 115
Besseling, H., 229
Betge, Ch. C., 202, 204, 206
Beukelman, J., 29
Beukema, A., 87, 88
Beukema, G.J., 76, 97
Beukema, I., 87, 88
Beukema, J.J., 17, 36, 43, 46, 48, 49, 53, 54, 55, 56, 63, 69, 71, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 87, 88, 92, 97, 98, 102, 216, 228
Beukema, J.P., 97
Beukema, K.J., 122, 170
Beukema, P., 87, 97
Beukema, S.R., 104, 105
Bey, B. de, 84, 190, 191
Beza, Th., 215
Bierma, N.H., 155
Bilderdijk, W., 16, 81
Blaupot ten Cate, S., 98
Blauw, J.P., 163, 171
Boelkens, J.L., 194
Boelkens, T.L., 150, 194
Boer, G.J., 207
Boer, J. de, 131
Boer, K. de, 104
Boerema, T.L., 149
Boerma, A.R., 108, 109
Boers, luitenant, 61
Boersema, Harm, 155
Boersema-Jonker, J.H., 155
Bol, A.J., 103
Bol, J.L., 73, 102, 103
Bol, K.R., 182
Bolhuis, M.J., 39
Bolhuis, B. v., 223, 228

Bolhuis, vr. B. v., 228
Bolhuis, E. v., 131
Bolhuis, G.L. v., 177
Bolt, J.H., 224
Bolt, K.H., 201, 202
Bolwijn, I.K., 104
Bonema, L.J., 182
Boonstra, F.L., 139
Borgh, H.N. v.d., 83, 222
Borgman, A.R., 103
Borneman, N., 65
Bos, A., 180
Bos, A.P., 226
Bos, F.L., 28, 138, 152, 156, 157, 177, 191, 206
Bos, G.K., 53, 54, 55, 93
Bos, J.D., 100, 114
Bos, J.H., 164
Bos, J.J., 120
Bos, J.L., 223
Bos, J.T., 36, 76, 77, 79, 105, 212, 223, 228, 229
Bos, K.J., 158, 160
Bos, L.J., 39
Bos, W.A., 138
Bos, W.J., 147
Bosch, J., 29
Boscher, F.K., 206
Bossema, H.E., 163
Bosveld, H.H., 31, 100, 114
Bosveld, P., 14, 29
Bosveld, W.K., 36
Bottinga, B.O., 114
Bottinga, J.O., 31, 99, 100, 101, 114, 153, 172, 178
Bottinga, O.J., 99, 114
Bouma, A.P., 143, 147
Bouma, H., 115
Bouma, J., 131
Bouma, P.A., 146, 224
Bouman, H.H., 207
Bouman, T.J., 149
Bouwman, A.J., 183
Bouwman, B.J., 171
Bouwman, G.D., 155
Bouwman, H., 201, 202, 203, 205
Bouwman, J.J., 163, 164, 165, 171, 227
Bouwman, O.J., 155, 157
Bouwman, R.J., 146
Brakel, W. à., 15, 16, 20, 21, 29, 32, 168, 170, 199, 213

Brander, J., 140, 212
Brands, K.W., 20, 199, 225
Brands, S.J., 164
Brandt, J.J., 164
Brandt, R.J., 164
Brandts, G.J., 164, 171
Brandts, N.J., 164
Breitsma, E., 202, 203
Bril(l), S.P., 55, 107, 223
Broekema, D.J., 173, 174
Broekema, L.D., 173
Brongers, G., 225
Brongers, P.P., 22, 128, 129
Brouwer, P.W., 20
Brouwer, R.A., 230
Brown, J., 21, 168, 217, 220
Brugsma, W.D., 86, 97
Bruining, S.D., 77
Bruins, J., 180
Bruins, T.T., 206
Brummelkamp, A., 26, 27, 142, 190
Budding, H.J., 104, 179
Buikema, R.K., 171
Buiringe, A.J., 50, 54, 59, 212
Buis, J.G., 100
Buiten, M.J. v., 91, 131
Buning, A.W., 176, 205, 206
Buning, H.C., 225, 227, 228
Burema, A.P., 162, 172, 173, 174 178
Bus, J.H., 171
Bus, J.J., 164
Bus, L.T., 163
Bus, T.P., 163
Busch Keizer, J., 181, 187, 192, 193, 194
Busscher, Fr., 183
Bijzitter, J.F., 115

Calvyn, Joh., 17, 40
Capadose, A., 16, 81
Capellen, G.A. v., 39
Capellen, H.A. v., 39
Clercq, W. de, 13. 14, 15, 25
Cloux, A.P.A. du, 41, 62, 70, 99, 102, 118, 121, 212
Cock, Eelb. de, 17, 38
Cock, En. de, 225
Cock, H_a. M. de, 225
Cock, H_s. de, 222, 224
Cock, Hel. de, 17, 29, 89, 101, 115, 138, 140, 145, 216, 228
Cock, J. de, 49

Cock, R. de, 222, 223
Cock, Tj. de, 222
Comrie, A., 21, 29, 168
Corput, Abr. v.d., 216
Cost, W., 196, 206
Costa, I. da, 14, 16, 81
Cramer van Baumgarten, G.J.F., 28

Dam, A.L., 149

Dam, H.W. v., 66, 107, 108, 143, 145, 146, 152
Dam, J.H. v., 145
Dam, Lm. v., 115
Dam, M.H. v., 107, 149
Dam, R.H. v., 115, 149, 152
Dam, Rm. v., 115
Dam, W.H. v., 104
Damhoff, L.J., 97
Damsté, J.J., 11, 141, 142, 144, 147, 148, 152
Damsté, P., 20
Danhof, B. ar., 84, 85
Danhoff, J. ar., 36, 98
Danhoff, R.G., 174
Datema, A., 207
Datema, A.A., 207
Dekker, J.G., 205
Delden, A.E. v., 163
Delden, A.H. v., 170
Delden J.E. v. 163
Delhaas, M.L., 182
Delie, J., 230
Dering, J.T., 182
Diekhuis, J.J., 160
Diekhuis, M.J., 160
Dik, D.J., 162
Dik, J.D., 162, 163, 164, 171
Dob, A.J., 130, 131, 132, 135, 137
Dobbenga, E.B., 164
Dol, J.J., 228
Donker Curtius, H.H., 12
Doorenbos, W.P., 172, 173, 174
Doornbos, dokter 137, 139
Doornbos, E., 159
Doornbos, H., 171
Doornbos, J.J., 207
Doornbos, K.J., 207
Doornbos, K.R., 160
Doornbos, M.A., 185
Doornbos, N.J., 198, 206, 207
Doornbos, S.R., 149
Doornbos, T.E., 159, 160
Dorenbos, A.W., 173, 174
Dost, I.D., 206
Drewes, Kn., 180
Drewes, M., 207
Drok, F., 229
Drukker, D.D., 82, 83, 89, 95, 115, 131, 222, 230

Dusseljèe, D.G., 39
Dusseljèe, T.D., 39
Dwarshuis, F. 164
Dwarshuis, G., 164
Dwarshuis, J.K., 164, 170
Dwarshuis, K.J., 161, 162, 164, 165, 166, 169, 170, 171, 227
Dijk, A.W., 149
Dijk, J., 178
Dijk, B.J. v., 102
Dijk, C.R. v., 191
Dijk, J.J. v., 73
Dijk, J.K. v., 205
Dijk, J.L. v., 102
Dijk, M.K. v., 102
Dijkema, A., 224, 225
Dijkema, A.P., 149
Dijkema, J.W., 149
Dijkema, P.W., 149
Dijkema, R., 224
Dijken, A.P. v., 206
Dijken, E.H. v., 38
Dijken, K.K. v., 198
Dijkhuis, E.J., 102
Dijkhuis, J.L., 66, 71, 226
Dijkhuis, K., 230
Dijkhuis, W., 36
Dijksterhuis, P.M., 131, 189, 190, 200
Dijkstra, A.L., 39
Dijkstra, J.L., 36
Dijkstra, L., 39, 67, 76, 107
Dijkstra, M.W., 230

Ebels, E.E., 183
Ebels, Eb. T., 183, 194, 201
Edenga, G.I., 164
Edenga, J.R., 163
Edenga, K.J., 164
Edens, G.H., 227
Eekhoff, H. Hzn., 80
Eendvogel, D., 39
Eendvogel, G.A., 39
Ehrard, H.D., 224
Eisses, F.J., 220
Eisses, J.F., 221
Eisses, K., 221
Ekkens, B.R., 123
Ekkens, H., 96
Ekkens, G.E., 38
Elema, A.R., 160

Elenga, M.W., 170
Eling, M.G., 164
Ellen, J.G., 100
Engels, R., 13, 14, 17
Ensing, Lm., 223, 227
Ensing, L.J., 39
Ensing, S., 39
Ensing-de Ruiter, A., 223
Esman, G.B., 207
Epping, J.L., 89
Erskine, Eb., 168
Erskine, R., 29, 168
Everts, A., 99, 114

Exter, D.P., 173
Exter, P.E., 173, 174
Ezinga, Gez. J., 93, 94

Fix, B., 231
Flier, A., 108
Formsma, W.J., 138
Free, J.W.A., 191
Frieling, W.H., 205
Frik, G.E., 31, 100

Gastema, J.S., 120
Geerts, Gr., 170
Geest, J.J. v.d., 103, 114
Gelms, H., 20, 213, 222, 230
Gezelle-Meerburg, G.F., 142
Goedhuis, J., 150
Glas, J., 228
Goodwin, Th., 168
Gootjes, J., 173
Gorcum, A.H., 177
Gort, A., 224
Gozen-Zijlstra, T.J., 222, 223, 224, 226, 227, 229
Graaf, A.C. de, 207
Graaf, S. de, 172, 178
Graaff, J.P. de, 227
Grashuis, M., 171
Groe, Th. v.d., 168
Groen, A.B., 56, 57, 76, 78, 97, 102, 131, 212
Groen, Kn. A., 102
Groen van Prinsterer, Gm., 13, 14, 15, 28, 29
Groendijk, B. IJ., 147, 152
Groenendaal, E.T., 182
Groenendaal, J.T., 182
Groeneveld, Tr. 226
Groenewolt, E.J., 206
Groenwoud, B.P., 163
Groot, A.H., 163
Groot, Anje H. de, 140
Groothuis, A.K., 45, 54, 83
Guthry, W., 21, 214
Gijssel, F. v., 200

Haak, J.K., 164
Haan, T.F. de, 108, 112, 133, 200
Haar, R. v.d., 210
Haastert, ds., 190

Hagenau, H.E., 30
Hagenouw, H.E., 30
Hajer, 225
Ham, J.S. v., 180
Ham, Joost S. v., 212
Hanau, C., 100
Hardenberg, E., 107
Harkema, J.D., 163
Harms, H., 207
Harms, Hd., 180
Harms, Jc., 227
Hartsema, B.D., 206
Haverkamp, A.J., 207
Haverkamp, F., 205
Haverkamp, S.J., 208
Havinga, J., 182
Havinga, Jn., 194
Havinga, J.J., 182
Havinga, J.K., 206
Havinga, J. IJ., 182
Havinga, T.K., 197, 198, 199, 201, 202, 203, 206, 207
Hayer, R.J., 224
Hazekamp, J.O., 138
Hazekamp, vr. J.R., 121
Hazekamp, ds. O.J., 89, 90
Hazekamp, O.J., 123
Heeg, F. v., 109
Heeres, K.P., 149
Heeres, L.K., 149
Heersema, A.K., 164
Heersema, H.H., 194, 195
Heersema, J.H., 195
Heerspink, J.B.F., 96
Hegeman, A.J., 206
Hein, K.H., 39
Heins, Hd., 39
Hekma, Fr. J., 89, 105, 122, 123, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 132, 135, 136, 137, 138, 139, 158, 161, 162, 170, 222, 223, 230
Helder, W.B., 138
Hellenbroek, A., 21, 32
Helm, J. v.d., 59, 60, 61, 96, 99, 101, 106, 118
Helm, P.J. v.d., 230
Hendriks, F., 170
Hendriksz, D., 48
Heres, S., 140
Hervey, 29
Hessels, Hl., 226
Hilbrands, A., 207
Hindriks, K., 229

Hoeksema, D.P., 72, 82, 83, 84, 88, 95, 98, 107, 123, 124, 125, 126, 127, 138
Hoeksema, J., 121
Hoeksema, P.H., 182
Hoeksema, Te., 119
Hoeksema, Tr., 183
Hofman, J., 229
Hofman, K.J., 128, 130, 139

Hofstede de Groot, P., 20, 30, 31, 32, 33, 34, 37, 41, 73, 95, 96, 101, 106, 107, 109
Hoksbergen, D., 108
Hommes, J.J., 40, 69, 73
Hoogland, T.J., 183
Hout, J.B. v.d., 182
Houwer, J.J., 178
Hoven, H.H., 126, 138
Hoving, E.E., 149
Hoving, E.G., 149
Hoving, G., 86
Hoving, T.S., 198
Hubert, Kl. A., 223, 224, 228, 230
Huis, J.K. v., 93
Huiskes, J.G., 219, 229
Huisman, P.H., 173, 174, 175
Huisman, W.P., 173
Huitzing, G.J., 180
Huizen, G.A., 163
Huizen, K.T. v., 155, 156
Huizing, E.J., 120, 126, 138
Huizinga, A.J., 76, 97
Huizinga, P.H., 173
Huizinga, T.F., 173
Huizinge, P.F., 162
Hulshoff, G.H., 46, 58, 77, 86, 87, 97, 226
Hulshoff, H.D., 97
Hulshoff, H.F., 58, 77
Hulsteyn, J.F. v. 98, 191, 195, 208
Hummelen, R.K., 84, 131, 137

Jacobs, J., 207
Jager, J.J., 206
Jannes, G., 170
Jans, A., 206
Jans, H., 207
Jansen, F.A., 163
Jansen, IJ. J., 133, 140
Janssen, J.D., 11, 12, 70, 141, 142, 144
Jelsema, R.J., 157
Jeltes, H., 170
Jeltes, S.J., 138
Jeltes, Sm. J., 122
Joffers, A., 39
Joffers, H., 89, 135, 156, 159, 169
Jonge, G. de, 135
Jonge, J.J. de, 122

Jonker, H.B., 144, 146
Jonker, L.K., 182
Julsingha, J. v., 120, 122

Kalkema, G.W., 173, 174
Kalkema, M.D., 163
Kamerlingh, A., 80
Kamp, H.J., 120
Kamphuis, E.W., 133, 134
Kamphuis, H.A., 133
Kampinga, Ar., 36
Kan, D.M., 190, 191
Kan, M.E.L., 191
Kapinga, A.S., 95
Kapinga, S.J., 80
Kapinga, T.J., 88
Kaporaal, P., 73
Kars, B., 206
Kars, El., 39
Kars, H.J., 39, 76, 78, 79, 105
Kars, P., 212
Kater, A.D., 163
Keizer, G., 56, 97, 98, 138
Kelders, B., 163
Kema, E.R., 39
Kema, R.A., 39, 68, 217, 228, 230
Kemp, C.M. v.d., 16, 29, 212
Klaasen, M., 206
Klaasen, P., 198, 199
Klamer, L., 89
Klatter, H.G., 31, 32
Klaverdijk, M., 171
Kleef, van, 101
Kleima, A.O., 183
Klein, G.J., 207
Klein, H., 208
Klein, Jc. L., 163
Klein, J., 208
Klein, Jn., 212
Klein, Kr., 208
Klimp, J.W., 154
Klinkert, D., 151
Kloemeyer, F., 206
Klok, B.G., 178, 180
Klok, Jac., 12, 20, 46, 48, 104, 138
Klooster, G.H., 198
Klooster, J.H., 196, 198, 205, 206
Klooster, M.R., 198, 206, 207
Klooster, R.H., 207

Kloppenburg, A.P., 226
Knelske, I., 226
Knol, A.J., 198, 208
Knol, H., 112, 113
Knol, Tj. J., 163, 171
Knox, J., 215
Koelman, Jac., 21, 168, 213
Koenen, H.J., 13, 14, 16, 25
Kohlbrugge, H.F., 46, 97
Koiter, J.W., 178, 180
Kok, F.A., 131
Kolken, G.P. v., 134
Kolken, P.F. v., 132
Kolstein, H.B., 188

Kooi, H.P. v.d., 122, 123, 128, 131, 132, 133
Kooi, K., 180
Koomen, G.B. v., 163
Koopman, E.J., 182, 194, 195
Koopman, J.H., 182, 184
Koopman-Kruizinga, C.T., 195
Kooy, K.E., 114
Koster, F. Tj., 46, 77, 87, 97
Koster, H.F., 46, 77, 87, 97
Koster, J.F., 97
Koster, J.T., 212
Koster, Tj. F., 97
Koster, Tr. F., 97
Koster-Hulshoff, wed. G., 46, 47, 49, 52, 53, 67, 71
Kraak, D.J. v.d., 153, 156
Kremer, Kl. G., 154, 155
Kremer-Bouwman, M., 154
Kreulen, J., 131
Kreulen, J.R., 109
Krienes, G., 198
Kroese, D., 180
Kruger, vr. J., 217, 230
Kruiger, T., 230
Kruisinga, T.J., 194
Kruizenga, F.J., 149
Kruizenga, M.F., 149
Kruizinga, C.T., 195
Krijns, W., 208
Kuipenga, K.P., 31, 36, 40, 96
Kuiper, B.S., 160
Kuiper, G.J., 39, 193
Kuiper, J.H., 39
Kuiper, M.J., 207
Kuipers, A.A., 94
Kuipers, B.B., 158
Kuipers, wed. G., 43, 97
Kuipers, H.B., 205
Kuipers, J.H., 182, 184, 185, 201, 203
Kuipinga, K.P., 212
Kunst, R., 180

Laan, G.S. v.d., 222, 227
Laan, H. v.d., 12
Laan, K.A. v.d., 36, 40, 48, 49, 53, 54, 64, 73, 74, 78, 80, 213, 214
Land, H.H., 182
Lande, A.A. v.d., 66, 143
Lande, A.J. v.d., 66, 143

Landman, R.H., 122, 128, 130, 139
Lanting, A., 201
Lanting, A.P., 183, 185
Lanting, G.K., 206
Lanting, H.H., 153
Lanting, K.A., 206
Lanting, P.A., 180
Lanting, Tr., 185
Lantink, H., 31
Lantink, R.H., 207
Lantman, E.J., 135
Lap, J_a. Joh., 102
Lap, J.J., 102
Lap, J.K., 70, 79, 120, 121, 138
Laurman, C. Th., 20, 107
Ledeboer, L.G.C., 27
Leima, J.P., 71
Leutenbrink, I.K., 206
Levy, Br., 207
Ley, G. v.d., 33, 99
Lindeboom, J., 22, 29
Lindeman, E., 131, 152, 168, 169, 200, 218, 225, 228, 229
Linden, J. v.d., 20, 186, 187, 189, 191, 196, 206
Lofvers, Alb., 181, 186, 187, 188, 190
Lonkhuyzen, J.F. v., 97
Loo, L. ter, 214, 224
Loots, J.K., 32, 59, 63, 212
Loots, R.J., 39
Love, 21
Loyola, Ign. v., 81
Lubbers, C. Th., 63, 73
Lubbers, E.W., 117
Ludens, B.P., 164
Ludens, Kl. Pt., 163, 171
Ludens, P.P., 164
Luidens, A.H., 182
Luikens, L.R., 39
Luikens, R.M., 39
Luinge, J., 194, 207
Luininga, A.S., 88
Luininga, S.T., 36, 73, 76, 78
Luit, P.K., 56, 76, 77, 78, 79, 80, 212
Luitjes, Tr., 207
Luninga, S., 216, 228
Luursema, H.E., 164, 170
Luursema, P.G., 182, 183
Luxen, S., 198
Lijzen, D., 26

Maatjes, J.H., 167
Magnet, 20
Maring, N.H., 143
Medema, E.J., 102
Medema, R.P., 212, 213, 227
Medendorp, J.A., 198
Meer, A.K. v.d., 180
Mees, M. Alt., 225
Meima, J.K., 198, 200, 205, 206
Meima, Kl. K., 198, 206

Mekel, C.H., 119
Mellema, J.K., 100, 104
Mengers, G.G., 104
Mengers, H., 105
Messchert, W., 13
Meulman, W.F., 39
Meyboom, L.S.P., 94
Meyer, A.J., 138
Meyer, G.K., 39, 193
Meyer, H., 114
Meyer, H.H., 135, 136, 138
Meyer, J., 230
Meyer-Kuiper, Gr., 193
Meyer Brouwer, L.M., 11, 24, 41, 44, 141, 153, 154, 156
Meyering, 224, 225
Middelbos, J., 39
Middendorp, H.A., 119
Miedema, G.J., 108
Moet, J.P., 29
Molen, E. v.d., 206
Molen, H.R. v.d., 149
Molen, J.H. v.d., 146
Molen, R.H. v.d., 143, 145, 147, 149, 150, 151, 155
Molen, S.E. v.d., 206
Molenaar, D., 16, 18, 37, 38, 218
Molenaar, H., 226
Mooi, J., 226
Mugge, W.H., 224, 230
Mulder, Hj. Kl., 183
Mulder, H.K., 182
Mulder, J.E., 194, 195, 201, 202
Mulder, J.K., 182
Mulder, K.W., 182
Mulder, T.K., 182
Mulder, W.K., 182, 206
Muller, 227
Muller, dokter, 155

Naerszen, S.W.P. v., 199, 207
Nanninga, D., 155, 157
Nederhoed, J., 190
Neut, W.B., 36
Nieman, Hd., 40
Nienhuis, M., 88
Nienoort, J.S., 207
Nieuwenhuis, A., 103, 114
Nieuwhuis, J.H., 164

Niewold, J.J., 70
Niewold(t), M.J., 69, 70, 71, 79, 102, 120, 121, 122, 138
Noorda, G., 188
Noorda, M.J., 207
Noorda, S., 86
Noordhoek, J.H., 206
Noordhuis, T.J., 206
Noorman, E.J., 164
Noorman, P.H., 206
Noot, A.S., 206
Nube, L.G., 138
Nube, M.G., 123, 138

Oever, C. v.d., 151
Oethuis, F. Hd., 228
Oostema, P.R., 103
Oostema, R.P., 103
Oosten, Jac. v., 198
Oosten, Jn. B. v., 198, 206
Oosterhof B., 171
Oosterhof, G.J., 171
Oosterhof, P., 199
Oosterhuis, G., 140
Oosterhuis, J.G., 133, 140
Oosterhuis, J.M., 159
Oosterhuis, M.G., 223
Oosterhuis-de Groot, A.H., 140
Oosterhuis-Heres, S., 140
Oosting, J.J., 160
Oostinga, M. Sj., 78, 98
Oostinga, O.S., 78, 98
Ouden, J.H. den, 16
Oudman, H., 184

Paas, A., 39
Pallandt van Keppel, baron F.W.F.T. v., 61
Palmer, S.K., 163, 171
Paping, J.H., 164
Peperkamp, luitenant, 61, 69, 71
Peppink, Ber., 206
Pesman, J. Hd., 174
Pesman, M.J., 181, 192
Pieters, E., 170
Pieters, G., 163, 171
Pieters, Jac., 76, 97
Pieters, K.J., 109
Pieters, Sw., 183
Pietersen, W., 73, 101, 106, 107
Plaat, Fr., 181, 184, 190, 191 192 193

Pleegsman H.J., 198
Poel, H.M., 173
Poel, M.G., 173, 174
Poelman, H.G., 135, 136, 200, 201
Polen, G.J. v., 59, 60
Poort, J. Hd., 164, 171
Porenga, E.J., 163
Postema, A.B., 164
Postema, G., 162
Postema, J., 171
Postema, R., 162, 171
Postema, R.B., 174
Postema, W.F., 163

Posthuma, E.J., 206
Posthumus, R., 20
Postma, D.P., 89, 190, 191, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 207
Postuma, J.E., 206
Postuma, O.E., 206
Pot, H.A., 223
Pot, J.J., 163, 164, 171
Pott, A., 207
Pott, Hd., 48
Pott, Nic. Hd., 143, 199, 200, 207, 213, 224
Prins, E., 88
Prins, J.J., 98

Raalte, A.C. v., 142
Raalte, J. v., 152
Radewold, C. Fr., 171
Radewold, F.H., 171
Raidt, G.J., 67
Redeker, F., 115
Regnerus, D., 177
Reidsema, J.M., 74, 98
Reit, G.J., 131
Reitsema, L., 130
Rengers, baron W.F.L., 59, 61, 62, 71, 143
Renkema, A.M., 97, 102
Reukema, C.M., 104
Reukema, H.M., 36
Reukema, K.M., 48
Rhee, A. v.d., 220, 223, 225, 226, 228 230
Ridderinkhoff, A., 108, 217, 226
Ridderus, Fr., 204
Riepma, P.J., 66, 143, 147, 152
(Rijpma)
Riet, A.J. v.d., 206
Riet, G.J. v.d., 198, 199, 206
Riet, J.P. v.d., 208
Riet, wed. J.P. v.d., 196, 206
Riet, K.J. v.d., 206
Riet, P.J. v.d., 198, 205, 206
Riet, R.J. v.d., 198, 201, 202, 203, 204, 205, 208
Riet, W.J. v.d., 206
Rietema, fam., 98
Rietema, J.J., 212
Rietema, M.J., 58, 86, 104
Ritema, A.J., 32
Ritsema, G.J., 53, 54, 55, 80
Ritsema, E.P., 38, 52, 78, 80, 84, 98, 130

Ritsema, H.E., 84, 85
Ritsema, K.P., 46, 49, 60, 61, 68, 80, 92, 93, 109, 212, 215
Ritsema, P.A., 38
Ritsema, P.D., 36
Ritsema, P.J., 98, 114
Ritzema, K.J., 161, 170
Rochefort, P.A. de, dokter, 137, 139
Roelfs, M., 207
Romelingh, J., 153
Ronda, A.J., 39, 78, 79, 80, 100, 105, 114
Rooden, A. Hd., 121
Roorda, J.A., 39
Roy, J.J. le, 13, 14
Rozema, H.A., 181
Rozema, M., 40
Ruiter, A. de, 39, 223
Ruiter, W.R., 134
Rutgers, A., 41, 161, 173
Rutgers, P., 173
Rijkels, R.T., 171
Rijpma, A.J., 149
Rijpma, J.A., 149
Rijpma, zie Riepma
Rytma, E.J., 63

Santhé, Abr., 198, 205, 207, 208
Santhé, H.A., 206, 208
Schildkamp, O.L., 68, 70, 72, 167, 211, 212, 222, 223, 225, 226, 227, 228
Schildkamp-Zand, E., 210, 214, 217, 222, 224, 225, 226, 228, 229
Schmedt, J.W., 226
Scholl, J.P., 164, 170
Scholte, H.P., 13, 14, 15, 22, 25, 26, 48, 49, 50, 51, 52, 57, 64, 68, 97, 119, 142, 160, 212, 219
Scholtens, K., 165
Scholtens, L.T., 143
Scholtens, T.L., 143
Schoonoort, A.J., 38, 97, 154
Schoonoort, J.A., 38
Schortinghuis, W., 21, 32
Schotel, G.D.J., 220
Schotsman, Nic., 16, 18
Schouwenberg, Alb., 108
Schreuder, E. Hd., 120, 121, 126
Schreuder, Hd. E., 121
Schurenga, A.J., 66, 143
Schuringa, A.R., 182
Schuringa, A.W., 191
Schuringa, H.W., 88
Schuringa, J.J., 182, 192, 193, 194

Schuringa, J.W., 182
Schuringa, W.J., 88, 115, 162, 181, 182, 183, 184, 185, 224
Schut, wed. H.K., 98
Schut, K.H., 36

Schut, S.H., 86, 88
Schuur, H., 115
Schuur, K., 223
Schuur, H. v.d., 89
Seegers, E.J., 90, 204, 205
Sevenstern, P.G., 121, 181, 184
Siemens, A., 206
Siemens, T., 206
Siertsema, H.J., 39
Siertsema, J.H., 39
Sickens, A.H., 39
Sickens, Hd., 39, 67, 72, 225
Sikkens, J.J., 188
Sikkens, J.G., 49
Sikkens, J. Hd., 39
Sinninge, J.H., 188
Sjoerds, J., 80
Sleuver, A.J., 45, 50, 51, 54, 59, 212
Slooten, G.S. v., 138
Slooten, S.G. v., 56
Slooten, S. Gh. v., 129, 138
Sluiter, Alb., 221
Sluiter, wed. J.L., 220, 221
Sluiter, K.E., 49
Sluiter, S.K., 54, 64, 70
Sluiter, S.P., 213, 216
Smeding, P.O., 177
Smid, J., 229
Smidt, H.H., 185
Smit, F.H., 182
Smit, F.J., 180
Smit, G.S., 39
Smit, H., 192, 201
Smit, Hd. H., 164, 183
Smit, J.H., 206
Smit, J.P., 208
Smit, K.H., 160, 183
Smit, S., 114
Smit, U., 114
Smit-Diekhui, M.J., 160
Smith, N.A., 42, 44, 45, 47, 49, 50, 51, 52, 118, 119, 128, 196
Smitt, W.W., 27, 29, 108, 151, 217, 228
Smytegelt, B., 21, 29, 32
Snoek, J.B., 66, 187, 188, 189, 191, 193, 208, 223
Snyder, Hd., 114
Staal, J.G., 120, 138
Starkenborgh Stachouwer, Jhr. E. Tj. v., 119, 120, 122

Staverman, M., 223
Steenbreker, G.H., 164
Steendam, H., 87
Steenhuis, H.E., 158, 160, 183, 229
Steenhuis-Doornbos, T.E., 159
Steerenberg, J.B., 163
Stelma, G., 177
Stelma, G.H., 176, 177
Stelma, H.G., 172
Stelmaker, J., 140, 212, 230
Stenhuis, K.P., 149
Stenhuis, P.G., 146, 147, 149
Sterenberg, E.J., 164
Stobbe, Kl., 219, 226, 230
Stoit, F.H., 52
Stoutmeyer, A.L., 104, 105
Stoutmeyer, Fr., 22, 129, 135, 136
Straten, E. v., 164
Straten, P.G. v., 163, 164, 171
(Straating)
Strik, A., 103, 114, 116
Strik, F., 86, 89, 103, 104, 110, 114, 116, 131
Strik, Hd., 103, 114, 116
Stuurwold, A.H., 198, 206
Stijfhoorn, D.T., 164
Swaagman, R.J., 164
Swart, H.K., 154
Swartwold, M.K., 134
Swartwolt, W., 227
Swinderen, Th. v., 144
Sydenborgh, W. v., 195
Sypkens, W., 30, 31
Sytsema, J.H., 138
Sytsema, N., 155

Taisman, K.P., 171
Talens, K.H., 105
Talma, S., 65, 98
Talsma, D., 177
Talsma, E.S., 177
Talsma, J.E., 176, 177, 178, 179, 180, 205
Tameling, 220
Tammens, Tm., 136
Tammes D., 171
Teenstra, J.M., 33
Teenstra, M.D., 51, 62, 80, 81, 82, 87, 97, 98, 138, 212
Teulinga, A.K., 221
Tiesinga, J.L., 89
Til, J.R. v., 229

Tilbusser, F.H., 182
Tillema, G.E., 40
Tillema, Geh., 82
Timmer, F.J., 134
Timmer, J.K., 103
Timmer, J.T., 206
Timmerman, J.K., 131, 156, 171
Timmerman, K.J., 112, 130, 156, 167, 174, 175, 176, 177, 200, 201
Timmerman-v. Bolhuis, G.L., 177

Tjaden, S., 21, 168
Tonnis, A., 162, 163, 165, 166, 167
Tonnis, L., 165, 171
Tooi, J.C., 181, 192
Tooi-Pesman, M.J., 181, 229
Toren, J.H., 184
Torringa, Hd. J., 120, 126
Toyenga, J.A., 182
Tuinman, O.R., 198
Tuuk, A.D. v.d., 33
Tuuk, Tb. v.d., 33
Tymens, C., 207

Ubbens, M.M., 115, 149, 152
Uilkens, J.A., 118, 137, 138
Uilkens, Th. F., 124, 125, 126, 127, 138
Ulgersma, M.A., 160

Valk, H. Hd., 174
Valk-Vos, F.K., 174
Vanderwerp, M., 115
Veen, J.H. v.d., 191
Veenstra, E.L., 122, 128, 130, 132, 139
Veenstra, IJ. J., 115
Vegter, J.A., 171
Vegter, J.H., 163
Velde, A. v.d., 21
Veldhuis, vr., 230
Veldman, P.J., 183
Veldman, S., 228
Veldman, W. Tj., 227
Velzen, C. v., 168, 220
Velzen, L. v., 57
Velzen, S. v., 25, 26, 27, 142, 190, 200
Venema, D. Hel., 216, 222, 225, 227
Venema, E., 223
Vennema, G.J., 174
Verschuir, J., 70, 217, 229
Verwoerd, Hd., F., 103, 114
Verwoerd, W., 114
Vink, D.S., 164
Vink, S. Tj., 163
Vinkemulder, Hd., 226
Visser, Br. J., 133, 136
Visser, S.W., 103
Visser, T.R., 103
Visser, W.J., 103

Voet, K., 36, 40, 225
Vogel, K.I., 163
Vogel, P.L., 164
Volders, W.B., 21
Volger, W., 29
Vonk, D.J., 138
Vonk, T.J., 102
Voortman, O., 226
Vos, A.R., 164
Vos, F.K., 174
Vos, K.A., 71
Vos, K.R., 164
Vos, R.D., 161, 163, 164, 171
Vos, H.A. de, 29, 200
Vredevoogd, J.J., 182
Vrieling, B, 221
Vrieling, M.J., 221
Vries, Fn. de, 228
Vries, vr. de, 180
Vries, G.H. de, 115
Vries, J. de, 69
Vries, J.F. de, 172
Vries, K.P. de, 163, 165
Vries, M.G. de, 138
Vries, P.E. de, 134
Vries, Sm. de 214
Vries, S.A. de, 103
Vries, T. de, 69
Vries, W.H. de, 224
Vrieze, ds., 211
Vrij, kapitein, 61, 62, 69
Vijgeboom, J.W., 16, 215
Vijver, G.C.P. v.d., 191, 207, 208

Wanden, K.A. v., 39
Warmolts, J.H., 51, 60, 69, 102, 117, 118, 120, 121, 137, 138
Warmolts, L., 117, 137
Waterborg, H.J., 102
Wedeven, H., 67
Weerden, J.S. v., 54, 58, 96, 97, 98, 114, 115, 124, 128, 137, 138
Weg, S.J., 207
Weits, J.H., 42, 97
Werbster, A.G., 224
Werf, Gr. v.d., 164
Werf, J.G. v.d., 225
Werk, A.T. v.d., 163
Werk, J. Hd. v.d., 162, 163, 165, 166
Werkman, G.S., 164
Werkman, H.J., 171

Werkman, R.H., 157
Werkman, T.S., 164
Werp, D. Joh. v.d., 46, 57, 73, 97, 101, 106, 107, 108, 109, 110, 115, 146, 147, 148, 149, 150, 152
Werp, Joh. D. v.d., 107, 115
Werp, J. Hd. v.d., 115
Werp, R.D. v.d., 109
Wesseling, J., 96, 98
Wessels, A.H., 89
Wessels, H.L., 153

Westendorp, A.K., 108, 115
Wester, L.T., 182
Westerloo, 180
Westra, H., 231
Wetsingh, D., 164
Wever, A.J., 206
Wever, J., 227
Wichers, J.H., 98
Wiebenga, D., 78
Wierenga, E.T., 223
Wierenga, J.H., 132, 133
Wierenga, P.K., 129
Wierenga, Pt., 163
Wierenga, S., 228
Wierenga, T.D., 183
Wierenga-Oosterhuis, M.G., 223
Wieringa, B.A., 182
Wieringa, D.A., 56, 182, 185, 201, 203
Wieringa, G., 200
Wieringa, K.H., 157
Wiersema, A.K., 174
Wiersema, B.S., 150
Wiersema, Ca., 191
Wiersema, D.E., 180
Wiersema, G.B., 151
Wiersema, Kl. K., 174
Wiersema, L.K., 174
Wiersema, S.B., 151
Wiersema, S.G., 146, 147, 150, 151
Wiersema, T.B., 151
Wiersema, W.S., 149
Wiersema, H., 115, 205
Wiersum, L.U., 122
Wilcock, Th., 168
Wilkens, K., 171
Wind, G., 136
Wind, Hd. J., 86, 112, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 139, 168
Wind, J.H., 134, 139
Wind, P., 136
Winter, E., 212
Winter, E.J., 39
Winter, Jn. P., 149
Winter, Jr. P., 39, 78
Winter, P.J., 36
Winter P.S., 149
Wit, A. de, 228
Wit, Hd. Vr. de, 163

Wit, K. de, 52, 68
Wit, L. de, 230
Wit, M. de, 226
Wit, P.R. de, 219, 226, 230
With, Th. de, 200
With, T.E. de, 135
Wits, Hm., 168
Witsius, H., 21, 213
Witz, H., 213
Woest, B.S., 206
Wolberts, 226
Woldinga, K.J., 207
Wolf, W.C. de, 230
Wolf-Kruiger, T.R. de, 223, 224, 230
Wolters, 223
Wolthuis, A.O., 173, 174, 175
Wormnest, H., 17, 63, 137
Wormnest, K.F., 227
Woudsma, P., 95
Wijdeveld, K.F., 98
Wijk, D.J., 206
Wijk, G.M. v.d., 163, 171
Wijk, T.L. v.d., 163
Wyle, F.C., 29
Wypkema, P.J., 206

Ypma, A., 115

Zaadjer, J., 228
Zanten, A.H. v., 163
Zanten, J.S. v., 197, 198, 199, 202, 205, 206, 207
Zanten, K.S. v., 206
Zanten, S.B. v., 207
Zeebuit, J., 131
Zeef, R.R., 123, 138, 180
Zudema, A.H., 206
Zudema, D.H., 206
Zudema, K.H., 206
Zuidema, A. Hd., 174
Zuidema, A. Hlb., 198, 207
Zuidema, D.H., 198
Zuidema, Hlb. K., 207
Zuidema, K. Hlb., 197, 198, 207
Zuidema, K.W., 197
Zuiden, A.E. v., 163
Zuidhof, A.P., 183, 194, 201, 229
Zuidhof, J.T., 96
Zuidhof, T.K., 36
Zuylen van Nijevelt, baron C. v., 11, 16, 18, 19, 21, 29, 37, 40

Zwart, A.L., 103
Zwart, Fn. A., 103
Zwart, J.A., 114
Zwart, H. de, 161
Zwol, J. Kl. v., 40, 43, 97, 228
Zijlma, E., 39
Zijlma, H.J., 63
Zijlma, J.E., 39